

LENGYELEK – SZLÁVOK – MAGYAROK

A sorozatban megjelent lengyel vonatkozású kötetek

V. Molnár László (összeáll.): A magyar–lengyel tudományos
kapcsolatok múltjából

Kapronczay Károly: A magyar–lengyel és lengyel–magyar
orvosi-közegészségügyi kapcsolatok múltjából

id. Gazda István: Magyarországi lengyel katonai táborok postája

Kapronczay Károly: Lengyelország és a lengyel–magyar
kapcsolatok 20. századi történetéből

id. Antall József: Lengyel menekültek Magyarországon
a háború alatt +

Kapronczay Károly: Lengyelek és magyarok 1939–1944

Kapronczay Károly

Lengyelek – szlávok – magyarok

Kapcsolattörténeti tanulmányok

Magyar Orvostörténelmi Társaság

Magyar Tudományos Akadémia

Orvostörténeti Munkabizottsága

Magyar Tudománytörténeti és Egészségtudományi Intézet

Budapest, 2022

Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 136.

A kiadást támogatta:
a Magyar Tudományos Akadémia

Sajtó alá rendezte:
dr. Gazda István

A szerkesztésben közreműködött:
dr. Kapronczay Katalin

© Prof. Dr. Kapronczay Károly, 2022

A borítón: Köber Márton festménye Báthory Istvánról

ISSN 1416-5368
ISBN 978-615-5365-38-6

Nyomdai gondozás: Tordas és Tsa Kft.
Nyomta és kötötte: Bocz Nyomda Kft., Pécs
Felelős vezető: Bocz Emil

Tartalom

Lengyel – magyar orvosi kapcsolatok a XIV–XVI. században	7
A betegápoló irgalmas rend Lengyelországban	39
A felvilágosult abszolútizmus egészségügyi reformjai	45
Az első lengyel gyógyszerkönyv	79
A szláv orvosi nyelvek kialakulása és megújítása	83
Az önálló lengyel egészségügyi szolgálat Magyarországon a második világháború éveiben	103
A vöröskereszt tevékenysége Magyarországon a második világháborúban	111
Az orvostörténelem oktatása lengyel egyetemeken	119
Orsós Ferenc és a katyni tömegsírok azonosítása	139
Varga Béla és a lengyel menekültek	159
Egy elfeledett ember a második világháború forгатagából: Domszky Pál gróf	171

Lengyel – magyar orvosi kapcsolatok a XIV–XVI. században

Orvosok I. (Nagy) Lajos, I. Ulászló és a Hunyadiak udvarában

Magyarország sajnos igen hamar érintkezésbe került a pestissel, Nagy Lajos király 1347-ben a pestisjárvány miatt volt kénytelen félbeszakítani itáliai hadjáratát. A király ugyanis felismerte, hogy nápolyi uralmának fenntartásához biztosítania kell a két ország közötti közvetlen tengeri összeköttetést. Ezért az épphogy lezajlott pestisjárványtól elnéptelenedett és legyengült, békét sürgető Velencével a dalmát kikötővárosok átengedése iránt új tárgyalásokat kezdett, de ennek esetleges sikertelenségére is számítva Genuával is egyezséget kötött, hogy velencei támadás esetén hajóikkal részesítsék őt támogatásban. Velence békekövetei és a hadra felkészült genuai hajók egy időben érkeztek Nápolyba, de a tárgyalásoknak hirtelen véget vetett az újra, borzalmas erővel fellépett pestisjárvány.

Utóbbiban, 1348-ban maga is megbetegedett, a betegséget alapjában véve egészséges szervezete kiállta ugyan, de bizonyára nem nyomtalanul. Hadjáratai is megviselték egészségét, néhányszor meg is sebesült az ütközetekben és vadászat közben. Marcin Kromer (Martini Cromeri) XVI. századbeli lengyel történetíró feljegyezte róla, hogy minden vállalkozásában – és bizonyára betegségében is – az akkori világnézetnek megfelelően: a csillagoktól kért tanácsot.

A lepra hajdanában Magyarországon is nagyon elterjedt volt: leginkább a XI–XIV. században pusztított – állítólag Nagy Lajos is leprában szenvedett, és ennek következtében halt meg.

Radlica (Jan z Radliczyc), I. (Nagy) Lajos udvari orvosa

A neves történetíró, Długosz említi, hogy Nagy Lajos V. Károly francia királyhoz fordult, és kérte, hogy küldjön neki tapasztalt orvosokat. Talán így jutott el hozzánk az 1376-tól Budán királyi orvosként élt Jan Radlica (azaz Joannes Parvus, aki alacsony termete miatt nyerte el a „Mały” melléknevet), a későbbi neves krakkói püspök, egyben a krakkói egyetem orvosi karának tanára (elh.: 1392). Kevés szakirodalmi művet hagyott hátra, köztük említendő a 'Practica Brevis sanitatis conservandae' c. munkája.

Radlica Montpellierben tanult orvostudományt, majd a párizsi egyetem procuratora lett, s ezután került Magyarországra, ahol orvosi tudásáért nagyra becsülték. Długosz szerint olyan jó orvos volt, hogy ránézéssel meg tudta jósolni a betegség kimenetelét.

Radlica odahaza igen magas egyházi méltóságokig jutott: egy ideig lengyel kancellár is volt, majd – Lajos határozott kérésére – 1382-ben a krakkói püspöki székbe emelték.

Érdekes történetet mond el róla Długosz: halála előtt három évvel valahol vendégségben járt, ahol meg akarták mérgezni, de mint orvos tudott segíteni magán. Lábánál fogva felakasztotta magát, és addig verette a hasát, amíg a mérgezett ételt mind ki nem hányta.¹

Ratibori Lőrinc (Wawrzynek z Ratiborza), I. (Jagelló) Ulászló udvari orvosa

Albert (uralk.: 1437–1439) halála után a magyar uralkodó osztály III. Władysławot I. Ulászló néven magyar királlyá választotta. Erzsébet királyné (Zsigmond leánya, egyben I. Ulászló özvegye) férje halála után néhány nappal fiúnak adott életet, akit V. László néven

¹ Długosz visszaemlékezését idézi Stanisław Kutrzeba: Polacy na studyach w Paryżu w wiekach średnich. Warszawa, 1900.

koronáztak meg. I. Ulászló magyarországi uralma sikerekkel indult, hiszen 1443-ban – győztes hadjáratok után – Szegeden tíz évre békét kötött II. Murád szultánnal. Azonban – főleg Cesarini pápai követ ösztönzésére – nyugati segítség reményével kecsegtetve megszegte a békét. Szánoki Gergely – a lengyel humanista politikus, I. Ulászló titkára – nem tudta az uralkodónál érvényre juttatni a józanság elvét, alulmaradt Cesarinivel szemben.

I. Ulászló idejéből maradt fenn az az adat, hogy udvari orvosa volt Ratibori Lőrinc (Wawrzynec z Ratiborza), aki Krakkóban tanult 1414-től, majd bölcsészetet tanított, s a bölcsészettudományi karnak dékánja is volt (az 1421-es és az 1426-os évben).

***Sanoki (Grzegorz z Sanoka), azaz Szánoki Gergely,
Hunyadi Mátyás és László hunyadvári nevelője***

I. Ulászló halála után felbomlott a magyar–lengyel perszónálunió, Lengyelországban IV. Kázmér (1447–1492) foglalta el a trónt, míg Magyarországon Hunyadi János lett az ország kormányzója, V. László kiskorúsága idejére (1440–1458). E korszak kiemelkedő humanista szervezője volt Vitéz János, s ebben az időben Hunyadi udvarában talált 1450-ig menedéket Szánoki Gergely, aki később Mátyás király nevelője volt lett.

A humanizmus korában a magyar–lengyel tudományos kapcsolatok kiépítése elsősorban a lengyel Grzegorz z Sanoka,² azaz Szánoki Gergely nevéhez fűződik, aki Vitéz János és köre jeles egyéniségei közé tartozott.³ Szánoki szintén a krakkói egyetem neveltje volt, amikor wieliczikai prépostként 1437-től Itáliában ismerkedett meg a humanizmussal, és került kapcsolatba magya-

² Életútjáról legrészletesebben A. Nowicki írt a Varsóban 1958-ban megjelent 'Grzegorz z Sanoka' c. monográfiájában.

³ Érdekességként megemlítjük, hogy néhány éve már működik Magyarországon a Sanoki Gergely Történelemegylet.

rokkal. Hamarosan hazánkba jött, hiszen I. Ulászló titkáraként követte urát a magyar királyságba. Szánoki a várnai csatavesztés (1444) után sem tért vissza hazájába, hanem Hunyadi Mátyás nevelőjeként maradt nálunk.

Csakhamar kapcsolatba került Vitéz Jánossal: igen otthonosan érezte magát a váradi püspöki udvarban, ahol: „minden beszélgetés a hasznosságot vagy a gyakorlati igazságot tartotta szem előtt”. Ott Szánoki a krakkói egyetem szellemének megfelelően az empirizmus elsőbbségét vallotta a tisztán spekulatív elmélkedéssel szemben. Kétségtelen, hogy Szánoki világnézetében már jelen voltak a humanizmus csírái, minden valószínűség szerint ezért érezhette jól magát Vitéz János körében, ahol hasonló gondolkodású férfiak gyülekeztek.

Szánoki nemcsak Vitézzel épített ki jó kapcsolatot, hanem az irodalomtörténeti kutatásokból kitűnik, hogy Joannis Długosz I. Ulászló lengyel király⁴ 1434-es epitaphiumát és Zsófia királyné 1461-es epitaphiumát is Szánokinak tulajdonítja.⁵

Szánoki valószínűleg 1440-től kezdve 10 éven át élt hazánkban,⁶ s ezekben az években javasolta Vitéz Jánosnak, hogy hívja Váradra Stanisław Pleszewskit (Pleszowski) és Marcin z Przemysła (Marcin z Żurawicy) lengyel orvosdoktorokat, továbbá Marcin Bylica z Olkusza (Ilkus Márton) lengyel orvost és csillagászt.

Kristóf Ilona doktori disszertációjában megállapította: „Szánoki Gergely életútját végigtekintve, a humanista főpap tipikus alakja áll előttünk. Bár életében sokkal fontosabb szerepet töltött be az oktatás, mint a politika. A Vitából kirajzolódó személyiségének egyik fontos vonása az, hogy nem szeretett a reflektorfényben áll-

⁴ Lásd a korszakról bővebben egy 1903-ban kiadott, s nemrégiben digitalizált munkában: <http://archive.org/stream/dziejepolskizaj00konegoog#page/n11/mode/2up>

⁵ Vö. Długosz id. munkájával.

⁶ Lásd még: Olasz József: Szánoki Gergely. = Irodalomtörténeti Közlemények 13 (1903) No. 2. pp. 169–187.

ni, főpapként és nevelőként is saját sikerei helyett a lelkiismeretes szolgálatot helyezte előtérbe. Humanista tevékenységének legfontosabb erénye az oktató, nevelőmunka mellett irodalomszervező, mecénási tevékenysége, hiszen a dunajóvi volt az első humanista udvar Lengyelországban. A lengyel humanista kultúra megteremtésében bizony Szánoki váradi benyomásainak is fontos szerep jutott. S a Vitéz körül formálódó contubernium akár Váradon, akár másutt nemcsak Szánokin keresztül, de bizonyítva fontos metszéspontja volt a formálódó korai humanista eszméknek Magyar- és Lengyelországban, s ezeknek az eszméknek nemcsak egyirányú erjedését figyelhetjük meg, hanem kölcsönös oda-vissza hatását Krakkó és Vitéz-köre között.”⁷

A váradi kör tevékenységének helye Mátyás uralkodása alatt (1458–1490) Esztergomba helyeződött át. Akkor a nemzetközi tudományos együttműködés szervezettebb középkori formái alakultak ki: a tervezett pozsonyi egyetemnek szüksége volt külföldi szakemberekre. Mátyás 1465-ben Vitéz Jánost bízta meg a szervezéssel, de a maga részéről is igyekezett előmozdítani a neves tudósok (matematikusok, csillagászok, orvosok, filozófusok stb.) meghívását. Így került hazánkba a neves csillagász, Johannes Müller (Regiomontanus), Szánoki javaslatára pedig több lengyel tudós.

*Żurawica (Marcin z Żurawicy, Marcin z Przemyśli,
Marcin Król z Żurawicy), Hunyadi János udvari orvosa*

Przemyśli Márton krakkói orvos Magyarországra történő meghívását is Szánoki javasolta. Marcin Żurawica 1422 táján született, felsőbb tanulmányait 1438-ban kezdte el Krakkóban, majd Oleś-

⁷ Vö. Kristóf Ilona: Egyházi középréteg a későközépkori Váradon (1440–1526) című disszertációja nyomtatott változatával. Pécs, 2014., Pécsi Történettudományért Kulturális Egyesület, 320 p.

nicki krakkói püspök támogatásával 1445-től Lipcsében, Páduában és Bolognában tanult. Páduában megismerkedett Georg Peurbach-hal, a későbbi híres bécsi csillagással, aki az 1446–1448-ban csillagászatot adott elő Páduában, s később hazánkban, Váradon is megfordult.

Aztán (1448-ban) maga Żurawicai tanított csillagászatot Bolognában; valószínűleg ugyanitt szerezte meg (1449-ben) az orvostudori oklevelet is, amint azt főpapi pártfogója tőle kívánta. 1449-ben lett orvosdoktor. Megszegve Oleśnickinek tett azon ígéretét, hogy visszatér Lengyelországba, Hunyadi János udvarában telepedett le, majd Váradon élt Vitéz János püspök udvarában.

Kezdetben Vitéz János bonctan iránti érdeklődését igyekezett kielégíteni. Feltehetően tőle származik a magyar egyetem alapításának vázlatos terve is. Nehezen hagyta el Váradot, 1450-ben mégis kénytelen volt engedelmeskedni Oleśnicki püspök felszólításának, visszatért Krakkóba, ahol az egyetemen csillagászatot tanított és megírta a 'Geometria practica' című munkáját.⁸

***Bylica (Marcin Bylica z Olkusza), azaz Ilkus Márton,
Mátyás király udvari orvosa***

Mátyás király udvarában több lengyel orvostudós is tartózkodott, köztük említendő Stanisław Pleszowski. Koźmiński azt mondja, hogy Pleszowski híres és tekintélyes orvos volt, ezenkívül utolérhetetlen költő, szónok és régész is, aki az ókori történelmet kutatta.

⁸ Tudományos életművét legrészletesebben G. Rosińska dolgozta fel különböző tanulmányaiban, ezek közül kiemeljük a Żurawica asztronómiai munkásságát bemutató dolgozatát: 'Krakowska szkoła astronomiczna przed Kopernikiem. Zainteresowania techniczne Marcina Króla z Żurawicy' in: *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki* 18 (1973) pp. 463–483. Lásd még: M. Zwiercan összefoglalóját a *Polski Słownik Biograficzny* 1974-ben megjelent XIX. kötetében.

A Magyarországon élt XV. századbeli lengyel orvosok között azonban a legnevezetesebb Bylica, akinek magyar kapcsolatai régebbi eredetűek voltak. Ő már Krakkóban élvezte a magyar hallgatók bizalmát, majd Bolognában baráti szálak fűzték Janus Pannoniushoz, a kor latinul verselő magyar költőjéhez. Bylica⁹ már úgy érkezett – Szánoki javaslatára – hazánkba, hogy kiszemelték a pozsonyi egyetem tanárának. Annak ellenére, hogy Pozsonyban bölcséletet és asztrológiát adott elő, betöltötte az udvari orvosi tisztséget is. Mátyás igen kedvelte őt, nemcsak azért, mert hosszú életet jósolt neki a csillagok állásából, hanem mint orvosra is állandóan szüksége volt rá.

Długosz említi, hogy az uralkodót 1480-ban, az ausztriai hadjárat előtt Bylica gyógyította ki komolynak tűnő betegségéből. Vele volt Bécs bevételénél, sőt az uralkodónál közvetített a bécsi egyetem érdekében, amelynek tanári karát igen jól ismerte.¹⁰

Nálunk mint csillagász vált ismertté, orvosi gyakorlatát csak az udvarban és a király környezetében fejtette ki. Tekintélyének még az sem ártott, hogy bár kapcsolatba került a Mátyás-ellenes összeesküvőkkel, ennek ellenére még udvari tisztségeit sem vesztette el. A Mátyás alapította budai egyetemen is fontos tisztséget töltött be:¹¹

⁹ Ábel Jenő: Egyetemeink a középkorban. Kiadja a m. t. Akadémia irodalomtört. bizottsága. Bp., 1881., Akadémia, p. 41.; Morawski Kazimierz: *Historia uniwersytetu Jagiellońskiego*. Vol. 2. Kraków, 1900., pp. 304–310.; Barycz Henryk: *Conclusiones Universitatis Cracoviensis*. Kraków, 1933., p. 80.; lásd még a Bylica-szócikket az új Magyar művelődéstörténeti lexikonban (főszerk.: Kőszeghy Péter)

¹⁰ Lásd e korszakról: Székely György: *Topographie, Gesellschaft und Kultur der schlesischen Hauptstadt und Matthias Corvinus*. In: *Lengyelek és magyarok Európában*. Nyelv, irodalom, kultúra – párhuzamok és kapcsolatok. Tanulmányok D. Molnár István professzor tiszteletére. Debrecen, 2001., Kossuth egy., pp. 251–259.

¹¹ Vö.: Klaniczay Tibor: *Egyetem és politika a magyar középkorban*. In: *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk.: Székely György. Bp., 1984., Akadémiai Kiadó, pp. 35–44. (*Memoria saeculorum Hungariae* 4.)

Feltehetően Mátyás kívánságára elkészítette a magyar városok földrajzi szélességének és hosszúságának meghatározását, és tervekét készített hazánk feltérképezésére. Tanári tevékenysége mellett minden hadjáratra elkísérte a magyar uralkodót, ahol tábori orvosként működött. A korabeli források szerint ott volt Mátyás halálos ágyánál is. Budai plébánosként hunyt el (1493): végrendeletében a részére Hans Dorn által készített értékes műszereit a krakkói egyetemre hagyta, amelyek máig láthatók az ottani Collegium Maiusban.¹²

Lengyel orvosok a Jagellók második magyarországi uralma idején

Hunyadi Mátyást a magyar trónon II. Ulászló követte, aki fivérével, János Albert lengyel uralkodóval – a lengyel történelmi munkákban: Jan I Olbracht (Albrecht) – megállapodást kötött a két ország közötti béke reményében. Ebben az időszakban érkezett hazánkba Michał z Lwowa (Lwóvi Mihály), aki 1486-ban iratkozott be a krakkói egyetemre, a bölcsészettudományi rangfokozatókat 1489-ben és 1492-ben nyerte el, s Bolognában lett orvosdoktor.¹³ II. Ulászló hívására jött Budára, ahol királyi orvos és budai plébános lett, s ott hunyt el 1496 körül.¹⁴

Még megemlítenéd Łowiczi Mátyás (Maciej z Łowicza) neve, aki 1480-ban és 1485-ben szerzett meg bölcsészdoktori fokozatókat; utóbb orvosdoktor lett és Budán halt meg „ex colica”.

¹² Életművét legrészletesebben Birkenmajer dolgozta fel a Krakóban 1892-ben megjelent munkájában.

A Collegium Maiusról lásd: Karol Estreicher: Collegium Maius i zbiory Muzeum Uniwersytetu Jagiellońskiego. Kraków, 1967. Wyd. Naukowe. 153 p.

Lásd újabban a kor csillagászatáról: Peter Ekler, Endre Zsoldos: Astronomie in der Zeit von König Matthias. Johannes Regiomontanus in Ungarn, 1467–1471. Bp., 2020., Magyar Nemzeti Levéltár, 107 p.

¹³ 1492-ben szerzett diplomát Bolognában.

¹⁴ Birkenmajer, Ludwik: Marcina Króla z Przemysła. Warszawa, 1908.

*Mechoviensis (Maciej z Miechowa, Miechowita),
II. Ulászló idejében működött orvos és történettudós*¹⁵

A Jagellók második magyarországi uralma – II. (Jagelló) Ulászló (1490–1516) és II. (Jagelló) Lajos (1516–1526) – idejére elhamvadtak Mátyás egyetemalapítási kísérletei, így a magyar értelmiség még fontosabb képzőhelyévé vált Krakkó.¹⁶

A krakkói egyetem falai között kiváló humanisták működtek, köztük a már említett Mathias Mechoviensis (Maciej z Miechowa; 1457–1523) is, a Kopernikuszt megelőző időszak legnagyobb lengyel humanistája, polihisztor orvos, csillagász, földrajztudós és krónikáíró.¹⁷ Feltehetőleg 1486-ban vagy a következő évben szerzett Bolognában orvostudományi címet.

Itáliában, hol orvosként, hol csillagászként teremtette elő megélhetésének költségeit, majd Magyarországon át tért vissza Krak-

¹⁵ Lásd róla Długosz digitalizált klasszikus munkájában: <http://archive.org/stream/joannisdugoszse02dugoog#page/n14/mode/2up>

¹⁶ Lásd részletesebben: Schultheisz Emil: A lengyel–magyar orvosi kapcsolatok a reneszánsz idején. In: Schultheisz Emil: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Piliscsaba, 2006., MATI, pp. 242–245. (Magyar Tudománytörténeti Szemle könyvtára 62.)

¹⁷ Életeművét több kötetben is elemezték, ezek közül is kiemelkedik az 1960-ban Wrocławban és Varsóban közreadott monográfia: 'Maciej z Miechowa 1457–1523. Historyk, geograf, lekarz, organizator nauki'. Az általunk többször is idézett Szumowski 1946-ban jelentetett meg egy nagyobb tanulmányt Miechowita orvosi működéséről.

A hozzá kapcsolódó további forrásmunkák:

– Maciej z Miechowa [Mathiae de Mechovia] (cca 1457–1523): *Chronica Polonorum*. Kraków, 1986. Krajowa Agencja Wydawnicza. [24], CXIX, [3] p.

– Maciej z Miechowa: *Contra saevam pestem regimen accuratissimum*. Editio trilingua: Latina, Polona, Anglica. Tł. z oryg. Danuta Turkowska; tł. na jęz. ang. Teresa Bałuk-Ulewiczowa. Universitas Jagellonica. Institutum Historiae Medicinae. Cracoviae, 1995. KHM CM [Collegium Medicum] Uniwersytetu Jagiellońskiego. 33 p.

– Leszek Hajdukiewicz: *Biblioteka Macieja z Miechowa*. Wrocław, 1960. Zakł. Nar. im. Ossolińskich. 453 p. (Seria Monografie z Dziejów Nauki i Techniki 16.)

kóba. Később külön is írt magyarországi útjáról: megfordult Budán, Visegrádon, megtekintette Mátyás híres könyvtárát, feljegyzéseket készített a budai gyógyvizekről, a növényzetről, a Felvidék hegyeiről és a gyakori betegségek tüneteiről és gyógymódjairól. Érdeklődésének másik területe a történelem. Rengeteg adatot gyűjtött össze a magyar történelemről is.

1490-ben már udvari orvosként emlékeznek meg róla. Az udvari élet arra ösztönözte, hogy ifjúkorától kezdve tervezett történeti munkájához gyűjtsön adatokat. Pontosán feljegyezte a követjárásokat, a diplomáciai terveket és a hadjáratok vélt okait. E feljegyzésekből kitűnik, hogy igen nagy ismeretségre tett szert, és pontosan meg tudta állapítani az egyes személyek politikai súlyát és befolyását. E történeti feldolgozás ihletője a nagy lengyel krónikairó, Długosz volt, akit még személyesen ismert, s ott volt 1480-ban a temetésén. Az ő munkájához akart kiegészítést írni, főleg saját koráról.¹⁸

A követjárásokról írott feljegyzései mást is elárulnak: a követtekkel vagy kíséretük tagjaival folytatott hosszas beszélgetések során nemcsak akkori küldetésük céljairól tudakozódott, hanem országuk történelméről, földrajzi viszonyairól, növényzetéről, állatvilágáról, népszokásairól és gyógyvizeiről is ismereteket igyekezett szerezni.

Már akkor elkezdte írni 'Chronica Polonorum' című krónikáját, amelynek első része valójában Długosz tizenkét kötetes munkájának rövidített változatát foglalja magába, a második kötete viszont saját korát öleli fel rendkívüli adatgazdagsággal, élvezetes földrajzi és néprajzi leírásokkal.

Feljegyzéseiből az is kitűnik, hogy elfogadta korának misztikus elképzeléseit, az üstökösökön kívül a csillaghatásokban is kereste

¹⁸ Kovács Endre: A krakkói egyetem és a magyar művelődés. Adalékok a magyar–lengyel kapcsolatok XV–XVI. századi történetéhez. Függelék: Pannoniae luctus. Szemelvények a krakkói egyetem humanista költőinek magyar tárgyú műveiből. Bp., 1964., Akadémiai Kiadó, 227 p.

az Európa-szerte dúló járványok okát. 1493-ban a következőket írta: „A franciabetegség az Úrnak ebben az évében a két nagysúlyú bolygó a Saturnus és a Jupiter oppozíciójában támadt, a Dél és Nyugat közti középső részeken, ahol a Mars uralkodik”.

1501-ben fordulat következett be életében: a krakkói orvosi kar tanárát, Jan Regult rektorra választották, de elfoglaltsága miatt előadásainak megtartására őt kérte fel, hiszen már kitűnő orvos hírében állt. Kiváló „helyettesnek” bizonyult, mert néhány hónap múlva rendes tanárnak nevezték ki, sőt, 1502-ben rektornak is megválasztották. A hajlott korú Regullal szemben előadásait elsősorban az orvosi gyakorlatra összpontosította: az elméleti felkészítés mellett főleg saját praxisának tanulságait igyekezett átadni az orvosjelölteknek.¹⁹ Négy könyve közül kettő orvosi tárgyú volt, de e két munka erősen kapcsolódott egyetemi előadásaihoz.

Egyik orvosi munkája a pestis elleni védekezésről szól²⁰ (erre később még visszatérünk a járványügyi irodalommal kapcsolatban), másik orvosi tárgyú könyve – a négy részből álló *‘Conservatio sanitatis’*²¹ – kimondottan oktatási-tanácsadási célra készült, s elsősorban a fog- és szájbetegségek gyógyításáról szól.

E két orvosi munka mellett Mechoviensis életművének csúcsa az északkelet-európai síkság földrajzi leírása, amely a *‘Tractatus de duabus Sarmatiis Asiana et Europiana et de contentis in eis’* címet viselte, s 1517-ben jelent meg Krakkóban. A *Tractatus*-hoz számos térképet is mellékel, amelyek többségét maga készítette, megjegyyezve, hogy „eme mesterséget” Nápolyban tanulta Polak mestertől.²²

¹⁹ Vö.: *Academia Medica Crotoviensis. Sześćsetlecie medycyny krakowskiej.* Kraków. 1964. UJ. 730 p.

²⁰ *Contra sevam pestem regimen accuratissimum.* Cracoviae, 1508.

²¹ A mű 1522-ben jelent meg Krakkóban Vietor műhelyének jóvoltából

²² Vö.: Király Péter: *A lengyel krónikák, évkönyvek és M. Miechów „Tractatus”-ának magyar vonatkozásai.* Nyíregyházi Főiskola, 2004. 246, [3] p. (*Dimensiones Culturales et Urbanales Regni Hungariae* 8.)

A 'Chronica Polonorum' című történeti munkáját 1519-ben fejezte be és adta ki (1521-ben már annak cenzúrázott változata jelent meg). Krakóban Vietor nyomtatta, akinek a műhelyében több magyar szerző munkája is kikerült a sajtó alól ebben az időszakban.²³ A mű első része az 1480-ig záródó eseményeket, a második az 1480–1505, a harmadik az 1505–1510 közötti történéseket tartalmazza. Adatainak többségét részben a követekkel való beszélgetésekből és feljegyzéseiből merítette. Könyvét elsősorban oktatási célra szánta, így egyszerűen és világosan fogalmazott, a hitelesség kedvéért mindig közölve forrását.

E krónika mind a magyar történelem, mind a korabeli magyar–lengyel kapcsolatok értékes forrása, hiszen mint udvari ember, valóban közlőül ismerte a Jagelló-ház belső ügyeit, a Jagellók uralta cseh–magyar királysággal való kapcsolatok napi állapotát. Pontos leírást ad a Jagelló-házon belüli torzsalkodásokról, II. Ulászló és fivérei viszályairól, de a magyar eseményekkel kapcsolatban is mindig utal azok előzményeire, s a magyarországi utazásai során készített feljegyzéseire. Ezeket a leírásokat is színessé teszi földrajzi adatokkal, a magyarokkal kapcsolatos tapasztalataival. Innen tudható meg, hogy az 1490-es években több alkalommal járt követként Budán, sőt 1504-ben neki volt tulajdonítható, hogy a Jagelló-házon belül több ellentét elsimult. 1505-ben Budán kereste fel II. Ulászlót, 1506-ban ott volt II. Lajos születésénél, a királyné halálos ágyánál.

A kiegészítő részben alapos áttekintést ad azokról az országokról, ahol a Jagelló-ház akkor és régebben uralkodott, évenkénti bontásban közli az ezekben az országokban bekövetkezett leg-

²³ Vö.: V. Ecsedy Judit: A krakkói nyomdászat szerepe a XVI. századi magyar művelődésben. [Rola krakowskich drukarzy w XVI-wiecznej kulturze węgierskiej] = A krakkói nyomdászat szerepe a magyar művelődésben. [Rola krakowskich drukarzy w kulturze węgierskiej]. Bp., 2000. Balassi Kiadó. pp. 119–168. (lengyelül pp. 9–60.)

fontosabb eseményeket. A magyar vonatkozásoknál már nemcsak saját feljegyzéseit használja, hanem a Thuróczi-krónikát is, amely legbecesebb könyveinek egyike volt. E krónikát gyakran szó szerint idézi, de magyar barátaival történő levelezésére is sűrűn hivatkozik.

E részből kitűnik, hogy Mechoviensis milyen reálishan mérte fel Magyarországra és Európára vonatkoztatva a török veszélyt, észlelve II. Ulászló alatt a magyar állam meggyengülését, bár ennek okát nem a Jagelló-házbeli uralkodó tehetetlenségében látta. Mechoviensis krónikája is gazdag az orvosi feljegyzésekben és betegség-megfigyelésekben. Különös érdeklődéssel tárgyalta az uralkodók és neves személyiségek betegségeit és haláluk körülményeit. Így elég részletesen foglalkozott Hunyadi Mátyás váratlan halálával, a mérgezés lehetőségével és a legkülönbözőbb találgatásokkal. A hallomásból szerzett adatokból agyvérzésre következtetett, bár nem tartotta kizártnak, hogy meg akarták mérgezni a királyt.

Posztumusz kiadásban 1561-ben jelent meg 'Historia delle due Sarmatie' című történeti munkája, mégpedig Velencében.

1513-ban szakított a világi élettel: felvette a papi rendet, és attól kezdve visszavonultan élt. Döntésétől nyugalmat és életművének befejezését várta. Élete utolsó évtizedét a magyar Jan Thurzó (Thurzó János) breszlai-boroszlói [ma wrocław] püspök krakkói házában töltötte. Ott fejezte be krónikáját és híres Tractatus-át, valamint megírta végrendeletét, amely valóságos irodalmi alkotásnak számít.

A krakkói egyetem Mechoviensist legjelentősebb rektorai sorában tartja számon. Minden vagyonát a krakkói egyetemre hagyta: a tételes felsorolás szerint viszont 400 magyar dukátot az általa alapított Szent András kolostorban működő kórházra, s a betegszobák fenntartására különített el. Teljes könyvtárát ugyancsak az egyetem könyvtárára hagyományozta. A gyűjtemény 1230 művet tartalmazott, ebből több mint 60 orvosi munka, a többi történelmi, filozófiai, teológiai, jogi, matematikai, csillagászati, földrajzi és

szépirodalmi. Mechoviensis 1523-ban hunyt el Krakkóban. Síremleke ma is látható a helyi egyetemi templomban.²⁴

Más, XVI. századi krakkói kapcsolatok

Herczeg Árpád orvostörténész hívta fel a kutatók figyelmét arra, hogy a XVI. században telepedett le Kassán a krakkói származású Jakub Grzywna, aki 1521-től mint „physicus civitatis Caschoviensis” működött; Grzywna 1524-ben átmenetileg Krakkóban volt, valamilyen ügyben második feleségének a képviselőjeként jelent meg a városi tanács előtt; meghalt 1528 körül – 1531-ben már mint nem élő említik az iratok.²⁵

A sziléziai Friedebergből származó Ephorinus Anzelm (akinek családi nevét nem ismerjük) Páduában megszerezvén az orvosdoktori oklevelet, Krakkóban telepedett le, ahonnan élénk szellemi kapcsolatot tartott fenn Magyarországgal; erről tanúskodik Krakkóból írt két levele és receptje, amit 1554-ben a pestisjárvány tárgyában küldött a bártfai bírónak és a városi tanácsnak.²⁶

Krakkóban tanult Stein Kristóf, latinosan Christophorus Stei-

²⁴ Főbb műveinek digitalizált változatai:

http://fbc.pionier.net.pl/owoc/results?attlist%3Avalueindex=&queryType=-4&action=DistributedSearchAction&QI=057721A9EEAA4016F994948F960094E4-6&search_attid1=all&search_value1=Maciej+z+Miechowa&search_op2=AND&search_attid2=all&search_value2=&day=7&date=13.01.2013&dateBtn=2013-01-13&latestType=ALL

²⁵ Pieradzka Krystyna: Handel Krakowa z Węgrami w XVI w. Kraków, 1935. p. 260.; Lachs, Jan: Kronika lekarzy krakowskich do końca XVI wieku stb. Kraków, 1909. p. 17. (Egyébként az utóbbi mű szerzője, Lachs volt 1950 és 1954 között a gyógyszerészettörténet első professzora a krakkói orvosi egyetem gyógyszerészeti karán.)

²⁶ Vas Antal: A Bártfai m. kir. áll. gimnázium XI. értesítője. Bárta, 1907., p. 39.; Magyary-Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből. 3. köt. Bp., 1931., Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, p. 183., 736. pont. (A Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat könyvtára 128.)

nensis, a későbbi kassai orvos, aki Weszprémi szerint „kassai magyar patrícus volt, aki szülővárosában nevelkedett és ott sajátította el dús mennyiségben az iskolai tudományokat. Így szerzett tudománykincsének a gyarapítására az akkoriban igen virágzó krakkói egyetemre ment, ahová, mint valami tudományos vásár-csarnokba, versengve tódultak a mi fiataljaink. Miután itt nagyszerű bizonyítékokkal szolgált buzgó igyekezetéről, a német ifjúság iskolai közösségének az élére állították, majd pedig idő múltával elsajátítva az orvostudomány alapjait, kora tudóstársadalmába került, és – amint kitűnik – szülővárosában folytatott orvosi gyakorlatot”.²⁷ Tegyük még hozzá, hogy Krakkóban Jakub Arciszewski (Jacobus de Arciszewo) és Piotr Gamrat (mindkettő főpap) voltak a pártfogói. Steinnek a borókaolajról írt műve (Oleum Juniperi qua ratione omnibus fere humani corporis aegritudinibus medeatur) Krakkóban jelent meg 1545-ben; Stein abban közölte, hogy Manardus is említi ezt az olajat;²⁸ Weszprémi részletesen ismerteti ezt a kis művet.

A krakkói magyar bursa seniora volt 1513-ban²⁹ a sziléziai Hirschbergből származó Waclaw Koler (elh. 1546), aki később egy ideig Kassán folytatott orvosi gyakorlatot; Krakkóban tanult és noha csak babérkoszorúsa volt az orvosi tudományoknak, mégis azt jegyezte fel róla egyik kortársa, hogy „medicus exercitissimus”; sőt Koler tanította is az orvosi tudományt a krakkói egyetemen; élénk humanista tevékenységet fejtett ki;³⁰ végrendeletéből

²⁷ Vö. Weszprémi id. művének magyar fordításával. Vol. 3. Bp., 1968., p. 775.

²⁸ Weszprémi István: Succincta... Vol. 3., p. 370.

²⁹ Regestrum Bursae Hungarorum Cracoviensis. A Krakkói magyar tanulók-háza lakóinak jegyzéke (1493–1558). Az eredeti kéziratból közli és magyarázza Schrauf Károly. Bp., 1893., Akadémia, p. 44, 47. (Magyarországi tanulók külföldön III.)

³⁰ Barycz Henrik: Historja Uniwersytetu Jagiellońskiego. Kraków, 1935., p. 88, 120, 212.

kiderül, hogy kapcsolatban állott a menedékszírti (Lapis refugii) karthausi kolostorral.³¹

***Egy magyar orvos I. Zsigmond lengyel király udvarában
Kassai János Antal doktor működése***

A XVI. században a magyar–lengyel orvosi kapcsolatokat elsősorban a lengyel orvosok magyarországi gyakorlata jellemezte, bár jelentős volt Kassai János Antal (Johannes Antonius Cassoviensis) lengyel-földi gyakorlata is. Rendkívül színes ember volt, aki egyéniségével számos hívet és barátot szerzett magának, ezen keresztül pedig hazájának. Bázelen például kezelte a hipochonder Erasmus, akinek figyelmét a magyarok felé irányította.³² Később II. Lajos udvari orvosa lett, aki nem sokkal a mohácsi csatavesztés előtt Lengyelországban is járt. Ki is volt valójában ez a férfiú?

Valószínűleg 1499-ben született Kassán, ezért is viselte e város latinított nevét. Alsó iskoláit is ott végezte, a felsőket viszont már Krakkóban folytatta, ahol 1517-ben a bölcséleti tudományok baccalaureusa lett. Onnan Páduába vezetett az útja, ahol elsősorban a medicina kötötte le érdeklődését. Veress Endre búvárlatai nyomán ismeretes, hogy 1522-ben nyerte el orvosi oklevelét.³³ Végzése után megfordult Freiburgban és Tübingenben: látogatta az ottani neves egyetemeket. Ezután kezelte Erasmus hólyagkő-rohamait, sikerrel. Feltehetően Erasmus betegségének sok pszichogén komponense

³¹ Ptaśnik Jan: Bonerowie, a Rocznik krakowski VII. kötetében, 1904., pp. 100–103.

³² Trencsényi-Waldapfel Imre: Erasmus és magyar barátai. Bp., 1941., Officina, 110 p., 6 t. (Officina képekonyvek 30–31.)

³³ Vö.: Veress Endre (összeáll.): Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai. Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium. 1221–1864. Bp., 1941., Magyar Tudományos Akadémia, CLX, 704 p. (Olaszországi magyar emlékek. Monumenta Hungariae Italica)

volt, mert a Kassaitól kapott „leo astrologicus” birtokában a rohamok enyhültek. Bázalból Krakkóba ment, ahol feleségül vette az egyik híres aranyműves leányát. Azután rövid ideig Budán tartózkodott – a lengyelországi Jagelló-család kérésére –, hogy a sokat betegeskedő II. Lajost kezelje. A király kezeléséről írásos emlékeink nincsenek, csupán az udvari számadások említik Kassai nevét – „udvari orvosként”. Viszont tény, hogy II. Lajos felesége, Habsburg Mária Kassai közvetítésével ismerkedett meg Erasmus tanításaival és műveivel, később pedig Henckel Jánost, Mária királyné gyóntatóját ajánlotta Erasmus figyelmébe.

A mohácsi csatavesztés évében (1526) Kassai doktor már I. Zsigmond lengyel király orvosa volt. Jó nevű orvos lehetett, hiszen az új magyar király, I. (Szapolyai) János az udvari orvosi tisztet ajánlotta fel neki. Kassai viszont inkább maradt Krakkóban, semmint a kettős királyság – Szapolyai János és Habsburg Ferdinánd – kétes kimenetelű küzdelmeiben az udvari orvos tisztségben maradjon.

1527. április 1-jén a következőket írta Erasmusnak: „...Meghívtak János királyhoz orvosnak, én azonban nem merem a szabadságommal együtt biztonságomat is vásárra vinni.”

Krakkóban neves személyiségeket gyógyított, s Andreas Circius, Piotr Tomicki és Krzysztof Szydłowiecki rajta keresztül kerültek kapcsolatba Erasmussal.

Kezelőorvosi minőségében a 'De tuende bona Valetudinae Carmen' című „egészségügyi felvilágosító” versét ajánlotta Tomicki kancellárnak, barátjának, akinek 1535-ben elégiával siratta elvesztését. Elég kiterjedt orvosi gyakorlata lehetett, hiszen 1536-ban Erasmusnak írott levelében „hajszás orvosi praxisáról” panaszkodott, ami miatt „az udvarnak is búcsút mondott”.

Krakkóban is megmaradt magyarnak és hazája sorsáért aggódó hazafinak. Lengyel barátainak tekintélyét felhasználva igyekezett elsimítani a két magyar király torzsalkodásait és fegyveres összecsapásait, mert tudta: ezzel csak a töröknek kedveznek. Szydłowieckinek a következőket írta: „...Imádkozom érte, hogy amiben

most fáradozol a legjobb király parancsából, sikerüljön... Remény van rá, hogy a mi krakkói palatinusunk elcsendesíti ezeknek a fejedelmeknek a dühét, akik most háborút készítenek elő: bízunk benne, hogy az ő közvetítésével megegyezés jön létre Ferdinánd és Magyarország királya között.” Sajnos ez a remény nem vált valóra, amiért igen rossz lelkiállapotba került.

Neves és keresett orvos volt, akit Szapolyai János az 1530-as évek végén több alkalommal ismét Budára hívott. Ő azonban maradt lengyel földön, ott is halt meg, bár halálának pontos időpontja tisztázatlan. Weszprémi István 1544-re teszi, Herczeg Árpád kutatásai szerint 1549 körül hunyhatott el Krakkóban.³⁴

***Lengyel orvosok I. Zsigmond lengyel király leánya,
az Erdélyben élt Izabella (1519–1559) királynő udvarában***

Közép-Európa sorsdöntő kérdése a XV–XVII. században a török támadások feltartóztatása, illetve visszaverése volt. A küzdelmet eredményesen csak egy egységes és gazdaságilag jól szervezett állam vehette fel. Ezt a szerepet a XV. század második felében Hunyadi Mátyás állama töltötte be, de Mátyás halála után a Jagelló-család volt az a közép-európai hatalom, amely uralma alatt tudhatta Lengyelországot, Csehországot és Magyarországot. Azonban a XVI. század első felében a Habsburgok fokozatosan visszaszorították a Jagellókat.

A földrajzi felfedezések következtében Nyugat- és Kelet-Európa között erős gazdasági szintkülönbségek mutatkoztak, hiszen az Amerikából elszállított kincsekből a nyugati államok gazdagodtak meg. Ebből a Habsburgok is jócskán részesültek, hiszen ennek a családnak egyik ága birtokolta Spanyolországot. A Jagellók nem tudtak vetekedni a gazdagabb Habsburgokkal, és ez szolgált magyarázatul közép-európai visszavonulásukra.

³⁴ Szállási Árpád: Kassai János Antal. = Orvosi Hetilap 114 (1973) No. 14. pp. 815–817.

Mohács után Habsburg Ferdinánd és Szapolyai János küzdött Magyarország teljes uralmáért; ebbe a Jagellók nem szólhattak bele. Ez természetesen nem jelentette azt, hogy a lengyel bel- és külpolitikai nehézségekkel küszködő Jagellók lemondtak volna közép-európai hatalmi törekvéseik esetleges valóra váltásáról. Így érthető, hogy a hatalomért torzsalkodó Ferdinánd és János közül éppen az utóbbi a lengyelek segítségére is számított, bár a törökök is igyekezett megegyezni. Szapolyai János 1539-ben feleségül vette Zsigmond lengyel király lányát, Izabellát: ezzel kívánta szorosabbra fűzni kapcsolatait a lengyel királyi udvarral.

Szapolyai halála (1540) és Buda török kézre kerülése (1541) megváltoztatta az ország területi és politikai helyzetét. Magyarország három részre szakadt és Erdély – Fráter György ügyes politikája nyomán – a független magyar állam folytatása lett. Buda elfoglalása után a szultán az ország keleti területeit védnöksége alá helyezte, és a csecsemő János Zsigmondnak, illetve a nagykorúságáig helyette uralkodó Izabellának engedte át. A királyi udvar a sok nemzetiségű Erdélybe költözött, ahol Fráter György – bár nem mondott le az ország egyesítéséről – politikájával lerakta Erdélyben az önálló fejedelemség alapját.

Izabella erdélyi humanista udvarában – ahol az olasz divatnak és szokásoknak hódoltak – sűrűn váltogatták egymást a lengyel nemesek, zsoldosok és tudósok. Izabella alakját talán a legjobban Gárdonyi Géza rajzolta meg az 'Egri csillagok'-ban. Izabella – a gyengédség, a hiúság és a hatalomvágy keveréke – jó kapcsolatot tartott fenn lengyelországi családjával, mivel politikai háttérként kívánta felhasználni őket, és így érthető, hogy ápolta a lengyel kapcsolatokat nemcsak politikai, hanem kulturális téren is.³⁵

³⁵ Lásd még: A lengyel királyi kancellária Libri Legationum sorozatának magyar vonatkozású iratai. 2. köt. 1526–1541. Közread.: Tóth Péter. Miskolc, 2003., Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, 470 p.

Abban az időben a krakkói egyetem jelentős szerepet játszott a lengyelországi humanizmus terjesztésében, s számos erdélyi ifjú ment tanulni oda. Magiszterei között nem egy Itáliát megjárta tudóst találunk. Ezek a tudósok sokoldalúan képzett, széles érdeklődésű, nagy tudású polihistorok voltak, akik között nem ritka a természettudományokat művelő sem. Számos adat bizonyítja, hogy Izabella szívesen látta udvarában a lengyel tudósokat, és fia nevelését és gyógykezelését is inkább idegenekre bízta, mint a magyarokra.³⁶

Nemcsak János Zsigmond, de maga is sokat betegeskedett, így környezetében örömmel látott vendég volt az, aki a gyógyításhoz is értett, hiszen „Izabella valami női betegségben szenvedett, s nem részesült egyöntetű, alapos kezelésben”.³⁷ Fián is kiütözött, hogy idős apától származott, és a gyereken sohasem bővelkedő családnak ő volt az utolsó sarja. Így érthető az is, hogy az akaratgyenge János Zsigmond – a történetírók feljegyzései szerint – ingadozó emberré vált, ami erősen befolyásolta Erdély későbbi történelmét.³⁸

Lukasz Noskowski és Józef Tectander

Az 1520-as években Magyarországon működött a krakkói professzor s egy ideig az egyetem rektora, Lukasz Noskowski (1475 körül–1532), aki nyilván a királyi udvarban is megfordult.

³⁶ Vö.: Szádeczky Kardoss Lajos: Izabella és János Zsigmond Lengyelországban. 1552–56. Bp., 1888., Akadémia, 107 p.; Małgorzata Duczmal: Izabela Jagielonka – królowa Węgier. Warszawa, 2000., „Rytm”, 473 p., 18 t.

³⁷ Magyary-Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből. 3. köt. Bp., 1931., Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, 685. anyagrész. (A Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat könyvtára 128.)

³⁸ Lásd erre vonatkozóan még az alábbi nagy forrásmunkát: L. Finkel: Bibliografia historyi polskiej. 1–4. köt., Lemberg, 1891–1914.

Noskowski egy birtokában levő almanachban³⁹ bejegyezte néhány magyarországi útját széljegyzetek alakjában; e kéziratos jegyzetekből (melyekre Birkenmajer hívta fel a figyelmet) megtudtuk, hogy Noskowski Kassán Thurzó Eleket kezelte; de Krakkó városában is felkeresték őt magyarok;⁴⁰ ezen almanach 416. lapján, az 1526. év augusztus 19. napja mellé (29-e helyett) jegyzetet írt a mohácsi csatáról; említi, hogy egyesek szerint ágyúgolyó ölte meg II. Lajos királyunkat, mások szerint a Duna melletti mocsárba fulladt a király.⁴¹

A polgári családból származó Józef Tectander (1507?–1543) a krakkói egyetemen szívta magába a humanizmus szellemét, de orvosi tanulmányait a páduai egyetemen végezte.⁴² Hosszabb olaszországi tartózkodása után Svájcba távozott, és Bázelen ismerkedett meg Rotterdami Erasmus-szal. Németországon és Ausztrián keresztül tért vissza hazájába s „végül szülővárosába hazatérve, Petrus Kmita, a krakkói palatinus és várkapitány, az országos főhadparancsnok fogadta udvarába, nemsokára pedig a jó emlékű királynénak ajánlotta be. Kieszközölte azt is, hogy mivel Zápolyai János, az ókori Dácia Ripensis és Medditerranea területének fejedelme feleségül vette Izabellát, Lengyelország királyának, Zsigmondnak a lányát, Tectander kísérje el őt Magyarországra, azzal a megbízással, hogy a királyné mellett belső titkos íródeák legyen és az udvari orvos tisztségét is töltsse be”⁴³ Az 1540-es évek elején élt hazánkban, és Wernher György leányát vette feleségül. Az említett tisztséget haláláig betöltötte: átélte Buda ostromát (1541), és úrnőjét elkísérte Erdélybe is.

Kiválóan képzett orvos volt. Bázelen könyvet adott ki a szifiliszről, amely az első, lengyel szerző által e témakörben írt mun-

³⁹ Almanach nova plurimis annis venturis inservientia, 1506.

⁴⁰ Uo. p. 412, 413, 414, 415.

⁴¹ Birkenmajer: Kwartalnik historyczny. Lwów, 1903., rocznik XVII., pp. 405–407.

⁴² Weszprémi: Succincta. Magy. kiad. Vol. 3.

⁴³ Uo.

ka.⁴⁴ Bázelen jelent meg Galenus-kötete is.⁴⁵ Aránylag fiatalon, hazánkban ragadta el a halál.

Kopernikusz (Mikołaj Kopernik)

Tectander kortársa volt Kopernikusz is, aki 1473-ban született, és ugyanabban az évben, 1543-ban hunyt el, mint Tectander. Kopernikusz 1496-tól Bolognában jogtudományi, matematikai és csillagászati tanulmányokat folytatott, emellett pedig igyekezett magas szinten elsajátítani a görög nyelvet. Utóbbi egyik oka talán az lehetett, hogy szerette volna behatóan tanulmányozni a görög asztrolómiai feljegyzéseket. Ezt követően 1501 és 1504 között orvosi tanulmányokat folytatott Páduában, emellett pedig megszerezte az egyházi doktoriátust Ferrarában. Hazájába visszatérve orvosi tevékenységéről is maradt néhány adat.

Ismeretes, hogy nagybátyját, az ermelandi püspököt gyógykezelte, s más egyházi személyiségeket is. Fennmaradt orvosi rendelvénye 23 összetevőt tartalmaz, valamennyi por alakjában, maga a recept egyébként a fertőző betegségek elleni szerül szolgált. Nem tudjuk, hogy ezt a vényt valamelyik betegének írta-e fel, vagy csak saját magának jegyezte fel. Az orvostörténészek véleménye szerint egy-egy ilyen szer előállítására elég költséges volt, tehát csak a vagyonosabbak engedhették meg maguknak. Maga Paracelsus egyébként felszólalt a hosszú és drága középkori rendelvények ellen.

Kopernikusz orvosi végzettségére utal, hogy legismertebb képi ábrázolásain többnyire az orvosok virágával, a gyöngyvirággal a kezében ábrázolták.

Kopernikuszhoz jó néhány követője volt a csillagászatban, s a kalendáriumok csillagászati és orvosi fejezeteinek szerkesztésé-

⁴⁴ Morbi Gallici curandi ratio exquisitissim. Basel, 1536.

⁴⁵ Claudii Galeni medicorum post Hippocratem principis Opera. Basel, 1536.

ben. Magyarországon számos krakkói Kopernikusz-tanítvány és követő kalendáriumra jelent meg magyar fordításban.⁴⁶

Kovács Endre írja: „A krakkói csillagászoknak feladata volt, hogy évente kalendáriumot szerkesszenek, s ezen belül judiciumot, tehát jövődölést terjesszenek az egyetem elé az év meteorológiai, politikai s egyéb eseményeiről. E krakkói judiciumok ismeretesek voltak Magyarországon is, előbb latin, később magyar nyelven terjedtek el. Székely Istvánt például az a dicséretes szándék vezette, hogy a naptárt, melyet az egyetemen is tanítottak, magyarra fordítsa, megteremtse e műfaj magyar változatát. Ez kétségtelenül hasznos lépés volt a magyar nyelv szélesebb körben való terjesztése érdekében.”⁴⁷

Székely 1538-ban Krakkóban kinyomtatott naptárának bevezetőjében ez olvasható: „Mikoron minden nemzetet látnék, hogy az ü nyelvén Calendáriumot szerezne, kiből esztendőnek innepit megtudhatná, igen jónak vélem én is, hogy a magyar nyelvre a Calendáriumot fordítanám, kiből megtudhatnák a gyermekek, nemcsak az innepeket, hanem hány hét lenne minden esztendőben a hús hagyat, mely nap lenne meg az újság, hány órán támadna fel minden napon az nap; mikort kezdetnék el a tavasz, nyár, ősz, tél, kibe ennek felette becsináltattam a magyar Cisiót, hogy könyv nélkül is az innepeket megvehetnék, kivel vélem, hogy valamit használnék a magyarul olvasó gyermekeknek...”

⁴⁶ Ezek összegzését lásd: Gazda István – V. Molnár László: Lengyel szerzők művei alapján készült magyar nyelvű kalendáriumok az 1560 és 1657 közötti időszakban. In: A magyar–lengyel tudományos kapcsolatok múltjából. Piliscsaba – Bp., 2002., MATI, (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 27.) – <http://real.mtak.hu/56103/>

⁴⁷ Vö. Kovács Endre: A krakkói egyetem és a magyar művelődés. Adalékok a magyar–lengyel kapcsolatok XV–XVI. századi történetéhez. Bp., 1964., Akadémiai

Szamotoł (Szymon z Szamotoł)

Tectander halála után az udvari orvosi tisztséget – rövid ideig – az ugyancsak lengyel származású Szymon z Szamotoł töltötte be. Ő szintén a krakkói egyetem tanára volt, és magyarországi tartózkodásáról a Jagelló Egyetem tanári törzskönyvének bejegyzése alapján tudunk, ahol Szamotoł neve mellett ez áll: „Isabellae reginae Hung. physicus”. Rövid ideig tartózkodott Izabella udvarában udvari orvosként, feltételezhetően az ott folyó viták és politikai intrikák miatt távozott.

Struthius (Józef Struś)

Tectandert és Szamotoł-t Struthius (Józef Struś) követte az udvari orvosi tisztségben.⁴⁸ A poznańi Struthius – Tectanderhez hasonlóan – szintén a krakkói és a páduai egyetem neveltje volt, bár utóbbi helyen először a görög nyelvvel és irodalommal foglalkozott, s csak később folytatott orvosi tanulmányokat. Miután megszerezte orvosi diplomáját, rövid ideig Velencében tanított, csak Zsigmond Ágost lengyel király hívására tért vissza hazájába. A jó orvos hírében álló Struthiust a király maga mellé vette udvari orvosnak, és később ő kezelte Zsigmond Ágost nővérét, Izabellát is. „De amikor Izabella, I. János magyar király felesége, Lengyelországba ment hazája meglátogatására és egy ideig ott tartózkodott,

⁴⁸ Lásd róla: Weszprémi: Succincta. Magy. kiad. Vol. 3., továbbá a következő két lengyel munkában:

– Włodzimierz Bugiel: Un célèbre médecin polonais au XVI siècle Joseph Struthius (1510–1568). Contribution à l’histoire de la médecine à l’époque de la Renaissance. Paris, 1901., G. Steinheil, 93 p.

– Włodzimierz Bugiel: Nasz najznakomitszy lekarz. Odrodzenia Józef Struś (1510–1568). Jego żywot i pisma. Poznań, 1908., Druk, „Dziennika Poznanskięgo”, 35 p., 1 t.

nővére egészségének gondozását Struthius főorvosra bízta a király, aki azután el is kísérte Magyarországra az övéihez hazatérő királynét. Olyan ügyesen és okosan végezte rábízott feladatát több éven át, hogy szokásai és kedvessége miatt is csodálatosan megszerette őt a királyné és a serdülő megválasztott kis király, II. János” – írja róla Weszprémi.

Struthius magyarországi tartózkodásának helye és ideje tekintetében ellentmondás tapasztalható. Amint az előbbi idézetből kitűnik, Weszprémi azt állítja, hogy Struthiust Zsigmond Ágost hívta vissza Lengyelországba, és bízta meg Izabella gyógyításával.

Struthius Izabella melletti orvosi megbízatása viszont csak 1552 után következhetett be, így semmi esetre sem követhette Izabellát Budára – mint többen is feltételezik –, sőt 1556-ban sem ő ment vele Gyulafehérvárra udvari orvosként, hanem Novicampianus, aki 1553-tól volt János Zsigmond nevelője és Izabella orvosa. Izabella 1552–1556 között Varsóban tartózkodott, ahol udvarában még nem szűntek meg a szenvedélyes politikai viták és intrikák. Valószínű, hogy akkor vált meg Struthius Izabellától.

A korabeli feljegyzések szerint Struthius orvosi szaktudása hazája határain kívül is ismeretes volt. Így érthető, hogy II. Szulejmán szultánhoz is elhívták. Azt már magától Struthiustól tudjuk, hogy sikeresen gyógyította meg a beteg török uralkodót, és a jó ajánlatok ellenére sem maradt Törökországban, hanem visszatért Lengyelországba. Útja során Budán, a királynő udvarában, egy rendellenes érverésű olasz katonát kezelt – írja az 1555-ben kiadott könyvében.⁴⁹

Orvosi műveinek egy részét magyarországi tartózkodása előtt írta, néhányat pedig idősebb korában. 1536 és 1540 között jelentek meg Galenus-fordításai és kommentárjai. Aristoteles „Divinatione per somnum” című munkája az ő bevezetőjével és kommentárjával

⁴⁹ *Ars sphygmica seu pulsuum doctrina supra M. CC. annos perditā et desideratē. Libri V.* (1555). Budán nyilván 1552 után tartózkodott.

val jelent meg Krakkóban 1529-ben. Több filozófiai írása is ismeretes Rotterdami Erasmusról, Juvenalisról, Lucianusról és másokról.

Struś egyik legfontosabb orvosi művének („*Artis Sphygmicae*”) első kiadása 1555-ben jelent meg Bázelen, melyben a szerző húsz éves kutatásának eredményeit összegezte a pulzusról: öt alapvető érfajtát különböztetett meg. Az orvostörténészek véleménye szerint ez a munka komoly alapot adott Harvey-nek az 1628-ban a vérkeringésről megjelent munkája megírásához.

Novicampianus (Wojciech Nowopolski, Nowopoleczyk), Zápolyai János nevelője

Albertus Novicampianus (Wojciech Nowopolski) a lengyel humanizmus Európa-szerte ismert kiválósága, sokoldalú polihisztor volt. Nevét az orvostörténelem elsősorban a 'Fabricatio hominis' című, Vesalius szellemében fogant munkája miatt örökítette meg, bár nem elsősorban az orvostudomány művelésének szentelte életét.⁵⁰ A magyar orvostörténelem számára azonban azért lényeges személyiség, mivel élt hazánkban, és krakkói anatómiai előadásait számos magyar is hallgatta.⁵¹

⁵⁰ Novicampianus: *Fabricatio Hominis a Cicerone Lib. II. Cracoviae, 1551.* Lazarus. A múról lásd: Wojciech Nowopolski, autor „*Fabricatio hominis*” (1551), pierwszego podręcznika anatomii w Polsce. Przeł. [z łac.] i wstępem opatrzył Stanisław Szpilczyński. Wrocław, 1977., Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 131 p.

Lásd még: Jan Tyrawa: *Nauka Wojciecha Nowopoleczyka (1508–1559) o Eucharystii.* Wrocław, 1987. [2], XXI, 509 p.; Ludwik Gąsiorowski: *Zbiór wiadomości do historyi sztuki lekarskiej w Polsce.* T. 1–4. Poznań, 1839–55.

⁵¹ Stanisław Koźmiński: *Słownik lekarzów polskich obejmujący oprócz krótkich życiorysów lekarzy Polaków oraz cudzoziemców w Polsce osiadłych, dokładną bibliografią lekarską polską od czasów najdawniejszych aż do chwili obecnej.* Warszawa, 1888., XVII, 665 p., 1 t.

1548-tól kezdve adott elő anatómiát az egyetemen. A kortársak kiváló természettudósként és filozófusként jellemezték. Feltehetően Weszprémi is lengyel források alapján jellemezte Novicampianust könyvében, s azt írja róla, hogy tökéletes teológus és filozófus, s bár foglalkozásra nézve legkevésbé sem orvos, mégis természetismerő és gyógyításban kitűnően képzett ember volt.

A kortársi jellemzés elsősorban a filozófust emelte ki Novicampianus tevékenységében, amit 1543-tól megjelenő munkáinak sora bizonyított. Az 1543-ban és 1548-ban kiadott művei elsősorban Aristoteles védelmében íródtak, de számos kiváló logikai tárgyú munkát is közreadott. E munkáival ma már csak a kor filozófiatörténészei vagy a krakkói egyetem múltjával foglalkozó kutatók találkozhatnak, különös érdekességet nem szolgáltatnak az utókornak.

Viszont az 1551-ben kiadott 'Fabricatio hominis' munkásságának csúcspontját jelenti, amely anatómiai, embriológiai és természetfilozófiai munka volt, egyben az első lengyel anatómiai tankönyv. Művét a következő krakkói orvosoknak ajánlotta: Piotr z Poznańia, Bartłomiej Sabinka és Marcin Borucki.

Orvosi tanulmányai és későbbi bűvárokodásai alatt bukkanak Vesalius munkájára, és ennek hiányát érezte a krakkói egyetem oktatásában. Elsősorban tankönyvet, oktatási segédletet kívánt írni, rámutatva az ó- és a középkori szerzők tévedéseire. Munkáját 1549–1550 telén írta, miközben állandóan kikérte az egyetem neves orvostanárainak véleményét, ellentétes véleményüket közölte is könyvében. Munkája az emberi szervezet teljes felépítésének, működésének korabeli tökéletes leírása, miközben az ókori és a középkori szakirodalomban a jártasságáról tett tanúbizonyságot. Vesalius nyomdokain haladva, rámutat a tévedésekre, helyreigazította elődeit és kortársait. Utolsó fejezetében az embert mint a természet és az élővilág részét ábrázolta. Munkája nyomán indult meg Krakkóban az anatómia új szemléletű oktatása. Őt ismeri el a lengyel orvostörténelem Vesalius első lengyel követőjének.

A munkájában többször említett Sabiński orvostanár és királyi orvoson keresztül került kapcsolatba Zsigmond Ágost lengyel király udvarával, ahol abban az időben – az erdélyi rendek által lemondásra kényszerített – Izabella és János Zsigmond élt. A lengyel uralkodó elégedetlen volt unokaöccse nevelésével, így a kiváló pedagógus hírében állt Novicampianust bízta meg a nevelői feladatok ellátásával, aki Krakkóban és Varsóban nevelő, egyben a sokat betegeskedő Izabella udvari orvosa lett. Feltehetően ez olyan feladatokat rótt rá, hogy az idő tájt nem írhatott könyvet, s neve nem szerepelt az egyetem tanárai között sem.

1556-ban követte az Erdélybe visszahívott Izabellát és János Zsigmondot, és közel egy évig Kolozsváron tartózkodott. A gyenge testalkatú és sokat betegeskedő Novicampianus nem bírta a hűvös és csapadékos erdélyi éghajlatot, és 1557. augusztus 20-án kötelmei alól a felmentését kérte. Hamarosan elhagyta Erdélyt, és elfoglalta tanári székét a krakkói egyetemen.

Erdélyi tevékenységének és tartózkodásának irodalmi vonatkozásai is vannak: 1557-ben Kolozsvárott két munkáját jelentette meg Kálvin követői ellen: hitvédő irata azonban nem ellenséges hangvételű – bizonyára hatott rá Erdély vallási türelme.

Visszatérése után állapota romlott: feltehetően tüdőbajban halt meg 1559. január 8-án.⁵²

Evangelista János (Jan Ewangelista z Leńcz)

Novicampianust kettős tisztségében Evangelista János Bolognában végzett – valószínűleg magyar származású – lengyel orvos követte, aki orvosi tevékenységét csakhamar egész Erdélyre kiterjesztette, sőt több alkalommal kezelte Petraskót, a havasalföldi ro-

⁵² A témakörre vonatkozóan lásd még saját kutatásunkat: Kapronczay Károly: Albertus Novicampianus. = Orvosi Hetilap 119 (1978) No. 8., pp. 481–482.

mán fejedelmet is. Elsősorban Izabella királyné orvosaként volt ismert, s néhány nappal Izabella halála előtt tért vissza Krakkóba.

Weszprémi azt írta róla, hogy I. (Szapolyai) János magyar király feleségénél, Izabellánál betöltött orvosszerepéről kétségtelenül meggyőzte a részére kiállított s fennmaradt igazolványa, amelyet az uralkodó mint *physicusa* részére állított ki. Az igazolás szövege magyar fordításban így hangzik: „Izabella, Magyar-, Dalmát-, Horvátország stb. Isten kegyelméből való királynője, üdvözli ... egyébként is ... bármily rendű-rangú ... valamennyi emberét Magyar- és Erdélyországon belül és kívül ... Minthogy ez a kitűnő Evangelista János orvosdoktor Lengyelországba utazik, jóakarattal arra intem Szívességteket, alattvalóimnak pedig szigorúan meghagyom, hogy amikor Evangelista János a ti területekre és hivatalokba megy, mindenütt kedvesen, békén és minden akadékoskodás nélkül szíveskedjete elengedni és elengedtetni, sőt ha szükség lesz rá, lovakkal és egyéb szükségessel is ellátni, amit alattvalóimnak is szoros kötelességükké tesztek”⁵³

Az említett lengyel orvosok elsősorban a királyi udvarokban tevékenykedtek, koruk kiemelkedő tudású és hírvű gyógyítói közé tartoztak. Viszont csak szórvány adatokkal rendelkezünk azokról, akik katonai sebészként vagy vándorgyógyítókként fordultak meg hazánk területén. Zsoldfizetési íveken szerepel – a lengyel katonák között – néhány nem pontosan azonosítható lengyel sebész neve is, akik katonai szolgálatuk mellett esetenként katonákat kezelték előbb Szapolyai János környezetében, később pedig az erdélyi hadseregben.

⁵³ Weszprémi: *Succincta*. Magy. kiad. Vol. 3., p. 217. Az újabb életrajzok közül lásd a *Polski słownik biograficzny* VI. kötetében 1948-ban O. H. Wyczawski által írt összefoglalót.

***Lengyelországban tanult két nevéssé lett magyar diák
a XVI. századból***⁵⁴

*Krakkó diákja, Pauschner Sebestyén, aki a magyarok közül
elsőként írt könyvet a pestisről*

Divéky Adorján joggal következtetett arra, hogy Pauschner Krakkóban az egyetemet látogatta. Minden valószínűség szerint ő volt az, akit 1509-ben a krakkói egyetem anyakönyvébe így jegyeztek be: „Sebastianus Fabiani de Levczovia”⁵⁵ Az atyai néven kívül a bejegyzés időpontja is pontosnak mutatkozik, hiszen orvosi tárgyú munkája megjelentetésekor Pauschner nyilván tanulmányai végén állhatott. Ennek alapján születési évét 1490–1495 tájára helyezhetjük.

1530-ban – az ottani nagy pestis idején – megjelent orvosi könyvében⁵⁶ Sebastian Pauschner „der Sieben freyen Kunste und Artzney Doctor” címet viseli. Feltételezhetjük, hogy a „hét szabad művészet” elsajátítására ment Lócséról az onnan nem messze fekvő Krakkóba. 1513-ban számtankönyvecskéje megjelenésekor is ott tartózkodott. Az orvostudományokat azonban feltehetően valamelyik olaszországi egyetemen tanulhatta. Pestiskönyvében elsősorban a járvány elleni védekezéssel kapcsolatos főbb tennivalókat fogalmazta meg.

Pauschnerről a következő konkrét hírünk már Nagyszébenből van, ahol őt az ottani hivatalos városi feljegyzések szerint 1528-ban – élete végéig szóló megbízással – mint „physicus”-t alkal-

⁵⁴ Lásd a korszakról bővebben: Fügedi Erik – Székely György (szerk.): *La renaissance et la réformation en Pologne et en Hongrie*. Bp., 1963., Akadémiai Kiadó, 561 p. (*Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 53.)

⁵⁵ Divéky Adorján: Szepességi tanulók a krakkói egyetemen (1400–1550). = *Közlemények Szepes vármegye múltjából* 1 (1909), p. 96.

⁵⁶ RMNY I. 10. – Pauschner Sebastian: *Eine kleine Vnterrichtung, wie mann sich halten soll, in der Zeit der ungütigen Pestillentz; doctoris Sebastiani Pawschnerij*. Hermanstadt, 1530.

mazta a város.⁵⁷ Pauschner nagyszzebeni alkalmaztatása feltehetően azokra az élénk és régi kapcsolatokra vezethetők vissza, amelyek a szepesi városokat éppen Nagyszzebennel kötötték össze.

*A Magyarország gyógyvizeiről szóló első munka szerzője,
Wernher György, Krakkó neveltje*

A magyar orvosok és természettudósok mindig sokat foglalkoztak a fürdőtannal és a gyógyforrásokkal. E téren nagyon becses munkát írt Wernher György (meghalt 1567-ben), aki Lengyelországban tanult, de nem az orvosi karon. Az egyetemre az 1514/15-ös tanév őszi félévében iratkozott be. 1519-ben a szabad művészetek babérkoszorúsa lett, aztán Kassán és Eperjesen működött mint tanító, végül: Sáros vármegye és Eperjes várkapitánya lett. Költeményeket is írt latin nyelven. Leányát, Sabinát Tectander (Zimmermann) József krakkói orvos vette feleségül, melyről korábban már szoltunk.

Wernher műve – amely az első magyar szerző által írt balneológiai munka – a következő címet viseli: 'Hypomnemation de admirandis Hungariae aquis'. Kötete első kiadásban Bázelen jelent meg 1549-ben, ezt követően Bécsben adták ki 1551-ben, és még számos kiadásáról tudunk. Wernher ebben ismerteti a magyarországi gyógyforrásokat, nevezetesen: a budai, a pöstyéni, a trencséntepliaci, a bajmóci, a tubnyai, a vihnyei, az esztergomi, a selmecebányai, a zólyomi, a lévai, a ruzsbachi, a nagyváradi, a mislyei stb. forrásvizeket, ezenkívül még más fürdőtani munkákat is adott ki.

Pauschner és Wernher, a két Krakkóban tanult diák irodalmi munkássága a régi magyarországi nyomtatványok, illetve a hunga-

⁵⁷ Lásd: Révész Béla tanulmányát (Archiv für Geschichte der Medizin, 1911., p. 283.), valamint Borsa Gedeon: Sebastian Pauschner, az első Magyarországán megjelent orvosi munka szerzője és nyomtatásban kiadott munkái. = Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei – *Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica*. Vol. 27. (1963), pp. 257–271.

ricák értékes darabjai. Pauschner munkája 1530-ban jelent meg Nagyszebenben, így az egyik legkorábbi Erdélyben nyomtatott könyv, míg Wernher műve, amely először 1549-ben jelent meg, korai hugaricáink egyike. Utóbbi érdeme, hogy jónéhány kiadást ért meg, s „reklámozta” Magyarország és Erdély gyógyvizeit, forrásait és fürdőhelyeit.

Waczulik Margit írja: „a Thurzók pártfogoltja volt a sziléziai polgári származású Georg Wernher, aki szintén Krakkóban tanult, és a szepesi kamara igazgatója, majd később királyi tanácsos lett. Érdekes és alapos munkáját a magyarországi forrásvizekről (De admirandis Hungariae aquis) Siegmund Herberstein báró császári diplomata felkérésére írta, aki maga is foglalkozott a diplomáciai útjain felkeresett, kevésbé ismert vidékek leírásával, s akinek híres könyve a 'De rerum Moscovitarum', azaz az orosz föld múltjának és viszonyainak ismertetése. Wernher kötete 1549-ben jelent meg Bázelenben, majd 1551-ben Bécsben, 1557-ben pedig Herberstein művével együtt Antwerpenben. Wernher ebben – még Jordán előtt, bizonyára saját benyomásai alapján – leírt több magyarországi gyógyforrást, így a budaikat is, és a vasat „rézzé változtató” szomolnokit. Munkájának értéke éppen az, hogy személyes tapasztalatokon alapul, valamint, hogy elsőként foglalkozik ezzel a kérdéssel.”⁵⁸

⁵⁸ RMK III. 381. – Wernher (Georgius): De Admirandis Hungariae Aquis Hypomnematation. Ad generosum et vere magnificum D. Sigismundum in Herberstein, Neiperg et Guttenhag, inclyti Roman. Hung. et Boëm. etc. regis, D. Ferdinandi consiliarum et fisci in Austria præfectum. Basileae, 1549; RMK III. 395. – Werner (Georgius): De Admirandis Hvgariæ Aqvis Hypomnematation. Ad Generosvm Et Vere Magnificvm D. Sigismundum in Herberstein, Neiperg, & Guttenhag Baronem, inclyti Roman. Hung. & Boëm. &c. Regis, D. Ferdinandi Consiliarium, & Fisci in Austria Præfectum. Georgio Wernhero Avtore. Viennae Austriae excudebat Egidius Aquila, Anno Domini M.D.LI. mense Septembri.

Wernher művének teljes fordítását és a bevezetést lásd Erdősi Laurától: Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei – *Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica*. Vol. 29. (1963), pp. 103–168.

A betegápoló irgalmas rend Lengyelországban

A szegény, elesett betegek ápolására Istenes Szent János – eredeti nevén João Duarte Cidade – (1495–1550) alapította az Irgalmas rendet, első kórházukat 1537-ben nyitotta meg Granadában. Az első pápai megerősítés 1571-ben, a rend működésének végleges jóváhagyása 1617-ben történt. A betegápoló laikus testvérek között orvosi és gyógyszerészi végzettségűek is voltak – rendházanként természetesen szerzetes-pap is működött. A kórházi ápolás intézményének elterjesztői lettek Európában.

Az Irgalmas rend Közép-Európában

A 17. század elején német és osztrák földön Lichtenstein Károly herceg telepítette le az Irgalmasrendet: 1605-ben az alsó-ausztriai Feldsbergben kolostort és kórházat szerveztek, ahonnan irányították a magyar és a német tartományok felé a terjeszkedést. Az Irgalmas rend a történeti Magyarország területén először Szepesváralján jelent meg (1650), Szelepcsényi György esztergomi érsek 1670-ben Pozsonyban telepítette le őket, ahol 1699-ben rendházat építettek. Ott működött ideiglenes kórházuk is, amelyet 1723-ban 100 ágyas kórházzá építettek át.

III. Károly, Mária Terézia és II. József – a felvilágosult abszolutizmus szellemében – az állam legfontosabb feladatai közé emelte a közegészségügyet, a betegellátást, az orvospépzést, az orvosi igazgatást, melyekről törvényeket alkottak. Ebbe a koncepcióba illeszkedett bele a betegápoló rendek (irgalmasok, Szent Erzsébet Apácarend) letelepítése, intézményeik anyagi támogatása is. Az ir-

galmasok uralkodói támogatással sorra telepedtek le püspöki székhelyeken, illetve jelentős királyi birtokokon. Az Irgalmas rend megtelepedésének első jele a gyógyszerészeti alapítás volt: így történt ez 1726-ban Egerben, 1737-ben Temesváron, 1757-ben Pápán, 1760-ban Kismartonban és Nagyváradon, 1763-ban Vácon, 1776-ban Szokolcán, majd Szatmáron 1834-ben.⁵⁹

Az Irgalmas rend lengyel földön

Az Irgalmas rend bécsi konventjének javaslatára Gabriel von Ferrara (1543–1627) – Gábor testvérként vált ismertté – II. Ferdinánd császár udvari orvosa 1605-ben Krakkóban felkereste III. Zsigmond (Vasa) lengyel királyt, hogy a sokat betegeskedő uralkodó engedélyezze az irgalmas barátok lengyelországi letelepedését. Gábor testvér kiváló olasz orvos és több orvosi munka szerzője eredményesen kezelte a lengyel uralkodót, aki 1609-ben engedélyezte az irgalmasok letelepedését Krakkóban, ahol *Walery Wilczogórski* kereskedő épületet biztosított számukra, így a Szent János és Márk utca sarkán levő épületben megszervezték első krakkói konventjüket Melchior Bonaventúra prior vezetésével. Ott hozták létre 12 ágyas kórházukat és a Szent Orsolyáról elnevezett templomukat is felépítették. 1615-ben pedig Piotr Tylicki krakkói püspök is engedélyezte az irgalmasok krakkói tevékenységét: akkor nyitották meg patikájukat is.

A rendet lengyel földön Zakon Braci Miłosierdzia vagy röviden Bonifratrów néven nevezték. Gyors népszerűsége tette szert: sok fiatal lépett be az irgalmasok rendjébe, nagy támogatójuk lett Mikołaj Zebrzydowski kójawiai marsall, aki 1611-ben letelepítette az irgalmasokat birtokára, Zebrzydowskába, ahol Abraham Woyna püspök is engedélyezte tevékenységüket.

⁵⁹ Lásd részletesebben: <http://www.irgalmasrend.hu/site/betegapolirgalmasrend/amagyartartomany/abetegpolirgalmasrendtoer>

1625-ben Lowiczban alapítottak kolostort és kórházat, de ez 1807-ben, az Oroszországhoz történt csatolás után megszűnt.

Ugyancsak Zebrzydowski marsall 1635-ben letelepítette őket Wilnóban, tevékenységüket Tomasz Ujejecki püspök engedélyezte. Letelepédési engedélyükben a gyógyító tevékenység folytatása, patikaalapítás és szegénygondozás szerepelt. Ahol megtelepedtek, azonnal kórházat nyitottak, és gyógyszertárat működtettek.

1649-ben Varsóban telepedtek le: Stanisław Lubomirski marsall 1650-ben a Szepességbe, II. Sobiecki János király 1656-ben Lwówba (Lembergbe) hívta őket. 1649-ben Nowogródban is irgalmas konvent, gyógyszertár és kolostor nyílt.

Lengyelországban szerepet kaptak a járványellenes küzdelemben: elsősorban a keleti pestis ellen, ami még inkább növelte tekintélyüket.

Az irgalmasok felvonultak a lengyel király kíséretében a katonai hadműveletek idején is, ami áldozatokkal is járt. A svédek ellen vívott háborúban fogságba esett 22 irgalmas szerzetest a protestáns svéd katonák megölték (1649).

1633-ban alakult meg az önálló lengyel irgalmas provincia: akkor 10 kolostoruk, 10 kórházuk és gyógyszertáruk volt.

Varsóban, 1649-ben a Szent Andrásról elnevezett templomot és kolostort alapították meg, amit később az Istenes Szent János nevét viselő templommá alakítottak át. A varsói Óvárostól nem messze építették azt a kolostort, amelyet 1728-ban átépítettek (ul. Bronifraterska). A tervet 1726-ban Józef Fontana és Anton Scolarari készítette – az eredeti épület a varsói felkelés (1944) alatt teljesen elpusztult, és csak az 1970-es években állították helyre.⁶⁰

1649-ben Lublinban is letelepedtek az irgalmasok, Mikołaj

⁶⁰ 1971-től ismét Varsóban működik a lengyel irgalmasrendi tartományfőnökség. Az előbb említett varsói felkelés idején az ottani irgalmasrendi kórház a felkelők ellátásával foglakozott: a harc alatt több szerzetes hősi halált halt, az életben maradtakat a németek munkatáborba hurcolták, a kórház maradványait pedig felrobbantották.

Swiski püspök hívta meg őket, és engedélyezte nekik, hogy kolostort és templomot, valamint gyógyszertárat építsenek, amelyek folyamatosan működtek Lengyelország első felosztásáig (1772).

1805-ben I. Sándor cár hozzájárult visszatelepülésükhöz: visszakapták templomukat, kolostorukat és akkor építették fel (1818) azt a 80 ágyas kórházat, amely ma a vajdasági kórház. 1864-ig folyamatosan működtek, amikor ismét betiltották a rendnek az orosz területen a tevékenységét. Abban az időben Zamośćban, Lembergben és Krasnystawban kolostort, missziósházat és patikát működtettek.

A legvizontagságosabb története a vilnai irgalmas konventnek volt, hiszen 1635-ben telepedtek le a litván fejedelemség fővárosában, ahol egy 14. században épült ferences kolostort kaptak meg a vilnai érsektől. Ez az épület – ahol kórház és gyógyszertár is működött – tűzvész martaléka lett, ezért az irgalmasok csak plébániát tartottak fenn, és beteggondozással foglalkoztak. A kolostor, templom és gyógyszertár 1843-ban újult meg, miután az orosz hatóságok engedélyezték a betegápoló rend működését Vilnában. 1906-ban kibővítették, és tagja lett az 1922-ben helyreállított lengyel–litván provinciának.⁶¹

A lengyel irgalmas szerzetesek 1650-ben megtelepedtek - az akkor még a lengyel királysághoz tartozó – Szepességben is, ahol Szepesváralján Lubomirski herceg alapított számukra kolostort és gyógyszertárat, amit 1697-ben kórházzal egészítettek ki. A délkelet lengyel területen 1652-ben Lublinban, 1656-ban Lwówban (Lembergben) nyílt meg 60–60 ágyas irgalmas kórház, amely a későbbiekben csak bővült, és a 18. században már szilárd alapot képezett egy országos kórházépítési programhoz. A közel ezer betegágy és jelentős számú gyógyszertár a 18. század utolsó harmadában – a lengyel állam felosztásának idején – nélkülözhetetlenné tette a ren-

⁶¹ A szerzetesek 1945-ben Lódzba menekültek, régi intézményükben közhivatal, kollégium, a templomukban koncertterem lett. Jogaikat a litván állam 2002-ben helyreállította, itt csak orvosi rendeléssel foglalkoznak.

det az utódállamokban, így aztán zavartalanul – bár anyagi gondokkal – működhettek más fennhatóság alá került területeken.

A 18. században – Lengyelország felosztása előtt – a lengyel–litván rendnek a legszentebb Szűz Máriáról elnevezett provinciája 18 kolostorral, 14 kórházzal és 16 gyógyszerházzal rendelkezett. Kiemelkedő tudású személyek álltak a provincia élén: Iluminat Chuzinski kiváló orvos, Ludwik Perzyna (1742–1812) ugyancsak több orvosi munka szerzője, aki az 1770-es években a krakkói és a vilnai egyetemi reform orvosi karainak újjászervezésében fontos szerepet játszott. 1809-ben ismét szakmai szerepet vállalt a varsói egyetem orvosi karának megszervezésében.

Lengyelország harmadik felosztása (1796) után feloszlatták a lengyel–litván provinciát, így maradt egy lengyel provincia Krakkó székhellyel, amelyhez tartozott Cieszyn, Zebrzydowska, amit 1856-ban a bécsi székhelyű osztrák provinciához csatoltak.

Krakkóban az irgalmasok 1812-ben megkapták a trinitáriusok egykori kolostorát és a Szentháromság templomát (ul. Krakowska), ahol 40 ágyas kórházukat 120 ágyra bővítették, belgyógyászati, sebészeti, gyermekgyógyászati és szülészeti osztályt működtettek, fogászati rendelőt is tartottak. Az irgalmas kórházat 1898-ban – Ferenc József császár látogatása után – átépítették, illetve kibővítették. A terveket a krakkói Építészeti Főiskola tanára, Teodor Talowski végezte el: teljes építése 1901-ben fejeződött be, ahol modern körülmények között 300 ágygal rendelkeztek, és nyilvános gyógyszerházzal is kiegészítették. Korszerű beosztású és modern felszereltségű gyógyító intézménnyé vált.

A lengyel provincia önállósága 1918-ban helyreállt: Krakkó érseke 1919. november 6-án kérte az Irgalmas Rend római generálisát, illetve XV. Benedek pápát a lengyel irgalmas provincia helyreállítására, amely 1922-ben hivatalosan is bekövetkezett. A lengyel provinciának 69 szerzetes tagja volt: ebből 8 felszentelt pap, 8 orvos, 12 gyógyszerész végzettségű. Ide tartozott Krakkó, Zebrzydowska, Cieszyn, Bogucia, Marysin, Vilno, Iwanicz, Varsó, az

1925-ben megalapított lódzi konvent és 60 ágyas kórháza (ezt 1928-ban 100 betegágyra fejlesztették fel), valamint az 1924-ben újból visszaállított vilnai konvent a 100 ágyas kórházával.

A II. világháború alatt hivatalosan nem oszlatták fel a lengyel irgalmas provinciát, de sok szerzetest letartóztattak az ellenállási mozgalomban a részvételük miatt. A harcok alatt többek között elpusztult a varsói kolostor és a kórház. Az 1950-es években pedig kitiltották őket saját kórházaikból.

Napjainkban a világban 1400 irgalmas szerzetes működik – ebből 115 lengyel. A 28 provincia 49 országban fejti ki tevékenységét: 217 kórházzal és gyógyszertárral rendelkeznek. Lengyelországban idős- és beteggondozással, természetpatikával, valamint ingyenes orvosi rendeléssel foglalkoznak. Krakkóban, Katowicében, Łódźban, Varsóban és Marysinben működtetnek kórházat, összesen 900 betegágygal.

A lengyel irgalmas provincia részét képezi az Ukrajnában, Dohobycz központtal működő lengyel–ukrán irgalmas altartomány. A dohobyczi konvent tagjai a helyi kórházban és az egészségügyi szolgálatnál dolgoznak. Dohobyczban 1996-ban nyílt meg az irgalmas kolostor, alá tartozik a Luckba telepített irgalmas közösség, amely orvosi rendelőt és szociális gondozót tart fenn. 1998-ban *Marion Jaworoski* érsek engedélyezte az irgalmas rend újbóli letelepedését Lwówban, ahol irányításuk alá vontak egy volt katonai kórházban létesített irgalmasrendi kórházat. Az irgalmasok Lwówban előbb egy magánlakásban, majd egy megvásárolt épületben szervezték meg konventjüket, szociális munkájukat pedig a CARITAS szervezetén keresztül biztosítják.

Irodalom

Seyda, Bronisław: *Dzieje Medycyny w Polsce*. Warszawa, 1979.

Szumowski, Władysław: *Az orvostudomány története*. Bp., Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, 1939.

A felvilágosult abszolutizmus egészségügyi reformjai

Egészségpolitikai párhuzamok Közép-Kelet Európában a 18. században

A 18. század közepén Közép- és Kelet-Európa uralkodói felismerték a polgári fejlődés előnyeit és ennek az abszolutista uralmi formára vonatkozó veszélyeit is, de azt is, hogy az uralkodói akarattal kialakítható olyan forma, amely mindkét fél számára megfelelő lehetőségeket is biztosít. A két törekvés „találkozása” a felvilágosult abszolutizmus lényege. A korszak uralkodói – a porosz, az osztrák, az orosz és kb. 40 év lemaradással a lengyel uralkodók – „felülről hozott” rendelkezésekkel teremtették meg azokat a társadalmi, gazdasági, igazgatási és művelődési formákat, amelyekért voltaképpen harcba indult a polgárság. A felülről irányított reformok, a fejlődés irányába ható rendelkezések lehetőséget teremtettek az uralkodó feudális erőknek a hatalom átmentésére. A 18. században gyökeres kormányzati átalakulások zajlottak le Poroszországban, a Habsburg Birodalomban, Lengyelországban és Oroszországban.

A négy nagy országban bizonyos időeltolódás volt a megvalósításban. Ez főleg a Habsburg Birodalomra érvényes, hiszen a Habsburgok koronája alatt élő országok más-más törvényalkotási gyakorlattal és igazgatási szervezetekkel rendelkeztek, így a reformtörekvések nem párhuzamosan történtek. Ez jellemezte az egészségügy új rendszerének kialakítását is. A felvilágosodás idején megalkotott magyar egészségügyi alaptörvény (Generale Normativum in Re Sanitatis, 1770) és kiegészítése lett a hazai közegészségügy és a rendszert működtető intézményrendszer alapja, amelyre a későbbi fejlődés felépült.

A magyar királyság területén a Habsburg-birodalom rendeletei nem váltak automatikusan a hazai jogrend részévé. Jogalkotásban

a rendi hatalom képviselői elérték, hogy a magyar országgyűlésben hozott törvényeken túl, az ún. birodalmi rendelkezéseket külön szabályozták, ha azokat az uralkodó magyar királyként akarta alkalmazni. A 18. században egy birodalmi rendelkezés akkor vált Magyarországon érvényessé, ha az uralkodó magyar királyként leiratot intézett az 1723-ban életre hívott hazai közigazgatást irányító Helytartótanácsához, ahol a rendeletet latinra fordították, tartalmát a magyar közjogi viszonyokhoz igazították, és saját határozatként kihirdették.

Ez vonatkozott az uralkodónak az egészségügygel kapcsolatos rendelkezéseire is. Az 1770-ben kihirdetett Generale Normativum is több évtizedes törvényelőkészítést, részintézkedések sorozatát jelentette. A kérdést bonyolította, hogy a Mohács előtti magyar királyság kapcsolt részeit – Erdélyt, Horvátországot és Szalvoniát, a Határőrvidéket – Bécs önálló részként kezelte, nem, mint a magyar korona fennhatósága alá eső területet.

A 18. században megfogalmazott, a közegészségügyet átformáló közép- és kelet-európai törvények hasonlóságainak felvázolásának figyelembe kell venni, hogy a Habsburg Birodalom nyugati, németek lakta területei sok tekintetben mások voltak. A városi élethez kapcsolódó egészségi kultúra, az orvosképzés, a betegellátás intézményi szervezete stb. fejlettebb és rendezettebb állapotot mutattak, mint Magyarországon. Ez a különbség volt jellemző a Habsburg Birodalom és Poroszország, valamint a 18. században végleg legyengült lengyel királyság és szomszédai között. 1772-től a felvilágosult szellemű lengyel király, Stanisław Paniatowski kétségbeesett reformkísérleteket tett Lengyelország felemelkedése érdekében, sok olyan reformot léptetett életbe, amit az ugyancsak a reformer szomszéd uralkodók nem tettek meg. Ilyen volt, hogy 1790. május 11-én alkotmányos monarchiává szervezte át királyságát: a kiadott lengyel alkotmány Európa második polgári alkotmánya lett.

Oroszország más úton járt: I. Katalin cárnő azonos eszközökkel és szellemben akarta felépíteni az Európához tartozni kívánó orosz

cárságot, bár előbb az ott lévő középkori formákat kellett lebontania. Ebben a vonatkozásban I. Péter cárnak hatalmas érdemei voltak: intézkedései nyomán megindult az orosz orvosképzés. A reformokat az Orvosi Kollégium (1719) dolgozta ki: előbb a hadsereg, majd a polgári egészségügy területén megkezdték az igazgatás szervezetének megformálását, szakemberekkel történő „feltöltését”.

A porosz minta

A Habsburg Birodalom legnagyobb gondja a járványok leküzdése lett (pestis, fekete himlő, malária, tífusz, vérhas, vérbaj stb.), amelyek ellen központi intézkedésekkel (karanténnal) védekeztek. III. Károly király 1726-ban elrendelte az Adriától a Kárpátok vonulatán átívelő vesztegzár rendszer kiépítését is.

Bécs a birodalmi tervek megvalósítása közben figyelemmel kísérte a porosz királyság hasonló folyamatait is. Minden kétséget kizárva, az ausztriai jogalkotók a poroszországi forrásokból merítettek. A legfontosabb forrás Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelem (uralk.: 1640–1688) által 1685-ben kiadott Medizinaledikt (Orvosi Rendelet) volt, de ezt vették mintának a közép-kelet-európai uralkodók is. Az előbbi Rendeletet fejlesztette tovább I. Frigyes Vilmos porosz király (1713–1740) is. A választófejedelemség 1701-ben porosz királysággá alakult át, amelyben I. Frigyes Vilmos Európa legkorszerűbb államszervezetét hozta létre, ami a kontinens első katonai nagyhatalommá emelte. Az államigazgatás reformja a közigazgatás, a gazdaság, a művelődésügy és az egészségügy területén is teljes átalakulást eredményezett. Első lépésként 1723-ban összevonták a pénzügyi és a katonai közigazgatást a Generáldirektorium központi hatóságba, amelynek öt osztálya részben területi, részben pedig szakmai elvek szerint szerveződött. E hivatal alá szervezték a területi közigazgatás hálózatát. A felső és az alsó igazgatási szervezet egymás tükörképe lett.

A következő lépésben – az egészségügyi állapotok rendezése érdekében – 1725-ben kiadták a Medizinaledikt néven (pontosabban a Porosz királyi és Brandenburgi választófejedelemi, általános és átdolgozott Orvoslási Rendtartás) a királyi törvényt. Ez teljes egészében szabályozta az ország közegészségügyét, a szolgáltatásokat, a képzési formákat, az orvosi igazgatás szervezetét és formáit, valamint felügyeleti rendjét olyan formában, hogy az ezekkel foglalkozó jogszabály ne csak jámbor óhaj, hanem kötelezően végrehajtandó és ellenőrizhető, kötelező törvény legyen. Alapelveként itt is jelentkezett, hogy a hatósági orvos a szegényeket, a gyermekeket, életveszély esetén pedig mindenkit térítés nélkül köteles ellátni, akár otthonában, akár ilyen célra kialakított kórházban. A többi beteg térítést fizet a szolgáltatásokért. A közigazgatási egységek (városok, területi hatóságok, falvak) kötelesek orvost, sebészt és bábát foglalkoztatni, akik munkájukért fizetést kapnak, ezért kötelesek a szegényeket ingyen ellátni, míg a vagyonnal rendelkezőknek „ártábla” (taxa) szerint kellett fizetniük. Az orvost – a díjszabások révén – az iparúzők csoportjába helyezték, hasonlóan a sebészekhez és a patikusokhoz.

„Annak érdekében, hogy minden orvos, sebészmeister és patikus tudja, hogy az általa végzett sokféle munkáért és gondosságért milyen összeget kérhet és fizettetheti ki magának, és a betegek ne panaszkodhassanak a túlzott megterhelés ellen, megerősítjük a már használatban levő taxát.”

A renDELETEH csatolták a hivatalos árjegyzéket, bár ettől eltérően a gazdagok nagyobb összegeket is fizethettek. A szegénybeteg-ellátásnál a hatóság az orvosnak megtérítette a betegségnél feltüntetett összeget, amelynek fedezetét a kincstár biztosította.

Ugyancsak figyelemre méltó, hogy a porosz Rendtartásban szerepel a gyógyítással kapcsolatos (orvos, sebész, bába személyek), a gyógyszerészek és a gyógyszerkészítők, valamint a kuruzslók pontos felsorolása, és az is, hogy ezek tevékenységét milyen hatóság engedélyezheti, illetve a kuruzslókkal és a vándorgyógyítókkal

(pld.: Szemgyógyítók, foghúzó stb.) kapcsolatban kik léphetnek fel. Intézkedést hoztak a gyógyszerek elkészítésének módjairól, a hatóságilag engedélyezett készítményeket felsoroló, ún. pharmacopeák (gyógyszerkönyvek) szükségességéről, kiadásáról és szakmai ellenőrzéséről is.

A Habsburg Birodalom közegészségügyi reformja

A Magyar Királyságot kivéve, a Habsburgok fennhatósága alatt álló területekre vonatkozó egészségüggyel kapcsolatos intézkedések megfogalmazása és kiadása a 18. század közepén alakult ki. A Birodalmi Rendtartásnak nevezett főszabályzat (1770) két előzményre épült: az egyik az 1753-ban, Prágában kiadott Általános Orvoslási Szabályzat volt, amit gyakran említenek Prágai Rendtartásnak is. A másik a Járványüggyel kapcsolatos (1755) és „Általános Közegészségügyi Rendszabály és Utasítás a közegészségügyi tisztviselőknek a Belső-ausztriai Tengermelléken”, amit a szakirodalom Trieszti Közegészségügyi Főszabályként említ. Mindkettő az 1770-ben kibocsátott Birodalmi Orvosi Rendtartás előzménye és beépített szerves része lett. A Prágai Rendtartás – amely az örökös tartományokra is vonatkozott, csak csekély módosításokkal került be a birodalmi rendelkezésbe, de a trieszti rendtartás jelentős átalakításokon esett át, a tengeri és személyforgalomra vonatkozó rendelkezéseket a szárazföldre is ki kellett bővíteni. Ez utóbbi rendszabály a birodalom járványvédelmi törvénye lett. Ugyancsak ezt a törvényt terjesztették ki Horvátországra és tengerpartjaira (1757), valamint Friaul tartomány kikötőire és tengerpartjára szóló kiegészítés (1764) is ezen alapul. A vesztegár védelmét hangsúlyozta az 1766-ban kiadott törvény, amely a megszöveget halálbüntetéssel sújtotta. Ez a birodalmi törvény azután megismétlődik mind a Birodalmi Rendtartásban, mind pedig a magyar egészségügyi törvényben.

Az előbbi rendtartások megszerkesztésében és megfogalmazásában egyértelműen kimutatható Gerard Van Swieten (1700–1772) szellemi hatása, aki mintának az 1725-ben kiadott porosz Rendtartást tekintette. Teljes szakaszokat vett át az 1753-ban kiadott porosz Orvosi Rendtartásból is, amit később a Birodalmi Rendtartásba is „átemelt”.

Van Swieten 1745-ban lett Mária Terézia udvari orvosa, de hatásköre jóval nagyobb lett. Közigazgatási szerepét 1749. február 7-től az uralkodónő azzal hangsúlyozta, hogy az állam képviselőjeként elnökölt az egyetem orvosi karának tanácsában. Később már maga döntött minden egyetemi kinevezésről, személyesen igazolta a külföldről odatért orvosokat, sebészeket és bábákat. 1752-től önállóan járt el az orvosi kar nevében az állami hivatalokban, mellőzve az egyetemi tanácsot. Biztos, hogy Van Swietennek döntő szerepe volt előbb a prágai és a bécsi orvosi karok megreformálásában, sőt a magyar orvosi kar életre hívásában is. Van Swieten lényegében irányítója lett a Birodalom közegészségügyi és orvospképzési reformjainak: ez érződött a Prágai Rendtartásban is, amikor pontosan meghatározták a prágai Károly Egyetem orvosi karának közigazgatási jogosítványait – később e részt átvették a Birodalmi Rendtartásnak a bécsi egyetemmel kapcsolatos fejezetébe is. Különben ez a szabályzat sorolta fel pontosan azon végzettségeket, amelyek az orvosi és betegellátásban működhetnek (orvosdoktor, egyetemen végzett sebész, szülésmester, céhen belül kiképzett sebésmester, fürdő, gyógyszerész, hivatalos bába, valamint egy „vegyes” kör: vegyiáru kereskedő, alkimista, párlatkészítő, ékességkészítő, szeszégető, gyógyfüves).

A Birodalmi Rendszabályba az 1755-ben kiadott ún. Trieszti Rendszabály mint Közegészségügyi Alaptörvény került be, amely elsősorban járványügyi szabályzatnak tekinthető, ugyanis a járványügytől független egészségügyi szolgáltatással csak két rövid helyen, és ott is csak az orvosokkal foglalkozó rendelkezések között szerepel. A Trieszti Rendszabály tizenhat fejezete részletesen

intézkedik minden járványveszély esetben, az utolsó fejezetben pedig a vesztegintézet orvosának felhatalmazásait sorolja fel. Sok tapasztalaton nyugvó ismeret (tisztaság, árukezelés, raktárak állapota stb.) található a szabályzatban: ilyen pl. a karantén rendszer elrendelése és biztosítása stb. – de a hangsúly a rendészeti feladaton és annak biztosításán volt.

A Birodalmi Rendszabály nemcsak elvi, hanem gyakorlati kérdésekben is intézkedett: az orvosok felügyeleti jogának meghatározása már feltételezi a kórházi és a gyógyszertári rendszert, azokat a lehetőségeket, hogy járvány esetén szükségkórházakat létesítsenek. A beteggondozási intézmények létrehozása nemcsak a területi egységeknek jelentett feladatot, hanem az államnak is, hiszen a hadsereg számára katonai kórházakat, mozgósítható tábori ápolási lehetőségeket és szervezeteket rendelt el, amelynek megteremtése az államra várt. Az eltérő anyagi helyzetben levő területi egységek (megyék, városok) nem minden esetben voltak képesek ilyen intézményt teremteni, így ezek is az állam segítségére vártak.

A Monarchia zömében katolikus állam volt, így természetes lett a férfi és a női betegápoló szerzetesrendek bevonása és támogatása e feladatkörbe. A szegény- és a beteggondozásra „szakosodott” szerzetesrendeket éppen a 18. században karolta fel az államhatalom, segítette letelepedésüket és intézményi rendszerük bővítését. A Monarchia szempontjából lényeges lett az Irgalmas Rend jelenléte is, amely már a 17. században megjelent a katolikus német területeken, Lengyelországban és Magyarországon. Igazi sikeres terjeszkedésük éppen a reformokat sürgető királyi hatalomnak köszönhető.

A magyar közegészségügy reformja

A Habsburg Birodalom országai közül a Magyar Királyság közgazgatási és törvényalkotási formája különbözött a Monarchia nyugati országrészeitől – közegészségügyi területén is eltérő képet mutatott. A német városi kultúrát tükröző Felvidék és Erdély mellett a török uralom alól éppencsak felszabadult alföldi vidékek – az ország középső területe – nemcsak néptelenek, hanem elvadult tájak voltak. A német betelepítést is akadályozta a mocsaras vidékeken a malária és a különböző fertőző betegségek. A megújuló járványok – pestis, himlő stb. – elleni védekezés azonos módon történt (karantén, területek lezárása), mint Európa más országaiban, viszont a Kárpátok ölelte keleti határok védelme – éppen a természeti adottságok miatt – jobb feltételeket adott, mint a lengyel királyság keleti határvidékei.

A 18. században Magyarországon közel egy millió ember halt meg pestisben, míg a lengyel királyságban ez négyszeres volt. A legpusztítóbb pestis járványok nemcsak Magyarország déli területein át a Balkánról, hanem a Felvidékkel élénk kereskedelmi kapcsolatban állt lengyel vidékek révén is veszélyt jelentettek. A Magyar Királyság területén nemcsak a járványok ellen kellett védekezni, hanem rendezni kellett az ország középső vidékeinek állapotát is. Közérdek lett a települések köztisztaságának megteremtése, a csatornázás, a piacrendészet, a közvágóhidak létesítése, a betegek gyógyítása, olyan szakemberek kiképzése és alkalmazása, akik e feladatokat felügyelik és irányítják. Ugyancsak közérdek lett az ügy törvényes rendezése, ellenőrzése és olyan igazgatási forma kialakítása, amely az állami akaratot valósítja meg és közvetíti a helyi közigazgatás felé – az alsó és a felső igazgatási szintek egymás tükörképei voltak.

A felvilágosult abszolutizmus éppen az állam legfontosabb feladatainak tekintette a közegészségügy, az orvoscépzés, a gyógyítási és az igazgatási rendszer kialakítását – az orvosi ügyeket köz-

igazgatási funkcióra emelte. Az új központi igazgatási forma az 1723-ban életre hívott Helytartótanács lett, amelynek keretén belül az előbbi feladatok megvalósítása az 1738-ban megszervezett egészségügyi bizottság feladatává vált. Az uralkodó környezetében működő Udvari Orvosi Bizottság és a Helytartótanács egészségügyi bizottságának lett a feladata a szélesebb horizontú és az ország egész területére kiterjedő egészségügyi politika megtervezése, az addig csak regionális szintű intézkedésekkel szemben országos érvényű rendeletek előkészítése és érvényre juttatása. Ez annál is fontosabb volt, hiszen a helyi hatóságok (megyék, városok) saját maguk hoztak egészségügyi intézkedéseket, az adózó polgárok anyagi erejétől tették függővé az orvos alkalmazását, a szegényház jellegű betegházak fenntartását. A 18. század legelején a királyi vármegyékben és városokban csak elvétve működött hatósági orvos és sebész, viszont az országos szintű rendezés területi alapon kívánt orvost és sebészt foglalkoztatni.

Az új orvosi és igazgatási formák kialakítása érdekében felméréseket készítettek, amit az egészségügyi bizottság végzett. A felmérés kiterjedt az orvosokra, sebészekre, bábákra, az előbbieket képesítésére, az ispotályokra, gyógyszertárakra stb. Ezt a felmérést évente megismételték. Ennek nyomán 1748-ban kiadták, majd 1752-ben megismételték azt a rendeletet, hogy a vármegyéknek és városoknak – a területi elv alkalmazásával – kötelező az egyetemet végzett orvost alkalmazni, illetve a járásokban vizsgázott sebész foglalkoztatni. Ez vonatkozott a bábákra is, akik az orvos vagy a sebész felügyelete alatt működhetett, erről írásos engedélyt kaptak, amit évente kellett megújítani. Ez alól kivételt kapott az, aki Orvosi Kar felügyelte alatt működött bábatanfolyamon oklevelet szerzett. Évente kellett az orvosoknak felügyelni a gyógyszertárakat, ellenőrizni a patikusok végzettségét, készítményeiket, hasonlóan a sebész céheket, amelyek vizsgabizottsága csak a helyi orvos elnökletével működhetett. Ugyancsak ekkor intézkedtek arról is, hogy a magyar korona területén praxist nyitó orvosnak az

egészségügyi bizottságának, a megye területén viszont a hatósági orvosnak kellett eredeti okmányaikat bemutatni. Az orvosok, az ún. Pozsonyi taxa (1748), amely a porosz gyakorlati előírásnak felelt meg, kérhettek fizetséget munkájukért. A hatósági orvos ingyen kezelte a szegényeket, amelynek ellenértékét a helyhatóság az orvosnak térítette meg. A vagyonos polgárok vagy az adózó lakosok az orvosi díjszabálynak (taxa) megfelelő összeget fizettek az orvosi beavatkozásért. A rendelkezés nem határozta meg, hogy a város vagy városok milyen javadalmazással foglalkoztassák az orvost és a sebészt, ezt a kölcsönös megegyezésre bízta.

A rendelet kiadása után újból felmérték az ország területén működő szakembereket, amelyből kiderült, hogy sok a képesítés nélküli (illetve oklevelét bemutatni nem tudó) orvos, a külföldi, aktív- és leszerelt katoniorvos, akik többsége nem vállalt hatósági orvosi feladatot. A felmérést a vármegyék alispánjai végeztették el. Az orvosok száma 60–70 lehetett (beszámítva a kétes eseteket is), a képesített sebészeké 100, a borbélysebészeké 300 körüli volt. Csak a névjegyzékbe felvett orvosok és sebészek működhettek, tehát az orvostartásra kötelezett vármegyék és városok csak a jegyzékben szereplők közül alkalmazhattak szakembereket.

1755-ben megjelent a *Planum regulationis in re sanitatis* című viselő rendelet, amely országosan rendezte az orvosok tevékenységét, kötelező normákat állított fel az orvosi és a sebészi tevékenységgel kapcsolatban. Megismételték, hogy az egészségügyi bizottságnak kell minden orvosnak az oklevelét bemutatni, amelynek feladata megvizsgálni a kérelmező orvos tudását, majd megfelelő összeg megfizetése (hazaiaknak 12, külföldieknek 24 körmőci arany) után kapták meg a működési engedélyüket. A kétes okleveleket nem sikerült kiszűrni, ezért a későbbiekben is sok volt a bejelentés az orvosok „tudásával” kapcsolatban. Még 1765-ben is rendelkeztek arról, hogy ki kell toloncolni az országból az engedély nélkül működő orvosokat, be kell börtönözni a kuruzslókat stb. Sok olyan eset volt, hogy idegen orvosok egyszerűen letele-

pedtek egy adott városban, és megkezdték működésüket, illetve a leszerelt katonarvosok kétes végzettséggel olykor egyszerű katonai bizonyítvánnyal kezdtek orvosi praxist.

Az 1750-es években kiadott rendeletek csak a keretet adták meg az egészségügyi közigazgatás kialakításához, amelynek végleges formáját újabb intézkedések segítették elő.

Az 1755. évi rendelet ellenére a vármegyék többsége nem tudott orvost alkalmazni, legtöbb esetben pedig a meghirdetett állásra nem jelentkezett senki. Ez ment éveken át, ezért 1763. június 20-án a Helytartótanács a vármegyék figyelmébe ajánlotta az ország területén élő volt katonarvosokat, és bizonyos fokig tőlük várta a probléma megoldását. Ebben a rendeletben részletesen foglalkoztak a vármegyei orvosok kötelességeivel, elsősorban a felügyeleti és az ellenőrzési jog gyakorlásával kapcsolatban. A működő vármegyei orvosoknak elrendelte a járási sebészi állások betöltését, a vármegye területén élő sebészek és bábák képesítésének évenkénti ellenőrzését, a bábák oktatását, a sebészcéhek felügyeletét, évente jelentést kellett készíteni a vármegye egészségügyi és közegészségügyi állapotáról, a járványokról, az orvosok és a sebészek létszámáról, a gyógyszertárak állapotáról és a gyógyszerész képességeiről, a kórházakról, a szegényházakról, valamint az általa hozott intézkedésekről. Ezt a rendeletet 1766. május 7-én megismételték: az orvoshiány miatt megengedték, hogy két szomszédos vármegye együtt alkalmazzon egy orvost. Erre hozták fel példaként, hogy Győr, Sopron és Moson vármegye évek óta közös megyei orvost alkalmaz, csak abban egyeztek meg külön, hogy az orvos az év melyik szakaszában hol tartózkodik.

A közel két évtizedig tartó „rendelkezési sorozat” törvényeit összegezte az 1770. szeptember 17-én kiadott Generale Normativum in Re Sanitatis közegészségügyi jogszabálygyűjtemény, amely az 1773. évi és az 1787. évi pótrendeletekkel az első országos érvényű közegészségügyi alaptörvényünk. Ez a kialakított rendszert megerősítette, pontosan meghatározta az egészségügyi bizottsá-

gok, a megyei orvosok és a járási sebészek feladatköreit és felügyeleti jogait. Csatlakozó rendelkezések érintették a hazai orvospérezés (1769) megindítását és a kórházépítés szorgalmazását (1756-ben létrehozott királyi alapítvány). A külföldön szerzett oklevelet ezután a magyar orvosi karnál kellett érvényesíteni, amely kar tanácsadói és véleményezési jogokat kapott az egészségügyi bizottság mellett.

Az 1778. évi kiegészítés a hatósági orvosok kötelességeit bővítette, míg a sebézmestereket szűkítette. A megyei orvosnak kötelességévé tették a gyanús körülmények között elhunytak felboncolását. A megyei orvos kinevezésénél három nevet kellett felterjeszteni a Helytartótanács egészségügyi bizottságához, akik közül választott a bizottság.

II. József uralkodása alatt, 1783-ban átszervezték a Helytartótanács bizottsági rendszerét. Az egyes testületek helyébe osztályok léptek, amelyek élén egy-egy tanácsos állt. Az egészségügyi osztály élére 1786. augusztus 21-én az akkor létesített országos főorvosi tisztség került, aki felelős lett az egész rendszer működtetéséért: ellenőrzési joggal rendelkezett az országos és a vármegyei szervezetek felett. Ugyancsak elnöke lett az oktatási bizottságnak, az országossá bővített kórházakat, iskolákat és árvaházakat támogató kegyes alapítványnak, az orvospérezés igazgatója, függetlenül attól, hogy egyetemi tanár volt-e vagy sem. Egységes elvek alapján jelentést kért be félévenként a vármegyék egészségi állapotáról, a járványok helyzetéről, a halálozásokról, a betegségek megosztottságáról stb.

Az egészségügyi reform fontos területe a betegápoló intézmények kialakítása, illetve az alapelvek megteremtése volt. A keresztény erkölcs felfogása szerint a tehetetlenek, az öregek és a betegek gondozása felebaráti szeretetből fakadó kötelesség, ezért a középkorban a szegény betegek ápolására a tehetősebb közösségek betegházat (ispotályt) szerveztek, ahol a betegeket a plébániához tartozó személyek vagy szerzetesek gondozták. Ott különítet-

ték el a járványbetegeket és az idős, egyedülálló szegényeket is. Ilyen intézményeket szerveztek a szerzetesrendek és a lovagrendek kolostoraikon belül vagy különálló épületben. Betegápolásra „szakosodott” szerzetesrendek is szerveződtek, ilyenek voltak az irgalmasok, az Erzsébet-apácák, a protestánsok körében pedig a betegápoló diakonissza közösségek. Az államhatalom – a Habsburg Birodalomban, a Magyar és a Lengyel Királyságban, de Európa minden államában – szívesen vette igénybe a betegápoló közösségek tevékenységét, a szegény- és beteggondozás biztosítása érdekében letelepítette őket, anyagilag támogatta intézményeik felépítését és működtetését. A vallási közösségek több felvidéki és erdélyi városban régi, középkorban létesített ispotályokat vették kezelésbe, illetve a városi vezetés szívesen átadta nekik. Arra is van adat, hogy a városok szegény betegek részére orvosságot vásárolt.

Az államhatalom kórházépítési törekvéseit először a hadsereggel kapcsolatban alkalmazta: általános európai gyakorlat volt, hogy a hadseregben sebészeket alkalmaztak, a főparancsnokság mellett orvos működött, tábori és helyőrségi kórházakat szerveztek, ahol szívesen vették igénybe a betegápoló szerzetesrendek munkáját. Bár az utóbbiak személyi állománya messze elmaradt a hadsereg létszámától, inkább csak invalidus házak kezelését bízták rájuk. Ez a Habsburg Monarchiában a 16. századtól érvényesült, Buda felszabadítása (1686) után már az esztergomi érsek is állandó katonakórházat építtetett Esztergomban, amit később Budára áthelyezett. Az állandó helyőrségekben a 18. század első felétől szerveztek katonakórházakat: a leglátványosabb intézmény az 1727–1729-ben Pesten felépített Invalidus-ház volt, amelyben 3000 rokkant és tartósan megbetegedett katonát helyeztek el. Az intézmény állandó orvossal, sebésszel és az ápolási-gondozási feladatok ellátásával megbízott irgalmas betegápolókkal rendelkezett.

A polgári beteggondozó intézmények kiépítése lassú folyamat volt: III. Károly király 1714-ben leiratban szólította fel a vármegeket, hogy közadományból kórházakat szervezzenek. Tolna vár-

megye a királynak írt válaszában – szegénységükre hivatkozva – elhárította az uralkodó indítványát, de a többi megye sem tett lépéseket kórházalapításra. Az uralkodó a királyi birtokok néhány százalékos évi bevételéből támogatta az 1697-ben Szepesváralján letelepedett irgalmas rend magyarországi megtelepedését, akik 1723-ban Pozsonyban 100 ágyas kórházat építettek, vállalták a város szegényeinek naponta egy alkalommal történő étellemezését. Ugyancsak teljesítették az uralkodó azon kérését, hogy Pozsonyban gyógyszertárat is nyissanak. Az elkövetkezendő évtizedben a régebben szervezett városi ispotályok újjászervezésére több nagyobb város (Kassa, Kolozsvár, Besztercebánya, Buda stb.) bővítette a működtetést biztosító alapítványokat, de ez elenyésző volt az igényekhez képest. Változás csak Mária Terézia uralkodása idején (1740–1780) következett be, bár a kórházépítési reform a szegényügy rendezéséhez is kapcsolódott. 1724-ben a Helytartótanács rendelkezett – királyi akaratból – a koldusok és az „elidősült” szegények eltartásáról és gondozásáról, amely feladatot a városokra és a községekre ruházott. Annak ellenére, hogy a rendelet a csavargók „megrendszabályozásáról” szólt, de arról is intézkedett, hogy megfelelő intézményt kell számukra létesíteni. A „népvédelem” az állam által felügyelt és szervezett szakigazgatási tevékenység lett, költségeit a kamara biztosította, de nem vonta ki a vármegyék és a városok hatásköréből. Így kapcsolódott össze a szegényügy a közegészségüggyel, az orvosellátással, hiszen a szegényházak egyben beteggondozó intézmények is lettek, amelyeket 1751-ben királyi rendelettel a helyi orvosok felügyelete alá helyeztek. Annak ellenére, hogy a két gondozási feladat összekapcsolása a 18. század első felében igen észszerű gondolat volt, a későbbiekben viszont nehezen lehetett –, amikor már a gyógyítás színterévé kellett válni a kórháznak – ismét szétválasztani.

Az ispotályok (szegényházak) számának emelkedése érdekében 1744. augusztus 28-án megjelent az a királyi rendelet, amely szerint az egyházi méltóságok (beleértve a plébánosokat is) örökségé-

nek egyharmadát beteg- és szegénygondozó intézet alapítására, ha volt ilyen, akkor pedig a fejlesztésére kellett fordítani. Ennek gyarapítására kellett befizetni a hatóságok által kirótt büntetőpénzetet és a különböző jogokból beszedett bevételek felét is. Akkor rendelték el azt is, hogy a közpénzek felhasználásából működő szegényélelmezési helyek (bérlok) lássák el élelemmel az ispotályokat is. Ezen intézmények számára 1738-ban bevezették a „Birodalmi szegényházi és kórházi rendszabályt”, ami már egyértelműen ezen intézmények közvetlen felügyeletével a helyi orvost bízta meg, illetve az általa kiképzett személyzet végezhetett ott is munkát. A hivatalos felügyeletet a vármegyék alispánja alá rendelt kórházi bizottság, illetve a polgármesterek, a falvakban pedig a bírák gyakorolták. Ez inkább adminisztratív felügyeletet jelentett – ami kiterjedt arra, hogy felvétel esetén minden befogadottat (betegét és idős elesett személyt) az orvos megvizsgálja, a helyi pap lelki gondozásba vegye. Gondoskodtak élelmezéséről, nemek és vallások szerinti elkülönítésükről, foglalkoztatásukról: ebből eredő bevételek egy része az ispotályt, illetve a munkát végzett személyt illette. Az 1738-ban felállított Egészségügyi Bizottság félévente jelentést kért a vármegyéktől az ispotályok számáról és állapotáról, a gondozottak számáról és betegségeikről, valamint a járványok esetén foganatosított intézkedésekről. A „rendszer” fejlesztésére Mária Terézia 1756-ban – a kamarai bevételek 20%-ának átengedéséből – közalapot létesített, amelyből a népvédelmi intézmények (köztük a betegápoló intézmények is) állami támogatást kaphattak ezek megszervezésére. Természetesen a kegyes intézmények alapításánál a vármegyék és a városok saját pénzügyi lehetőségei is számítottak: ezt kellett kiegészíteni a közalapról, de a kötelező vagyonrész hiányában – kiküldött felügyelő ellenőrzése mellett – teljes „beruházási összeget” is elnyerhettek. II. József 1786-ban – az ájtatos polgári egyesületek és kolostorok feloszlott vagyonából – az előbb említett közalapítványt kiegészítette, de ide sorolta a végrendelet nélkül elhunyt egyházi személyek va-

gyonának egyharmadát, a megüresedett egyházi méltóságok javainak egyharmadát, a bormérési jövedelmek egynegyedét és a mesteri jog elnyeréséből befolyt összegek egyötödét. Az egyesített közalap alá rendelték a jótékonyági intézmények, a kórházak, az iskolák és az árvaházak fejlesztését és létesítését. A közalap egyik felügyelője a Helytartótanácsban belül létesített országos főorvos (1786) volt, aki különben – mint már említettük – az egész közegészségügyi rendszer felügyelője is lett. E rendszeren belül épült fel a 300 ágyas pesti Szent Rókus Kórház, nem sokkal később a budai polgári kórház (régii Szent János Kórház közel 300 betegágygal) és több vidéki kórház.

1744-ben a Magyar Királyság területén 86 (Erdélyben 28) kórháznak minősülő intézmény létezett, amelynek a száma 1792-re, 181-re emelkedett. Az egyetemi kórodában és a Rókus Kórházban nemcsak nemek, hanem betegségek szerint is szétválasztották a betegeket, külön szülőszobákat, sebészeti műtőket, hullakamrát és bonctermet létesítettek, gondoskodtak az ételmezésről és a központi mosásról is.

Az előbb vázolt rendszerbe kapcsolták be a gyógyító szerzetesrendek intézményeit, elsősorban az Irgalmasokat és az Erzsébet-apácák kórházait. A Habsburg Birodalomban és a dél-európai katolikus monarchiákban már a 17. században nagy szerepet kaptak a szegény- és a beteggondozásban a szerzetesrendek, ezek közül elsősorban a beteggondozásban meghatározó szerepet vállalt az Irgalmas rend. Az Istenes Szent János alapította szerzetesrend gyors sikereket ért el Dél-Európában, ahonnan Franciaországba és a Habsburg Birodalom országaiba „terjeszkedett”, elsősorban betegápoló intézményeket és gyógyszertárakat alapítottak. Gyakorlati tevékenységükre valóban szükség volt Európa bármelyik országában. Szerepet vállaltak a katona-egészségügyben, a járványok elleni védelemben, de ezzel egy időben szegénygondozást is vállaltak. Az egészségügyi reformok útjára lépett uralkodóknak az irgalmas rend szelleme és gyakorlati tevékenysége rendkívüli jelentő-

ségű volt, így a rend közép-európai gyors sikerei az előbbieknél köszönhető. A bécsi és a lengyelföldi irgalmas provinciák kisugárzásának köszönhető – többek között – az irgalmasok magyarországi letelepedése és betegápoló kórházi rendszerének kiépülése is. Már említettük, hogy az Irgalmas rend a 17. század végén telepedett le hazánkban. 1723-ban III. Károly ösztönzésére és anyagi segítségével Pozsonyban 100 ágyas kórházat és gyógyszertárat alapított, amely a pesti Szent Rókus Kórház felépítéséig a legnagyobb magyar kórház volt. Mária Terézia az 1756-ban alapított közalapítványon keresztül szorgalmazta az irgalmasok további kórházalapításait, így 1757-ben Pápán, 1764-ben Vácott (előbb gyógyszertárat, majd 1780-ban kórházat), később Nagyváradon és Pécsen, Temesváron, Kismartonban, Zágrábban és Szolnokon telepedtek le. 1783-ban magukra vállalták az elmebeteg-gondozást is. Átvették Pesten az Invalidus-ház kezelését, Budán végleg letelepedve (1805) hazánk egyik legnagyobb kórházát építették fel. Mária Terézia 1766-ban Bécsben, 1769-ben Pozsonyban telepítette le női betegek gondozására az Erzsébet-apácákat, akiket II. József Budára hívott meg: nekik adta a Ferencesek Fő utcai kolostorát és templomát. (A ferencesek a mai Margit körúti, a feloszlatott volt trinitárius rend templomát és kolostorát kapták meg.) II. József a közalapról jelentős összeget adományozott az Erzsébet-apácáknak: átépíttette és kórházi épületszárnyal egészítette ki a volt ferences kolostort, ahol 100 ágyas női kórház és gyógyszertár létesült.

Az első kórházépítési program keretében épültek fel első kórházaink, bár nem voltak függetlenek a szegénygondozástól, mégis behálózták az egész ország területét. Igaz, átlag ágyszámuk 15–20 volt. 1820-ban 56 kórház működött 955 betegágygal, 1848-ban 92 beteggondozó intézmény 2905 férőhellyel mindez alapja lett a később kifejlődött nagy kórházi rendszerünknek.

A lengyel közegészségügyi és orvoscépzési reform

Sajátosan alakult a Lengyel Királyság közegészségügyi reformja a 18. században. A komoly belső gondokkal küzdő Lengyel Királyság a 18. század elejétől fokozatosan az orosz, a porosz és az ausztriai hatalmi törekvések és összeütközések színtere lett, oly annyira, hogy a szejmben semmiféle reformot nem lehetett véghezvinni, sőt a gazdasági, az igazgatási és a társadalmi átalakítás elképzelései hol ennek, hol annak a terjeszkedő szomszédos hatalom szándékainak függvénye lett. Mindenesetre Lengyelország első felszótása (1772) után Stanisław Paniaowski király felvilágosult abszolutizmus gondolatait tükröző reform intézkedései, a francia felvilágosult eszméket követő új kormányzási módszerei nemcsak gyors ütemet diktáltak az átalakulás érdekében, de a haladók és a konzervatívok ellentétei miatt megnövekedett a király ellenfeleinek a tábora is. Az Államtanács valóságos kormányt alkotott, ezen belül a Nevelési Bizottság a művelődési és az oktatási minisztérium szerepét töltötte be. Világosan látták a haladást szolgáló értelmiség hiányát, ezért gyorsított intézkedésekkel átalakították a krakkói és a halódó vilnai egyetemet, fokozták az orvoscépzést, megkísérelték a megreformált közigazgatáson belül az orvosi-egészségügyi kormányzási formát kialakítani. Ezzel egy időben intézkedéseket hoztak kórházak, beteggondozó intézmények megszervezésére, melyben nagyobb szerepet szántak a gyógyító rendeknek és a vallási közösségeknek, akik már legalább kétszáz éve foglalkoztak gyógyítással és betegápolással lengyel földön. Az egyetemi reformok megszervezésében jelentős szerepet kaptak Hugo Koflataj, Stanisław [Staszic] – a lengyel felvilágosodás nagy egyéniségei.

Az ország tragikus közegészségügyi állapota a lengyel királyi hadseregére is hatással volt: Michail Bergonzoni (1748–1819) Bolognában végzett orvosdoktor, a pápai nuncius kíséretében lengyel földre érkezett katonarvos kezdeményezte, hogy Lublinban

a hadsereg számára sebészképző tanfolyamot szervezzenek (1790), amit Stanisław August király engedélyezett. (Ez hasonló volt a bécsi Josephinum Katonaorvosi Akadémiához). Érdekes, hogy Bergonzoni a későbbiekben mint a hadsereg főorvosa és országos főorvos működött: jelentős szerepe volt a lengyel városokban bevezetett közegészségügyi intézkedések megfogalmazásában. 1806-ban ismét (tábornoki rangban) a franciák mellett harcoló lengyel hadsereg orvos-főszemléelője és főorvosa lett: nehéz körülmények között újból megszervezte a lengyel hadsereg egészségügyi szolgálatát. A Lengyel Nagyhercegség főorvosaként – német és osztrák minták alapján – jól működő igazgatási formákat alakított ki: nagy hangsúlyt fektetett a varsói egyetem orvosi karának gyors „beindítására”. Igen szigorú rendeleteket hozott Varsó közegészségi problémáinak elhárítására, hiszen a lakosság nagy része különböző betegségekben szenvedett, jelentős volt a nemi betegségek aránya, rossz volt az ivóvízellátás és a városi higiénia. Sok volt a kuruzsló és a sarlatán, akik ellen fegyveres erővel lépett fel, a hadsereg orvosait kötelezte a polgári lakosság ellátására, katonakórházat emeltetett, ahol polgári lakosságot is gyógyítottak. Ennek a fejlesztéséhez kapcsolódik a Kórházi Szabályzat kiadása, ami megteremtette a gyógyítás feltételeit, bevezette a kórházi osztályok rendszerét, az intézmények pénzügyi fenntartását, és a betegápoló intézményeket elválasztotta a szegényháztól.

A reformok útján

A Lengyel Királyság a 18. század elejétől a szomszédos hatalmak terjeszkedési törekvéseinek áldozata lett: Oroszország, Poroszország és a Habsburg Birodalom kihasználva a lengyel országgyűlés (szejm) sajátos törvényalkotási gyakorlatát, fokozatosan működésképtelenné tette a jogalkotás köreit, végsőkéig legyengítette a királyi hatalmat. A lengyel szejm valójában – mai értelmezés szerint –

elektori gyűlés volt, a vajdaságok nemesei egy-egy képviselővel (elektorral) képviseltették magukat, s a szavazásnál, ha csak egy küldött ellenezte a beterveztett javaslatot, a kérdést levették a napirendről. Így a szejm „mozgásképtelenné” vált: minden reformterv elvetélt, a reformpártiak és a konzervatívok küzdelme csak beavatkozási lehetőséget adott a három szomszédos nagyhatalomnak. A Lengyel Királyság gazdasági fejlődése megrekedt, pénzügyi válságok követték egymást, a királyi hatalom meggyengült és elszegényedett, a király a szejm és a szomszédos hatalmak „foglya lett”. Csak idő kérdése volt Lengyelország feldarabolása, ami 1772-ben bekövetkezett: a porosz királyság, az osztrák és az orosz császárság akkor csak az ország közel egyharmadát ragadta el.

Az ország élén Stanisław Ágoston lengyel király maradt, aki I. Katalin orosz cárnő kegyeltjeként került a lengyel trónra. Stanisław Paniatowski világosan látta, hogy nem halogatható az átalakulás ügye. Maga a lengyel király lett a reformok megfogalmazója és szorgalmazója. A Királyi Tanács (1775) volt a reformok kiinduló pontja, amelynek élén a király állt. Stanisław August kora lengyel gondolkodóival, a haladás képviselőivel fogott össze, olyan szellemi nagyságokkal, akik a felvilágosodás követői voltak. A király hatalma latbavetésével kívánta országa új arcát megformálni, amiben számított az adóterhektől megszabadított alsó néposztályokra, az értelmiségre és a polgári átalakulás szükségességét érző köz- és főnemesség többségére. A lengyel felvilágosult abszolutizmus rendezni kívánta a közterheket, kiművelt néposztályok kinevelésére törekedett, akik felemelik az ország gazdaságát. A „minta” ott is Poroszország volt, amely nemcsak kiváló közigazgatást, de színvonalas – korabeli értelmezés szerinti – és rendezett közegészségügyet, orvosképzést és iskolarendszert teremtett. A Királyi Tanács alárendeltségében megalakult a Köznevelési Bizottság, amely Európa első felvilágosult művelődési „minisztériumát” jelentette, de az Orvosi Kollégium is, az orvos ügyek rendezésének irányítója.

A lengyel közegészségügyi állapotok hasonlóak voltak a szom-

szédos országokban uralkodó helyzethez: orvoshiány, pusztító járványok, gyenge „infrastruktúra”, az egészségi ismeretek vonatkozásában elképesztő tudatlanság. Az orvosi felvilágosítás megteremtője Ludwik Perzyna (1742–1812), különben irgalmas szerzetes orvos lett, aki orvosi tárgyú munkáiban orvosi felvilágosító és egészségnevelő munkásságot fejtett ki. Perzyna az alapvető orvosi ismereteket összegezte a Kis anatómiai ismeretek és a Sebésztudomány című könyveiben. Legfontosabb munkája a Rendezett élet című könyve, amelyben ideg- és pszichiátriai betegségekkel, bőr- és nemi betegségekkel, betegápolással és gondozási kérdésekkel foglalkozott. A falusiak orvoslása című könyvében nemcsak praktikus tanácsokkal látta el a falusi embereket a betegségekkel, járványokkal és azok megelőzésével kapcsolatban, de közben teljes képet rajzolt a vidéki egészségügyi állapotokról, és javaslatokat tett ezek felszámolására. Perzyna munkáival valóságos programot nyújtott a lengyel viszonyok megváltoztatására, hatással lett a korabeli lengyel közvéleményre. Lengyelül és népszerű stílusban írt. Tekintélyét még inkább emelte, hogy abban az időben éppen az irgalmas rend biztosította Lengyelországban a legjobb betegellátást.

A Lengyel Királyság közegészségügyi viszonyai hasonlóak voltak a Monarchia és a német államok állapotaihoz: létezett városi közegészségügyi kultúra, orvost és ispotályt tartottak fenn, a szegényügyet együtt „kezelték” a betegellátással. Előnyt jelentett a krakkói egyetem léte és a nem magas színvonalú orvosképzés. Igaz, a királyi rendelkezések ott is inkább ajánlásoknak feleltek meg, mivel azok végrehajtásához nem tudott megfelelő nagyságú pénzforrást biztosítani. Éppen ezért szorgalmazta az irgalmas rend megtelepedését, akik kórházakat alapítottak, gyógyszerterakat szerveztek, járványok esetén biztosították a szakmai tevékenységet, jelen voltak a háborúk sebesültjeinek ellátásánál. A zömében katolikus lengyel államban ez lényeges volt. Az előzményekben említett Ludwik Perzyna irgalmas szerzetes orvos írásaiban teljes képet adott az akkori lengyel egészségi állapotokról.

Az Irgalmas rendet III. (Vasa) Zsigmond lengyel király 1609-ben telepítette le Krakkóban, ahol egy kereskedőtől megvásárolt épületben 12 ágyas kórházat és 1615-ben patikát nyitottak, egyben vállalták a város szegényei részére egy ingyenes konyha működtetését is. A királyt követve, 1611-ben Mihail Zebrzydowski kőjawi marsall birtokára, Zebrzydowskára hívta az irgalmasokat, ahol 100 ágyas kórházat építtetett nekik, majd a kolostor részeként Lowiczban is patikát és 40 ágyas kórházat nyitottak. Ugyancsak Zebrzydowski marsall telepítette le az irgalmasokat Vilnóban 1635-ben, kezelésükben 60 ágyas kórház és gyógyszertár működött. 1633-ban a lengyel földi irgalmas kolostorok és intézményeik elszakadtak a Bécsben lévő ausztriai provinciától: saját szerzetesi tartományt szerveztek. Az Irgalmas rend a lengyel uralkodók és az országrészek felett rendelkező főrendek jóvoltából terjeszkedtek: 1649-ben Varsóba Lubomirski herceg hívta meg őket: a rendelkezésükre átadott összegből 100 ágyas kórházat és gyógyszertárat építettek. 1650-ben a Szepességben, 1652-ben Lublinban, 1656-ban Lwówban telepedtek le: mindegyik helyen 60–60 ágyas kórházat működtettek. Így lehetett a lengyel reformok kórházfejlesztési programját az Irgalmas Rendre építeni. A 18. század végén az irgalmasok 18 kolostorral, 16 gyógyszertárral és 14 kórházzal rendelkeztek, a betegágyaik száma 910 volt, ami az akkor működő kb. 3600 (ebbe a katonakórházi ágyak is beletartoztak) lengyelországi kórházi férőhely majdnem egyharmadát jelentette. A lengyel állam felosztása után az irgalmas kórházak zavartalanul, bár nehezebb anyagi körülmények között működtek, mivel beteggondozó tevékenységükre szükség volt. Jellemző, hogy a cári fennhatóság alá került lengyel városokban előbb nem engedélyezték az irgalmas kórház működését, de Sándor cár 1805-ben Lublinban és Vilnóban mégis hozzájárult a két kórház újbóli megnyitásához.

A reformok megvalósításának másik kezdeményezője a hadsereg lett: Janusz Abraham Gehema (1647–1715) még a 17. század-

ban új korszakot nyitott a lengyel hadsereg katona-egészségügyének kialakításában: tervezetet dolgozott ki a katona-egészségügy megreformálására és intézményi rendszerének kiépítésére. Ezek az elképzelések csak a reformok útjára lépő Stanisław August uralkodása alatt valósultak meg, amikor a hadseregen belüli reformokat a Bolognából Lengyelországba érkezett Michal Bergonzoni (1748-1819) orvosdoktor valósította meg. A pápai nuncius kíséretében Krakkóba érkezett Bergonzoni előbb Lublin városában szervezte át a város egészségügyét, majd a krakkói egyetem orvosi karán javasolta az orvos rendészeti ismeretek oktatását, az egyetem keretén belül pedig megszervezte a katonaorvosi tanfolyamot. Stanisław August a lengyel hadsereg tábori főorvosává nevezte ki, aki elrendelte az ezred- és a század-orvosok, valamint a sebészek alkalmazását: megszervezte a tábori kórház rendszerét. Bergonzoni Lengyelország harmadik felosztása után sem hagyta el Lengyelországot: 1806-ban a Varsói Nagyhercegség hadseregének orvosfőszemlélője lett, aki újból kiváló katona-egészségügyi szolgálatot teremtett.

A lengyel király irányította Királyi Tanács utasította az Orvosi Kollégiumot az ország közegészségügyi viszonyait rendező rendeletgyűjtemény összeállítására, olyan rendelkezések kiadására, amelyek szabályozzák az ország közegészségügyi-járványügyi állapotait, kialakítják az igazgatás rendszerét, megfelelő színvonalon képzett szakembereket biztosítanak a lengyel egészségügynek. A Köznevelésügyi Bizottsággal együtt megreformálták 1785-ben a krakkói egyetem orvosi karát, a bécsi egyetem mintájára kialakították az orvostudomány szerkezetét, és a betegágy melletti oktatás lehetőségeit. E munkában elsősorban Van Swieten lengyel tanítványai – Andrzej Badurski és Józef Czerwiakowski – játszottak meghatározó szerepet, ugyanakkor átszervezték és modernizálták a vilnai egyetemet és az orvostudományát. Az egészségügyi felvilágosítást az 1782-ben alapított Egészség Lapja című újság teljesítette. Az Orvosi Tanács folyamatosan dolgozott a Monarchia egészség-

ügyi rendeletgyűjteményéhez hasonló törvénykönyv kiadásában, amelynek első vázlata Kórházi Alkotmány címmel jelent meg 1795-ben, közvetlenül Lengyelország harmadik és végleges felosztása előtt.

A krakkói egyetem és orvosi karának átszervezésére valóban szükség volt, hiszen szinte elnéptelenedett az 1770-es évekre. Az egyetemet nemcsak a diákság távolmaradása sújtotta, hanem az elavult oktatási szellem is nyomasztóan hatott az ódon, méltán nagyhírű falak között. Az egyetem vezetését teljes egészében a jezsuiták tartották a kezükben: a felvilágosodás eszméi hideg ellenállásba ütköztek. Az egyetem megérett a reformra, mivel a konzervatív vezetés üldözött minden haladó eszmét. Az 1773-as tanévre – egy évvel Lengyelország első felosztása után – alig iratkoztak be az egyetemre, ami az oktatás teljes csődjét jelentette. Talán a legszomorúbb képet az orvosi kar nyújtotta, ami az időtájt már csak névleg létezett. A felvilágosult gondolkodású tanárok inkább külföldre távoztak, minthogy ott kelljen tanítaniuk. Az orvosi kar csődje 1775-ben tetőzött, mivel abban az évben hallgatók nélkül maradt. Öt évig nem működött a kar, de ezen idő alatt döntő változások történtek. A jogi kar tanárai a Köznevelési Bizottsághoz fordultak a helyzet miatt, amely 1777-ben elrendelte az általános vizsgálatot. Ennek a jelentésnek a leglesújtóbb véleménye az orvosi karról szólt. Hugo Kofłataj elnök Andrzej Badurskit bízta meg a részletes tervezet elkészítésével (Válasz a kérdésre című javaslat), de még a javaslat végrehajtása előtt két kiemelkedő tudású reformer tanárt (Józef Czerwiakowskit és Jan Tuszeket) neveztek ki az orvosi karra, ahol öt tanszéket és egy, az oktatást segítő, gyakorló kórházat szerveztek. A karnak az oktatás vonatkozásában egyébként együtt kellett működnie a természettudományi karral. Az orvosképzés valóban széles látókörű oktatási forma lett: nemcsak az orvosi karon folyt, de bekapcsolták a természettudományi karon oktatott tárgyakat is, például a botanikát, a fizikát és a kémiát. Az orvosképzést két szinten indították el: a hatéves orvos- és a há-

roméves sebészképzést valósították meg, valamint az egy esztendőös bábaképzés is az orvoscépzés része lett. Az oktatás nyelve a latin nyelv mellett a lengyel volt. Az orvoscépzés Krakkóban 1781-ben indult el – 1785-ben pedig felavatták az első orvosdoktorokat.

A lengyel felvilágosult abszolútizmus orvoscépzéssel kapcsolatos reformjai nemcsak a krakkói egyetemre korlátozódtak. Stanisław August király – nem sokkal trónra lépése után – 1765-ben – a Királyi Tanács Orvosi Kollégiumának javaslatára – Varsóban a Szent Lázár Kórház bevonásával gyakorló orvosok, szülészmesterek és gyógyszerészek képzésére Orvosi Akadémiát alapított, amelynek szervezésével udvari orvosát, Johann Fridrich Herrenschandot (1715–1796) bízta meg. A tervek elkészülése után az orvoscépző tanintézet 1768-ban nyílt meg: működési költségeit a királyi kincstár biztosította. Később (1809) ez lett a varsói egyetem orvosi karának alapja. A Köznevelési Bizottság – ugyancsak az Orvosi Kollégium javaslatára – Grodnóban 1776-ban megnyitotta a Katonaorvosi Főiskolát, amelynek szervezésével a francia Anton Tyzenhaust és Jean Emanuel Gillibert-et (1741–1814) bízta meg. Mindketten a litván nagyfejedelemi udvar orvosai voltak: a főiskolán a képzéshez anatómiai, szülészet- és sebészeti, valamint gyakorló orvosi tanszékeket nyitottak, egyben oktatták a természettudományokat is. Ez a főiskola 1781-től az akkorra megreformált vilnai egyetem (1586-ban Báthory István lengyel király alapította) orvosi karának alárendeltségében működött. A vilnai orvosi karon is a képzés két szinten (orvos és sebész) történt, továbbá ott oktatták – egyéves képzés keretében – a bábákat. A kar újjászervezésében ott is szerepet játszott a grodnói főiskoláról ismert Gilibert, valamint több külföldi orvostanár, az ugyancsak francia Michel Regnier (1723–1800) sebész, Jakub Briet sebész, az olasz Stefan Bisio (1720–1790) anatómus, valamint több német és svéd orvos a közeli königsbergi egyetem orvosi karáról. A vilnai orvosi kar jelentős egyénisége mégis Jedzej Sniadecki (1768–1838) volt, aki nemcsak az orvosi, hanem a természettudományi karon

is megszervezte a biológia, a kémia és a fizika oktatását. Ezek az egyetemek lettek biztos bázisai a 19. században a lengyel térség orvosképzésének, amelyekhez felzárkózott a Monarchiához csatolt Galícia egyeteme (1784), melyet II. József éppen a krakkói egyetem ellensúlyozására szerveztetett meg.

A leMBERGI egyetem orvosképzésének megszervezésével – hasonlóan a nagyszombati magyar orvosképzés szakmai kialakításához – a Monarchia legjobb erőit bízták meg, közöttük a magyar Schraud Ferencet is, aki 1756–1790 között ezen egyetem „orvos rendészeti” ismereteinek a tanára volt. Az igazsághoz tartozik, hogy bármilyen kiváló orvosképzés volt Lembergben, a lengyel orvosképzés igazi székhelye továbbra is Krakkó maradt – Lembergben inkább az ukrán orvos-értelmiség tanult jelentős számban.

Az örökös tartományok sorába sorolt – főleg lengyelek és ukránok lakta – Galícia az egykori lengyel királyság területének 18%-a, lakosságának 32%-át adta, ahol a megszállás után bevezették az osztrák birodalmi közigazgatást, bár jelentős szerepet hagytak az egykori lengyel közigazgatási formáknak is – a vajdaságok hasonló igazgatási formát mutattak, mint a magyar vármegyék. Engedték a lengyel nyelv használatát, az egyházi intézmények működését, csak Bécszet a Helytartóság – hasonlóan a magyar Helytartótanácsához – képviselte, a tartományi gyűlés azonos jogokkal rendelkezett, mint a magyar országgyűlés. A bécsi császár hivatalosan Galícia királya is volt – a nevében kiadott birodalmi rendelkezéseket a tartományi gyűlések érvényesítették. Galícia helytartóságában az első protomedicus (országos főorvos) Jedrzej Krupinski (1744–1783) volt, aki hivatali működését 1773-ban – egész Galícia területén – 7 orvostorral, 6 seborvos-szülész-mesterrel, 19 sebésszel (ezek közül 4 volt egyetemen képzett) és 34 zsidó sebésszel kezdte meg. A bábák az ún. cédulás szüléssegítők voltak, 16 kolostori patika működött. A szakmai szempontból számításba vehető kórházakat az egyházak és a vallási közösségek működtették. Krupinski és utóda, az olasz Joanes Spaventi – van Swieten

elképzeléseinek és a birodalmi rendelkezéseknek megfelelően – szervezte meg Galícia közegészségügyét, melynek kialakításában szerepet kapott a Collegium Medicum, amelynek 6 orvos tagja mellett három sebész is tagja lett. Első lépésként a megfelelő létszámú szakembert kellett biztosítani, így Jędrzej Krupinskiék jelentős szerepe lett a lwówi (lemburgi) egyetem megszervezésében is. Az orvostudomány csak 1784-ben indult meg, de Orvosi Főiskola néven életre hívták már 1775-ben a kétéves sebészképzést: lengyel és német nyelvű oktatással, ahonnan 1784-re 60 sebészt és szülésmestert bocsátottak ki. Az oktatásban maga Krupinski is részt vett: anatómiát, sebészetet, alapvető belbetegségek ismeretét oktatva, valamint gyógyszerismereteket. Az ott képesítést szerzett 60 seborvos és szülésmester adta Galícia egészségügyi ellátásának alapját, a városi és vidéki hatósági orvosok első nemzedékét. Az előbb említett Orvosi Főiskolára alapozták az egyetem orvosi karát – az orvosi iskola beolvadt az orvostudományban belül szervezett sebészképzésbe. Az egyetem orvosi kara folyamatosan működött, kivéve a napóleoni háborúk időszakát, amikor a háború miatt kevesen jelentkeztek erre az orvosi karra. Valójában az erről az egyetemről kikerült orvosok és sebészek adták a galíciai tartomány egészségügyének teljes létszámát, amely szerkezetében tükrösképe lett a Habsburg Birodalom tartományainak.

Poroszország a volt Lengyel Királyság területének 20%, lakosságának 23%-át szerezte meg. Erőteljesen érvényesült a germanizálás: azonnal bevezették a Poznańi Hercegség területén a német közigazgatást, kevés lehetőséget adtak a lengyel hagyományok továbbélésére. Az iskolarendszerben is a német nyelvű oktatást vezették be, a lengyel értelmiség csak egyesületi szinten szerveződhetett. A Poznańi Hercegség területén a porosz közegészségügyi törvényeket és közigazgatást honosították meg, teljesen beolvasztották a területet a porosz rendszerbe.

Az orosz felvilágosodás és a közegészségi reformok

A 18. század elejétől – köszönhetően I. Péter cár könyörtelen politikájának – Oroszország közeledett Európához: az ázsiai színvonalú elmaradottságból kilépve az európai nagyhatalmakkal akart egyenrangú lenni. I. Péter fáradhatatlan, tetterős uralkodóként nem riadt vissza az erőszaktól sem, ha elképzeléseit valaki vagy valakik keresztezni próbálták. Céljai megvalósításához erős hadseregre, központosított államszervezetre volt szüksége. Hogy e két eszközt megteremthesse, számos reformot kezdeményezett, melyek akarva-akaratlanul elindították Oroszországot a mély közepkorból a polgárosodás útján. Természetesen ezt az orosz valóság-hoz kell hasonlítani, illetve figyelembe kell venni az Oroszországon belüli hatalmas távolságokat és a különböző népek-nemzetek kulturális különbségeit, hagyományait stb. Amikor már felépült az európai színvonalú Szentpétervár, az Urálon túl még jelentős létszámú népek éltek törzsi szervezetben.

I. Péter manufaktúrák alapításával megindította az iparosodás lehetőségét, megkezdte a mezőgazdaság átszervezését, fellendítette a bányászatot és serkentette a kereskedelmet. Az államszervezet európai normák szerinti kialakításával megteremtette a vidéki és a városi közigazgatást, új alapokra helyezte az oktatást, leszámolt mindazzal a régivel (például a nagy szakállú és bő kaftános bojárok hatalmával, a pravoszláv egyháznak a cár feletti gyámkodásával), amit rossznak és haszontalannak tartott. Sokat írtak Péter cár egyéniségéről, könyörtelen természetéről, reformjainak lényegéről, politikai racionalizmusáról, az oroszok ellenállásáról, de tagadhatatlan érdeme, hogy a korai európai felvilágosodás eszméit képes volt az orosz valóságba meggyökereztetni. Ehhez valóban I. Péter kellett, a könyörtelen és kitartó uralkodó, aki külföldön megalapozta az erős orosz állam tekintélyét – eredményeit otthon sem tudták tönkretenni a tehetségtelen tanácsnokok és tehetetlen utódai. I. Péter a pravoszláv egyházat is „megfegyvel-

mezte”: 1721-ben eltörölte a patriarchai méltóságot, magát tette meg az orosz egyház fejének, és az egyházi ügyek vezetésére szent szinódust alapított. Az új Oroszország tekintélyét elsősorban a katonai sikerei alapozták meg Európában, de ezzel egyenértékű volt a reformpolitikája is. A megindult átalakítás eredményeként megszilárdult a központosított monarchia: a hatalom osztatlanul a nemesség kezében összpontosult, a hadsereg, az állami közigazgatás szervezetei, a gazdasági és a társadalmi élet minden területe a nemesség irányítása alatt maradt. E reformok megerősítették a városi polgárságot, de a parasztság helyzete nem javult.

Az orosz politikai gondolkodók inkább a kortárs európai politikai és tudományos irodalom nyomdokain jártak, csak a század második felében – ez I. Katalin uralkodására esik – vált erőssé a francia felvilágosodás képviselőinek szellemi befolyása. Inkább a társadalmi hasznosság elvét vallották, ami I. Péter cár tevékenységét is meghatározta. Nemcsak Oroszországban, de más európai államokban is sokan az uralkodóktól várták a társadalom ésszerű átalakítását. Péter cár sokat tett érte, de utódai nem voltak alkalmasak erre: csak II. Katalin vállalta a felvilágosult uralkodó szerepét. Mindent megtett azért, hogy Nyugaton őt tartsák a felvilágosult abszolutizmus legjobb képviselőjének, bár intézkedései mindig magukon viseltek egy sajátos „orosz ízt”: a keménységet, egyben az orosz valósághoz az alkalmazkodást, de egészében ez tartotta meg Oroszországot az I. Péter cár által kijelölt úton.

A közegészségügyi reformok kezdetét I. Péternek az orosz birodalmi közigazgatás megszervezésére tett intézkedése jelenti: 1721-ben a cár a hatalmát gyakran befolyásolni akaró bojárak tanácsát szétkergette, helyébe a Szenátust helyezte – mint birodalmi tanácsot –, amely felügyelte az újjászervezett közigazgatást. Az egyes területeket (gazdaság, kereskedelem, ipar, hadsereg, egészségügy stb.) tanácsok képviselték, melyek elnökei alkották a birodalmi tanácsot. A Szenátus a cárral közösen hozott határozatait az akkor kialakított kormányzóságok felé továbbította, ahol a biro-

dalmi tanács bizottságaihoz hasonló testületek működtek. A Szentpétervári felügyelte a közigazgatást, az alá- és a fölrendelt hivatalok rendszere adta az orosz közigazgatást: a végrehajtás és az ellenőrzés rendszerét. A kormányzóságokat Péter még a területi elv alapján alakította ki, amit a hadsereggel ellenőriztetett. Ezt a bevált rendszert finomította az 1770-es években I. Katalin azzal, hogy a kormányzóságokat a lakosság lélekszámához igazította, ezzel eredményesebbé tette az igazgatást és a közteherviselést. Az, hogy a Birodalmi Tanácsban már I. Péter uralkodása alatt is az orvosi ügyeknek is külön bizottsága (kollégiuma) volt, jelképezte az orvosi-egészségügy fontosságát és a kérdés állami szintre emelését. Az Orvosi Kollégium – akkor és később is – inkább külföldi meghívott orvosokból állt: elsősorban németekből, majd a 18. század közepétől több magyar orvos is tagja volt e testületnek.

I. Péter közigazgatással kapcsolatos rendelkezése előtt, 1706-ban utasította alattvalóit, hogy városonként gyógyszertárat létesítsenek. 1707-ben tíz helyőrségi kórház felépítését rendelte el, közülük a moszkvait azzal a joggal ruházta fel, hogy a hadsereg részére katonai orvosokat és sebészeket képezhetnek. Az orvoshiány olyan nagy volt, hogy a 18. század legelejétől az orosz hadseregbe külföldi orvosokat szerződtettek: híressé váltak a német egyetemeken megjelent orosz követek látogatásai, akik tehetséges fiatalokat szerződtettek Oroszországba. A moszkvai hároméves katonarvos-képzés nem helyettesítette az önálló orvostudományt, ami csak a hadsereg igényeit elégíthette ki, illetve külföldi tanulmányokra készítette fel. I. Péter 1719-ben felállította az Orvosi Kancelláriát (amit 1721-ben a Birodalmi Tanács alá rendelt), melynek feladata lett a megfelelő számú külföldi orvos szerződtetése az orosz hadseregbe, illetve orosz ifjak külföldi orvosi tanulmányainak megszervezése. I. Péter gondolkodott egy orvosi egyetem megalapításán is, de a pravoszláv egyház ezt ellenezte, ezért bízta a katonarvos-képzést a hadseregre. 1718-ban Péterváron, 1719-ben Kronstadtban alapított a moszkvaihoz hasonló sebész-

képzéssel is foglakozó katonakórházat. Az 1725-ben Szentpéterváron megalapított Orosz Tudományos Akadémia orvosi osztályának feladata nemcsak a Birodalom orvosellátása, a betegellátás és a közegészségügygel kapcsolatos feladatok kidolgozása, a tudományos élet kialakítása volt, de irányította a könyvkiadást, az egyetemi és az akadémiai szintű orvos-sebészkepzés követelményrendszerének kidolgozását. Ugyancsak véleményezési joggal ruházták fel a meghozott rendeletek előkészítésében is.

Az Orosz Tudományos Akadémia első jelentős eredménye az 1755-ben megnyitott és orvosi karral is rendelkező moszkvai tudományegyetem megszervezése volt, amelynek életrehívásában elvülhetetlen szerepet játszott Mihail Lomonoszov (1711–1765). Igaz, az Orosz Birodalom rendelkezett már egy „másik” egyetemmel is: I. Péter az északi háborúban Svédországtól elfoglalta a Baltikumot, de az ott élő németeknek különleges jogokat biztosított Oroszországon belül: e jogok ellenében segítséget várt tőlük az orosz gazdaság és tudomány felépítésében. II. Gusztáv svéd király 1632-ben Tartuban egyetemet alapított a baltikumi németek számára, amely a térség jeles tanintézetévé vált. A Baltikum orvosellátásában és rendezett közegészségügyi viszonyaiban tükörképét mutatta a német államok hasonló viszonyainak, így I. Péter a baltikumi német orvosoknak kivételes jogokat biztosított Oroszországban: nem zárta be a tartui egyetemet, sőt az orosz pravoszláv egyházzal a vitája miatt az orosz értelmiség első képviselőjévé tette, ahol megnövekedett az orosz orvosok száma, míg az Orvosi Kollégiumi tagok többségét baltikumi német orvosok adták. Az Orosz Birodalom területén – az 1754. évi összeírás szerint – működő 232 német orvos közül 143 baltikumi német volt. A moszkvai egyetem orvosi karán kinevezett tanerő többsége Tartuban szerezte oklevelét. Nem szabad elfeledkeznünk arról sem, hogy az orosz kormányzóságoknak kiadott orvosi rendeletgyűjtemény mintája a baltikumi német városok hasonló jogszabálygyűjteménye volt, melynek kibővített formáját 1797-ben hi-

vatalosan is kötelezővé tették az egész Orosz Birodalom területén. A jogszabálygyűjtemény alapelvei azonosak voltak a hasonló német szabályzatokhoz. A szegényeket életveszély esetén ingyen gyógyították, a betegek részére kórházakat szerveztek, amelyek a helyi orvos felügyelete alatt álltak. A hatóságokat orvostartásra kötelezték, akik felügyelték a gyógyszertárakat, a sebészeket és a bábákat. Az orvosok járvány esetén a hadsereggel közösen izolálták a betegeket – kötelesek voltak a kormányzósághoz, a kormányzóságok pedig a Birodalmi Orvosi Kancelláriához jelentést küldeni.

Az orvosi ügyek rendeleti úton történő intézése sajátossága lett az orosz felvilágosult kormányzási rendszernek. A moszkvai egyetem megalapításával egy időben cári rendelet jelent meg az orvosok, a sebészek és a gyógyszerészek képzésével kapcsolatban is, amelyben nemcsak a képzés idejét, tantárgyi követelményeit határozták meg, de további egyetemek alapítását is tervezte. A jelentős orvoshiány miatt a katona-sebészképzőkbe (Moszkva, Szentpétervár, Kronstadt, Kijev stb.) polgári személyeket is fel kellett venni. Az orosz közigazgatás kialakításakor I. Péter úgy rendelkezett, hogy az orvosi kollégium feladata az orvosok szerződtetése – akár külföldről is hívjon meg szakembereket. I. Katalin közigazgatási rendelkezései között szerepelt, hogy minden város köteles orvost szerződtetni, kórházat működtetni és gyógyszertárat szervezni. Ezt I. Péter már 1706-ban elrendelte, de Lomonoszov 1754-ben, az orosz nép egészségi állapotával foglalkozó híres kéziratában mégis hihetetlen nagy gyógyszerhiányról értekezett. Az 1740-es években több, a gyógyszerkészítéssel és forgalmazásával kapcsolatos rendelet látott napvilágot, 1752-ben kiadták az első orosz gyógyszerkönyvet, majd külön pharmacopeát szerkesztettek a hadseregnek is.

Az ügyintézés gyorsítása érdekében 1754-ben az Orvosi Kollégiumot Orvosi Kancelláriává szervezték át, amely hivatali forma jobban kihangsúlyozta az ügy országos fontosságát – a Birodalmi

Tanácson belül is nagyobb mozgásteret kaptak az orvosi-közegészségügyi kérdések. Az Orvosi Kancellária a cári rendeletek végrehajtása során részkérdésekben (jelentéskérés, kinevezés stb.) és szakmai ügyekben közvetlenül utasíthatták az alárendelt kormányzóságok azonos testületeit, nem kellett minden hivatali ügyben a Birodalmi Tanács kollektív állásfoglalását és hozzájárulását kikérni. Ezt a rendszert 1803-ban minisztériumi formává alakították át, az orvosi ügyek – jellegüknél fogva – a hadügy-, az oktatás- és a belügyminisztérium hatáskörébe kerültek. A tudományos kérdések kidolgozása az Orosz Tudományos Akadémia orvosi osztályának feladata lett, míg az Orvosi Kollégium az orosz kormány tanácsadó szervezetévé vált. Az orosz egészségügyi reformok középpontjában továbbra is az orvosképzés birodalmi megszervezése állt, így 1804-ben Kazanyban, 1805-ben Harkovban, 1819-ben pedig Szentpéterváron nyílt tudományegyetem orvosi karral. A varsói egyetemet ugyan a Lengyel Nagyhercegség alapította az egykori lengyel katonaeorvos-képző akadémia helyén (1807), amit az orosz cári hatalom hallgatólagosan elismert, majd hivatalosan 1818-ban vonta be a cári udvar által támogatott egyetemek sorába. Hasonló módon jártak el a vilnai lengyel egyetemmel kapcsolatban is: ugyan a megszálló orosz hatóságok 1796-ban felfüggesztették jogait, de Sándor cár 1805-ben hivatalosan elismerte. Az 1831. évi lengyel felkelés megtorlásaként a vilnai egyetemet – orvosi karral együtt – 1834-ben áthelyezték Kijevbe, de a litvániai térség hiányát szenvedte az orvosképző intézmény áthelyezésének, így 1842-ben a polgári és a katonai egészségügy számára Sebészakadémiát nyitottak: ez ékes bizonyítéka lett a 18. század második felében orosz földön meghonosított reformok életképességének, amelyek – a szakszerűség mellett – a területi elvek szerint születtek meg, és követték az európai mintákat. Az orosz államigazgatást mindig a központosítás, a rendeleti úton történő kormányzás jellemezte, amelynek támasza a hadsereg volt. Ennek megfelelően a polgári egészségügynél szervezettebb

formát mutatott a hadsereg, sőt az orosz egyetemekről kikerült orvosoknak és katonasebészeknek a biztosabb megélhetést és a karriert éppen a hadsereg nyújtotta, így sokan ott keresték jövőjüket. Gyakran a távoli kormányzóságokban éppen a katoniorvosi szolgálat látta el az egészségügyet, és a katonakórházak fogadták be a polgári betegeket is.

Az orosz felvilágosult abszolutizmus rendelkezései kimozdították a közegészségügyet, az orvos- és a betegellátást a középkori elmaradottságból, új, az európai formákhoz hasonló rendszert alakítottak ki, amely nemcsak szakemberhiánnyal, hanem „fáziskéséssel” is küszködött. Tény, hogy az államhatalom központjaiban (Moszkva, Szentpétervár, Kijev stb.) európai színvonalú orvosi és egyetemi intézmények születtek, már a 19. század derekán az egyetemes medicina szempontjából is jelentős orosz tudósok működtek, ugyanakkor az Orosz Birodalomra jellemző, hihetetlen nagy vagyoni különbségek hatották át a városi és a vidéki ellátás különbségeit.

Irodalom

- Balázs Péter: Mária Terézia 1770-es egészségügyi alaprendelete. I–II. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba – Budapest, 2007., 435 p.
- Demkó Kálmán: A magyar orvosi rend története, tekintettel a gyógyászati intézmények fejlődésére Magyarországon a XVIII. század végéig. Bp., 1892–1894., 555 p.
- John, Johannes Dionysius: Lexikon der k. k. Medizinalgesetz. I–VI. köt., Prága, 1790 p.
- Linzbauer Xavér Ferenc: Codex Sanitario-medicinalis Hungariae. I. köt., Buda, 1852., 580 p.
- Magyary-Kossa Gyula: Magyar Orvosi Emlékek. I–IV. köt., Bp., 1929–1944.
- Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Magyar–oroszi orvosi kapcsolatok. Bp., Medicina, 1960., 301 p.
- Schultheisz Emil: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2006., 207 p.
- Szumowski, Ulászló: Az orvostudomány története. Bp., Eggenberger-féle Könyvkereskedés, 1939.

Az első lengyel gyógyszerkönyv

Az állam és a gyógyszerészet kapcsolatának legfőbb dokumentuma a gyógyszerkönyv, amikor maga az „állam” határozza meg a gyógyszertárakban készíthető készítmények sorát, megjelölve az összetételeket, az alapanyagokat, és felsorolja azokat is, amelyek még nem szerepelnek a hivatalos és az elfogadott jegyzékekben, de megengedett készítmények. A 17. század végétől jelentek meg német földön az első ilyen gyógyszerkönyvek, amelyek nagyobb területeken váltak kötelezővé. 1806-ig – a német-római császárság megszűnéséig – számos hivatalos és általános érvényű német gyógyszerkönyv jelent meg: a Monarchia szempontjából lényeges volt az 1722-ig érvényes Occo-féle augsburgi gyógyszerkönyv (*Pharmacopoea Augustina*), amelyet mintának tekintettek az 1729-ben kiadott *Pharmaceuticum Austriaco-Viennense* megszerkesztésénél, amelynek folytatása az 1774-ben megjelentetett *Pharmacopoea Austriaco-provincialis* első kiadása. Ennek ismételt átdolgozása a *Pharmacopoea Austriaca*. Ezek a gyógyszerkönyvek a kémiai iskola győzelmét jelentették, hiszen a sok divatos, többé-kevésbé misztikus szer helyett a hatásosnak ismert ásványi–növényi–állati anyagokat sorolja fel. Igaz, hogy a gyógyszerkönyvek általános hibája a bonyolult receptúra. A 18. századi Lengyel Királyság területe a gyógyszerkönyvek használata vonatkozásában rendkívül eltérő volt: az ország nyugati és északi városaiban a Poroszországban használt gyógyszerkönyvek váltak kötelezővé, míg a déli országrészben a *Pharmaceuticum Austriaco-Viennense*-t, majd a *Pharmacopoea Austriaca*-t használták.

A későbbiekben a lengyel alkotmányos válság miatt a szomszédos nagyhatalmak – Poroszország, Oroszország és Ausztria –

1772-től háromszor is felosztották egymás között a történeti Lengyel Királyság területét: kétségbe esett reformkísérletet hajtottak végre, de ezzel sem tudták feltartóztatni a nagyhatalmak folyamatos beavatkozását. Az elcsatolt lengyel területeken a birtokló nagyhatalom közigazgatási rendszerét vezették be, így a gyógyszerészetre vonatkozó intézkedések is az adott nagyhatalom hasonló rendszeréhez igazodott. Például Galíciában az osztrák örökös tartományokra vonatkozó előírásokat léptették életbe, ezért – többek között – az osztrák gyógyszerkönyvet tették kötelezővé.

A lengyel állam „felszámolása” majd negyven évet vett igénybe: közben a lengyel király és a reformpárt megújította a köz- és egyetemi oktatást, pénzreformot hajtott végre, a hadsereget korszerűsítette, 1791-ben alkotmányos monarchiává alakította át a Lengyel Királyságot. Mindezek elégtelenek lettek a külföldi túlerővel szemben: szinte az utolsó erőfeszítésként kirobbant a Tadeusz Kościuszko vezette szabadságharc.

A felkelő hadsereg katonaegészségügyi szolgálatának készült a latin nyelvű *Pharmacopea Castrensis et Nosocomialis* katonai gyógyszerkönyv, amelyet 1794-ben készítettek Varsóban, nevezetesen Josef Majer nyomdájában. A gyógyszerkönyvet Tadeusz Kościuszko fővezérnek ajánlotta Hiacynt Dziarkowski tábori főorvos. Az ajánlásból kiolvasható, hogy szakmailag közreműködött a 32 oldal terjedelmű gyógyszerkönyv összeállításában, amit a krakkói egyetem orvosi kara is ellenőrzött. Ez a gyógyszerkönyv nem volt általános érvényű, csak a hadseregre vonatkozott, tehát kifejezetten katonai gyógyszerkönyv volt. A bevezetőből világosan kitűnik, hogy az összeállítók nemcsak azt tartották szem előtt, hogy a gyógyszereket olcsóbbá tegyék, hanem azt is, hogy a hadisebészeket a legértékesebb gyógyszerekkel ellássák. Az útmutatás közli, hogy minden orvosnak joga van a gyógyszerkönyvben felsorolt alapanyagokat tetszése és belátása szerint mással helyettesíteni. A gyógyszerkönyv latin nyelvű: az alapanyagok és a drogok is latin megnevezéssel szerepelnek.

A gyógyszerkönyv szerkezete hasonló a más nyugati pharmacopoea beosztásához: előbb a *matéria medica* anyagát tárgyalja, a drogokat abc-rendben sorolja fel, a rövid botanikai meghatározás mellett kitér a lengyelországi előfordulásra is. Az összetett készítményeknél (*praeparata et composita*) nemcsak az összetételre, hanem a vények elkészítési módjára vonatkozó előírásokat is megadja. A „Nota” fejezetben – mint más gyógyszerkönyvekben – azokról a szimpliciákról van szó, melyeknek „gyógyítása ugyan nem kétséges, de kellő kísérletes bizonyítékok hiányában a hivatalos listára még nem vétettek fel”.

Az összeállító nagy tájékozottságára utal, hogy a felsorolt drogok között szerepel a *Digitalis purpurea*, amely lengyel földön is előfordul, de abban az időben nem mindegyik gyógyszerkönyvben volt benne még. A gyógyszerkönyv utolsó Index fejezete – orvosoknak és sebészeknek ajánlva – katonai betegségeket és sérüléseket sorol fel pontos megnevezéssel, ráadásul mindegyikre gyógyszer és terápiás lehetőséget is ajánl.

Lényegében ennek a katonai gyógyszerkönyvnek lett a folytatása az 1817-ben Varsóban, az orosz fennhatóság alatt állt Lengyel Királyságban kiadott *Pharmacopoea Regni Poloniae* nevet viselő gyógyszerkönyv, amelyet a varsói Sándor cár Tudományegyetem orvosi karán állítottak össze. Szerkezete azonos volt más nyugati gyógyszerkönyvekkel, de az egyes gyógyszerneveket latin–lengyel–orosz nyelveken adták meg. Ennek nem lett folytatása, mert 1831-től az oroszok által megszállt lengyel vidékeken a *Pharmacopoea Russica*-t (orosz gyógyszerkönyv) használták.

A szláv orvosi nyelvek kialakulása és megújítása

Közép- és Kelet-Európában és egyes dél-európai népek nyelvében a XIX. század első harmadában történt meg a szakmai kifejezések nyelvújítása: gyakran az egyes nyelvekben használt szakkifejezéseknek a megváltoztatása, illetve megalkotása. Ez a legszélesebb társadalmi köröket érintő területeken (például oktatás, államigazgatási ügyek és eljárások stb.) használt, az adott területen beszélt nyelvek szabályainak megfelelő latinosított szavak, más nyelvekből átvett kifejezések kiiktatását jelentette. Az anyanyelvi terminológia megalkotása a felvilágosodás eszméinek hatására kezdődött meg. Ez a folyamat egybeesett az egyes beszélt nyelvek irodalmi szókincsének gazdagodásával, az irodalmi nyelvből a latin és a német szavak vagy a latinosított kifejezések kiiktatásával. A XIX. század első harmadában – főleg a Monarchia országaiban – az államigazgatás, a közlekedés és a honvédelem korszerűsítése igényelte az anyanyelvi kifejezések megteremtését. Az új német szakkifejezéseket gyakran tükörfordításokkal helyettesítették, melyek azonban nem mindenhol voltak sikeresek. A Monarchia területén a cseh, a magyar és a horvát nyelvújítási mozgalmak sok hasonlóságot mutattak, míg más szláv népek esetében (pl.: a lengyel, az orosz és különösen a délszláv nyelveknél) más – gyakran a történelmi múlt miatti – szempontok érvényesültek.

A közép-európai népek történetében Mária Terézia oktatási reformjai indították el a nyelvújítási folyamatokat. Az alsó- és a középszintű oktatás új tantervében kiemelt hangsúlyt kapott a nyelvtan, amelynek tankönyvei német mintára készültek. A horvát, szerb, szlovén, szlovák, cseh és magyar iskolák számára készített nyelvtantan könyvekre is komoly hatást gyakorolt a német

nyelvtanítás. Az újabb szlovén és szlavóniai grammatikákat a bécsi grammatika szellemében dolgozták át. A vegyes lakosságú területeken a nyelvtant szerkesztő szerzők tekintettel voltak az ott élő más anyanyelvűekre: a megadott nyelvi példákat lefordították azokra a nyelvekre is. Például Marijan Lanosovic a szlavón (Szlavóniában beszélt horvát nyelv) nyelvtanában a példamondatokat magyarul is megadta. Az első szlovák nyelvtan szerzője, Anton Bernolák latin nyelvű szlovák nyelvtanába magyar és német magyarázatokat is beillesztett. A nyelvújítás másik nagy területe a politikai és a jogi szakszókincs megújítása lett, ahol pedig a szakszótárak szerkesztése került a középpontba. Az új fogalmaknak, eljárásoknak, eszközöknek a legkifejezőbb anyanyelvi megfelelőt kellett megalkotni, és ez a társadalom széles köreinek tájékoztatását szolgálta. Ebben a vonatkozásban a német nyelv jelentett segítséget, mivel a német nyelvújítás évtizedekkel megelőzte a közép-európai térség hasonló mozgalmait.

A délszlávok esetében gyakran megoldhatatlan feladatot jelentett az irodalmi nyelv fejletlensége, illetve az egyes regionális irodalmi nyelvek képviselői közötti viták. Az egyes irodalmi hagyományokkal is rendelkező dialektusok közös irodalmi nyelvvé nyilvánításának igényével léptek fel: ilyen volt a horvát nyelvterületen a kaj nyelvjárás vagy a cseh és a szlovák nyelvek viszonylatában a szlovák önálló nyelv, illetve a másik nyelvjárása. Igen fontos szerepet kaptak a szótárak, amelyek közül kiemelkedett a 'Juridisch-politische Terminologie für slavischen Sprachen Oesterreichs' című, amely 1850-ben látott napvilágot, és amelynek két kötetében német, horvát, szerb és szlovén nyelven egyes fogalmakat pontosan rögzítettek, hogy a legkülönbözőbb államigazgatási eljárásokban és ügyintézkésekben minden nemzetiség az anyanyelven kapjon segítséget a szakterminológiák terén. Ennek előkészítését az 1849 őszen a bécsi Igazságügyi Minisztériumban létrehozott bizottság végezte, amelyben az összes szláv nép elismert nyelvészei vettek részt.

A kötet megszerkesztésének különböző elvei és technikai voltak, amelyek ismertetése meghaladná e tanulmány kereteit. Bizonyos fogalmak (tudományágak és tantárgyak) anyanyelvi kifejezőinek megalkotása az oktatásban kapott szerepet.

Az egyes nyelveknél különböző időszakban történt meg a szaktudományok nyelvújítása, amelyet nagyban befolyásolt az adott nyelv fejlettsége. Nem szabad megfélemlenünk arról sem, hogy az egyes nyelvek megújítása nem kis mértékben „valaki” elleni védekezést is jelentett. A német nyelv fejlesztését célul kitűző mozgalmat nagyrészt a francia nyelv elleni védekezés ösztönözte: a XVIII. század elején a főnemesség és a nemesség köreiből az erős francia hatás, a tudományos életben (elsősorban a publikációk terén) a latin volt a meghatározó. A német nyelvújítók – főleg Johann Christoph Gottsched és Johann Adelung munkássága nyomán – számos szótárt, nyelvtant és helyesírási szabályzatot szerkesztettek; igaz, hogy ezek inkább a felvilágosodás korában vezettek eredményre. Ahogy a német nyelvújítás a francia nyelvi befolyás ellen szerveződött, a cseh nyelv megújítása a német hatások ellen védekezett, és kapcsolódott a cseh nemzeti újjászületési mozgalom eszméihez, amely az elnémetesedés ellen irányult. A cseh nyelvújítás vezető személyiségei között találjuk Josef Dobrowskyt, a tudományos szlavisztika megalapítóját, és František Palacký történést, aki a nemzet ügyét a kulturális és a tudományos fejlődéssel kötötte össze. Ide tartozott Jan Evangelista Purkinje, a jeles élettan kutató, a cseh orvosi nyelv megalapozója is. A cseh és a morva parasztok által beszélt cseh nyelv valóban az egész nemzet közös nyelve lett. Ennek kifejezője a Josef Jungmann szerkesztette ötkötetes cseh–német szótár (1835–1839), bizonyítva, hogy a cseh irodalmi és tudományos nyelv minden vonatkozásban egyenlő a némettel. A cseh nyelvújítás sok szempontból azonos pályán mozgott a magyarral. Tényekkel igazolható, hogy František Palacký pozsonyi tartózkodása idején milyen magyar hatások alá került.

A szlovák nyelvújítást – akárcsak a szlovák nemzeti mozgalmakat – a XVIII. század elejére tehetjük. A szlovák irodalmi nyelvi normák megalapozása Anton Bernolák (1762–1813) nevéhez fűződik, aki az irodalmi nyelvet a középszlovák nyelvjárásból megerősített nyugat-szlovák dialektusra alapozta. Fő műve, a latin nyelven írott szlovák nyelvtan és helyesírási mutató ugyan 1787-ben látott napvilágot, hatalmas terjedelmű szlovák–cseh–latin–német–magyar nyelvű szótára azonban csak a halála után jelent meg. A későbbi nyelvújítók (Josef Stur, Miloslav Hurban és Michal Hodža) Bernolák nyomdokain jártak, bár ők a középszlovák nyelvjárást nyilvánították irodalmi szlovák nyelvnek. Bernolák hatására alakult meg Turócszentmártonban a Matica Slovenská egyesület, de ezt az utat követte a szerb Matica Srpska (1826) és a cseh Matica Česká (1831) is, mint az adott nyelv művelésének, szellemi életének a központja. Igaz, a cseh és a szlovák nyelvet egyesíteni kívánta a pesti Ján Kollár szlovák evangélikus lelkész, később Pavol Josef Safarik, de nem találtak követőkre. Martin Hattala 1852-ben kiadott nyelvtana, Samo Czambel 1902-ben kiadott helyesírási szabályzata már a mai szlovák nyelv leírását tartalmazza.

A cseh és a szlovák szakmai tudományos nyelv megújított fogalmi gyakran a latinból vagy a németből átvett fogalmak tükörfordításai, hiszen mindkét nyelvben jelentős volt a latin eredetű kifejezések száma. A szlovák nyelvben inkább a magyarországi latinságból eredtek a tudományos élet szakkifejezései, ez pedig nyilvánvalóan az évszázados együttélés következménye.

A szlovén nyelvújítás célja a nemzeti nyelv megvédése lett a német hatások ellen, hiszen a szlovénység hosszú időn át döntően az ausztriai német befolyás alatt élt, de jelentős volt az olasz és a magyar hatás is. A városi lakosságot a kétnyelvűség jellemezte: a szlovén inkább falusi nyelvnek számított. A XVI. század végén formálódott ki – Primož Trubar és társai révén – a szlovén irodalmi nyelv, amely a XVIII. század végén jelentős változáson ment keresztül. Valóban el kellett dönteni – hiszen ez a szlovén nemzeti

ébredés időszaka –, hogy a szlovének németül beszélő szlávok vagy valóban saját nyelvvel rendelkező, önálló nép. Ennek hatására a régiesnek tűnő szlovén irodalmi nyelv a népnyelvi elemekből a korabeli európai szintre emelkedett. Akkor jelent meg Maks Pleteršnik szlovén–német szótára, majd az egyes szaktudományok nyelvi megújítása nagy hasonlóságot mutat a cseh, a szlovák és más szláv nyelvek új kifejezéseinek a megalkotásához.

Bonyolultak a horvátok és a szerbek lakta területek nyelvújítási mozgalmi. A katolikus horvátok nyelvújító mozgalmi a magyar nyelvújításhoz hasonló okokból indult el, de jellemzője lett az egységes délszláv nyelv megalkotásának a vágya is. A XVIII. század végén és a XIX. század elején a szerbek egy része még török uralom, másik részük pedig a Magyar Királyság területén élt. Hosszú évszázadokon át a nemzeti eszmét a keleti rítust követő papság képviselte, amely a szerb nemzeti eszme és nyelv letéteményesének és őrzőjének számított. A magyar földön élő szerbeknek a XVIII. század folyamán nem voltak főiskoláik, a szerb polgári, értelmiségi és nemesi családok gyermekeiket magyar iskolákba járatatták – inkább protestáns tanintézményekbe, mert ott nem kellett tartani a katolizálástól. A szerb ifjúság hazánkban megtanult latinul, megszerezte a nyugati világias, humanista kultúrát, és egészen világias természettudományi tanulmányokat is folytattak, mely gyökeresen különbözött a szerb papság kultúraideájától. Kialakult a szerb nemzeti elit, amely függetlenítette magát a szerb egyház hagyományos fennhatóságától. A XVIII. század végén a szerb értelmiségi körökben – sokan magyar és német egyetemeken szereztek magasabb tudásukat – más arculatot kapott a nemzeti eszme, a nemzeti függetlenség és a kultúra ápolása. 1814-ben Vuk Stefanović Karadžić kiadta szerb nyelvtankönyvét (Pismenica), négy évvel később a szerb–német–latin szótárát (Rječnik), de ott is erős formában jelentkezett a szerb és a horvát közös nyelv kialakításának a gondolata. Ő a közös nyelv alapjául a nyugat-hercegovinai nyelvjárást javasolta. Abban az időben még nem beszél-

hetünk önálló horvát irodalmi nyelvről: még nem dőlt el, hogy a három nagy horvát nyelvjárás közül melyik lesz az egységes irodalmi nyelv alapja. Az 1800 évek elején horvát földön bontakozott ki a határozottan nemzeti-politikai szellemi illír mozgalom, amelynek egyik célja az egységes délszláv nyelv megteremtése lett. A mozgalom keletkezésének egyik oka éppen a német törekvések elleni védekezés volt. Hamarosan kiderült, hogy az egységes délszláv nyelv kialakítása járhatatlan út, legfeljebb a szerbek és a horvátok között kerülhet sor a nyelvi egység megteremtésére. A mozgalom egyik vezére, Ljudevit Gaj azt javasolta, hogy a Raguzza környéki nyelvjárást fejlesszék közös nyelvvé. Ezt a mozgalmat Bécs lelkesen támogatta, ugyanis a magyarok ellenében serkentették a horvát nemzeti mozgalmakat. A szerbek és a horvátok az 1850-es Bécsi Egyezményben elfogadták a Vuk Stefanović Karadžić által javasolt nyugat-hercegovinai nyelvjárást a közös irodalmi nyelv alapjának, de továbbra is léteztek a nyelvjárások közötti problémák. (Ezek ma is megvannak a szerb és a horvát nyelv között.) Probléma volt az is, hogy a népnyelvből hiányzott az absztrakt fogalmak kifejezéséhez szükséges szókincs. Karadžić nyelvtanában – de másoknál is – a nyelvtani és egyéb elvont fogalmak kifejezésére az orosz nyelvből kölcsönöztek szavakat, amelyeket a szerb hang- és alaktani rendszerhez igazítottak. Talán ebből ered, hogy a szerb könnyen vesz át idegen szavakat és fogalmakat, míg a horvátban a nyelvtisztaság rendelkezik elsőbbséggel.

A lengyel nyelv esetében nem bontakozott ki a magyar és a cseh nyelvújításhoz hasonló mozgalom, hiszen a lengyel nyelvnek a XVI. századtól folyamatosan tartó, szerves fejlődése ezt nem tette szükségessé. A tudományos életben is hasonlóan alakult a helyzet: az 1364-től működött krakkói egyetem mind a négy karán ugyan latinul tartották az előadásokat, és a XVIII. századi nagy egyetemi reformig a disszertációk nyelve továbbra is a latin maradt, ám ezt folyamatosan a lengyel váltotta fel. A latinnal párhuzamosan lengyelül is megjelentek tudományos értekezések, gyak-

ran két nyelven (latinul és lengyelül). Számos latin nyelvű szakmai feldolgozásban az egyes fogalmakat – a latin mellett – lengyelül is megadták. Bár az egyetemi életben teret nyert az anyanyelv használata, a tudomány „elegáns” nyelve továbbra is a latin maradt. A népnyelv mindig a lengyel, illetve annak valamelyik nyelvjárása volt.

A lengyel irodalmi nyelv megtisztítása az idegen szavaktól a XVIII. század utolsó évtizedeiben történt meg, a nyelvápolás pedig a XIX. század legelejétől nemzeti feladattá vált, miután a lengyel állam elvesztette függetlenségét, és a szomszédos nagyhatalmak osztoztak a területén. A Poroszországhoz került területen az erőteljes germanizálás, az Oroszországhoz csatolton pedig az oroszosítás ellen védték a lengyel nyelvet. Az Ausztria–Magyarországhoz csatolt Galíciában viszonylag könnyebb volt a helyzet, mivel megmaradt a lengyel nyelvű oktatás, a közhivatalokban és a bíróságokon használhatták a lengyelt, szabadon jelent meg a sajtó, a könyvkiadás, és nem korlátozták az anyanyelv használatát a társadalmi élet különböző helyein sem. Jó példa erre Krakkó lengyel szellemi élete, bár Bécs élénken figyelte a lengyel közélet bármilyen megnyilvánulását, nehogy az erősítse a lengyel függetlenség gondolatát.

A szláv orvosi nyelvújító mozgalmak

Az európai orvosi nyelvújító mozgalmak sokban kötődtek az adott nyelv megújítási törekvéseihez, ám jelentősen befolyásolta az orvosképzés átformálódása, valamint az, hogy az egyetemek nemzetközi jellegüket megtartva nemzeti egyetemekké is átformálódtak. A XVII. századi nagy egyetemi reformok új szigorlati rendet vezettek be, amelynek lényege: a megkívánt tananyagnak tanévek, illetve szigorlatok szerinti beosztása volt, és ezzel megszüntette az egyetemi vizsgákra felkészítő orvosi iskolák azon szerepét, hogy a megszerzett tudás alapján akár egy év alatt az előírt összes vizsga-

kötelezettséget teljesíteni lehetett. A legfontosabb változás a nemzeti egyetemek kialakulása volt, ahol az oktatás nyelve fokozatosan az adott országban használt beszélt nyelv lett. A XVIII. századi orvoscépzési reformok alakították ki az egyetemi képzés két szintjét: a 6 éves orvoscépzés mellett létrejött a 3 éves sebészképzés, ahol a felvételi követelmények is kevesebbek voltak, az oktatás az adott ország hivatalosan használt nyelvén folyt, bár a felvételnél és a tanulmányok befejezésénél feltételként szabták az iskolai latin és az orvosi szaknyelv ismeretét. Természetesen a tudomány nyelve a latin maradt, de fokozatosan elvesztette kivételezett helyzetét a nemzeti nyelvvel szemben. Az egyetemi tanulmányokat befejező disszertációkat a XIX. század első felében már nemzeti nyelven írták, bár a latin még néhány évtizedig tartotta régi pozícióit. Az itáliai, a német, az angol és a francia egyetemeken a latin fokozatosan visszaszorult – a szakmai nyelvújítások az új oktatási és publikálási nyelv megteremtésére irányultak.

Az orosz orvosi nyelv megújítása

A fenti törekvések Közép- és Kelet-Európában bonyolult folyamatként jelentkeztek, ahol az új szakmai nyelvújítás az adott nemzeti nyelvújítás részét képezte, amelyet a német nyelv elleni védekezés motivált: a csehek és a magyarok egyértelműen a német szakmai nyelv terjeszkedését kívánták megakadályozni úgy, hogy a fogalmak megnevezésénél a latin kifejezéseket az oktatásban és a kórismezésben feltétlenül megtartották, ám melléhelyezték a megújított vagy tükörfordított anyanyelvi megnevezést.

Ez másként történt a délszláv nyelvekben: előbb az egységes nemzeti irodalmi nyelvet kellett több nyelvjárásból megteremteni, majd ezt követte a szakmai nyelv megújítása. Ilyen volt a horvát illír irodalmi mozgalom, amely előbb – egy minden nyelvhez közeli – nyelvjárásból akart egységes irodalmi nyelvet kialakítani.

A szerb és a bolgár nyelvterületekre – mint a még török uralom alatt élő nemzetekre – jelentős volt az orosz hatás.

Az orosz nyelv esetében a nagy nyelvreform kezdetét az Orosz Tudományos Akadémia megalapítása (1825) jelentette, amelynek megszervezése I. Péter modernizálási folyamatának a része lett. Ennek egyik osztálya az orosz nyelv megújításával foglalkozott: feladata nemcsak a közélet (közigazgatás, oktatás, szakmai tevékenységek területei stb.) új kifejezéseinek kialakítása volt, hanem felügyelte a könyvkiadást is. Az orosz felvilágosult abszolútizmus valóban átszervezte Oroszországot: európai formákat foganatosított a közigazgatás, a hadsereg, az oktatás és a tudományos élet szervezésében. A cári reformpolitika évszázados lemaradást akart néhány évtized alatt behozni: orosz sajátosságnak számított, hogy az említett területek megszervezésére és az ezekhez kapcsolódó infrastruktúra kiépítésére jelentős számú európai szakembert, értelmiségit és katonát alkalmazott, ezért másik feladatává az új orosz értelmiség kinevelése vált. A behívott szakemberek német, holland, francia, angol és olasz anyanyelvűek voltak – többségük soha nem tanult meg oroszul, hanem tolmácson keresztül érintkezett a környezetével.

Az orvosi közigazgatás és az orvosképzés megszervezésére főleg német szakemberek érkeztek. Szerencsésnek mondható, hogy egy részük baltikumi német volt, akik többsége értett oroszul. Így például az I. Péter által alapított Orvosi Kancelláriában (1718), majd Orvosi Tanácsban (1727) helyet foglaló német tanácsstagok természetesen német nyelven tanácskoztak, fogalmazták meg hivatalos dokumentumaikat, amelyeket oroszra fordítva adtak ki, hiszen az alárendelt hatóságoknál orosz tisztviselők működtek. Ez a kettősség még a XVIII–XIX. század fordulóján is jellemezte az orosz orvosi közigazgatást.

Hasonló helyzet jellemezte az orosz orvosképzést. A hagyományos, az orosz ortodox egyházhoz kötődő monostori orvosképzés (Moszkva, Kijev, Novgorod, Pszkov stb.) sokban hasonlított a sa-

lernói iskolához: számos ott használt könyvet latinról ószlávra fordítottak, illetve eredeti görög és arab munkákat is ószláv nyelven adtak elő. Készültek ott orosz nyelvű ismeretterjesztő kéziratok – elsősorban a vidéki papság részére, akik a lelki gondozás mellett orvosi tanácsokat is adtak. A XVII–XVIII. században létesített orosz orvosképzési intézetekben – amelyek többségében katonai intézményként működtek –, majd az 1756-ban alapított moszkvai egyetemen tanulók főleg oroszok voltak, akiket orosz tankönyvekből oktattak, de a tanári kar német és orosz összetételű volt. Az első moszkvai orvostanári kar (benne Keresztúri Ferencsel) többségében meghívott jeles, német orvosokból állt – előadásait németül és latinul, illetve tolmács segítségével tartották. A kötelező disszertációt latinul kellett megírni. Az akkor nyomtatásban megjelent orvosi szakirodalom rendkívül színesnek bizonyult: kezdetben német, majd fokozatosan orosz nyelvűvé vált, de a jelentősebb munkákat latin nyelven is kinyomtatták. Peken Keresztély katonai gyógyszerkönyvét például oroszul nyomtatták ki, hiszen ezt főleg idegen nyelvet nem beszélő katonai gyógyszerészeknek írta. Az anyagmegnevezéseket és a gyógynövényeket először oroszul, majd zárójelben latinul és németül is megadta. Nem sokkal később Peken összeállította az első orosz gyógyszerkönyvet (*Pharmacopea Russica*) az orvosok számára latinul, de a megnevezéseket oroszul és németül is közölte. Ez jól jelzi az orosz orvos- és sebésztársadalom kétnyelvűségét, de egyben a szakmai nyelv jó állapotát. Éppen az orvosjelöltek számára írott orosz nyelvű tankönyvekben – az Orosz Tudományos Akadémia nyelvi bizottságának jóvoltából – a XVIII. század közepétől folyamatossá vált az orosz orvosi nyelv formálódása, amelynek népszerűsítésére is szolgáltak az orosz nyelvű orvosi szakfolyóiratok. Ebben a nyelvújító folyamatban ugyancsak megfigyelhetjük a németből vett „tükörfordításokat”, a latin megnevezések „oroszosítását” abban az esetben, ha ezekre nem találtak orosz megfelelőket.

Bizonyos könnyítést jelentett, hogy a régi ószláv kéziratokban

meglévő megnevezések (mellettük a latin megfelelők) könnyen „modernizálhatók” voltak. Az 1780-as években kiadott orosz orvosi szótárak címszavai az orosz–latin–német elnevezési sort alkalmazták.

A XIX. század elejétől sorra alapított orosz egyetemeken (Szentpétervár, Harkov, Kazany, Kijev, Odessza) már oroszul és orosz tankönyvekből folyt a képzés, bár „engedményként” jelent meg az orvostanári pályázatokban, hogy „oroszul nem beszélő idegenek is jelentkezhetnek”. Ez még nem jelentette azt, hogy a birodalmi hivatalokban már ne lettek volna idegenek, meghívott jeles német vagy más nemzetiségű szakemberek.

Az orosz orvosi könyvkiadás többségében orosz nyelvű könyveket adott ki: természetesen a jeles orosz szerzők munkáit idegen nyelvre, illetve a külföldi tudósok könyveit oroszra fordították. Az orosz orvostársadalmat bizonyos nyelvi kettősség jellemezte: Oroszországban jelentős számú külföldi orvos működött, akik az orosz középosztállyal is franciául vagy németül érintkeztek. Ezt a nyelvi „elitet” gyarapította a nem nagyszámú, külföldön végzett orosz orvos. Az orvossebési társadalom többsége orosz volt, idegen nyelvismerete szegényes lehetett, legfeljebb néhány beszélt oroszországi nemzetiség nyelvére terjedt ki. Ezzel ellentmondásban áll az, hogy az orosz középiskolai oktatás egyik nagy erénye éppen az idegen nyelvek oktatása volt. Az orosz orvosi nyelv valóban meghatározta a más, elsősorban a balkáni orvosi nyelvújítást. Az orosz orvosi nyelv folyamatos megújításának és nyelvi tisztaságának egyik fóruma a Szentpétervári Orvosi Hírek című lap lett, amelyet Conrad Dietrich Uden (1754–1823), orosz földön megtelepedett német orvos alapított. A hallei egyetemen orvosi diplomát szerzett Uden már Szászországban is több lapszerkesztőség munkájában vett részt. 1792-ben telepedett le Szentpéterváron, és előbb több városi orvosi tisztséget töltött be, majd az Orvos-sebési Intézet tanára, 1801-ben pedig az Orvosi Kollégium titkára lett. Az Orvosi Kollégiumon belül a feladata éppen az orvosi tudo-

mányos munkák megjelentetése, illetve a javaslattétel volt. Feladatköre nemcsak a tudományos és az ismeretterjesztő könyvek kiadását, hanem orosz nyelvű munkák németre fordíttatását is tartalmazta. Akkor született meg a gondolat, hogy a sok egyetemi és főiskolai kiadvány mellett szükség lenne egy orosz nyelvű tudományos folyóiratra is, amely elsősorban az orosz orvosoknak ad magas színvonalú tanulmányokat. Valójában ez a szakmai lap lett az első, hosszú időn át az orosz orvostudomány jelentős folyóirata, amely azt a szerepet töltötte be Oroszországon, mint nálunk az Orvosi Hetilap. A folyóirat „levelezési rovattal” is rendelkezett, amelyben nemcsak a mindennapi gyakorlat történéseit írták le, hanem nyelvfinomítási kérdésekkel is foglalkoztak.

Uden szerkesztésében jelent meg 1816 és 1823 között az Akadémiai Előadások sorozat is, valamint az Orvos-Sebészi Akadémia évkönyvei. Ezekben is gyakran foglalkoztak nyelvi kérdésekkel, illetve az orvostudomány haladásával kialakult új elnevezések helyességével.

Nem Uden folyóirata volt azonban az első orvosi periodika: 1765-ben – igaz rövid ideig – megjelent az Orvos című folyóirat, amelyet az alapító szerkesztő (P. E. Wilde) átalakított, és később A Gyakorló Orvos címmel adták ki. Wilde folyóirata ugyancsak foglalkozott nyelvi kérdésekkel, de nem olyan mélységben, mint Uden lapja. Ez a folyóirat az első világháború előtt szűnt meg.

Az orosz hatása a bolgár orvosi nyelv kialakulására

Az orosz orvostudomány a legnagyobb hatást a bolgár orvostudomány és orvosi nyelv formálódására gyakorolta a XIX. század második felében. A balkáni török uralom a legtovább a bolgárok lakta területeken tartott nemzeti függetlenségüket 1778-tól (a San Stefanó-i békétől) fokozatosan nyerték vissza. A török uralom alóli felszabadulást elsősorban az orosz–török háborúnak és főként az

orosz hadsereg győzelmének köszönhető. Természetesen az európai bolgár emigrációból – elsősorban a romániai és az oroszországi bolgár kolóniákból – számos jeles bolgár orvos került ki, akik egy része később a felszabadított bolgár területeken telepedt le. Az orosz–török háborúban (1877–1878) az orosz hadsereg szövetségében több bolgár – a romániai, az orosz és más országokban élt bolgárok körében toborzott – katona is harcolt, akik katonaorvosi szolgálatához kb. 150 orvos és sebész tartozott. Az orosz hadseregben – talán túlzott a létszám – kb. kétezer orvos, sebész és egészségügyi szakszemélyzet szolgált, kb. 300 kórházat telepítettek, amelyeket a háború befejezése után átadtak az új bolgár államnak. Ezzel együtt mintegy 500 orosz katonaorvos maradt vissza, akik letelepedtek – végleg vagy hosszabb időre – Bulgáriában. A bolgár egészségügyi és orvosi közigazgatás és orvostképzés részben az Osztrák–Magyar Monarchia mintájára, de jelentős orosz szakmai segítséggel épült fel, ami főleg a bolgár orvostképzés megszervezésében mutatkozott meg. Érthető tehát, hogy a bolgár orvosi szaknyelv orosz hatásra formálódott. Ez csak erősödött, amikor – a nagy orvoshiány miatt – az új bolgár állam az 1880–90-es években jelentős számú orosz, ukrán, grúz és örmény orvost, felcsert, nővért és bábát hívott meg. Az orvosi közélet nyelve az orosz lett. A bolgár orvosi szakirodalomban az 1890-es évektől jelentek meg a bolgár orvosi nyelvet bemutató szótárak és alpmunkák: 1899-ben kiadták a Bolgár gyógyszerkönyvet, 1901-ben a Bolgár orvosi szótárt, majd napvilágot láttak bolgár orvosi folyóiratok, amelyek mindegyike rendelkezett az új orvosi kifejezések rovattal.

A délszláv orvosi nyelvújítás útjai

A balkáni orvosi nyelvújítás egyik sajátos hatások alá került nyelve a szerb orvosi nyelv. Az előzményekben már szó volt az illír nyelvújító mozgalomról, amelynek egyik célja az egységes délszláv or-

vosi nyelv kialakítása lett. A horvát orvosi nyelvújítás valódi célja a német és a magyar hatások kivédése volt, és csak másodlagos célként jelent meg az illír nyelvújító mozgalomhoz a csatlakozás. A horvát orvostársadalom – hasonlóan a magyarországi szerbekhez – orvosi oklevelüket Bécsben, Grazban és Budapesten szereztek, hiszen önálló orvosképzéssel csak 1867-től rendelkeztek, bár Zágrábban az 1780-as évektől a helyőrségi kórházban már működött katonasebész-képzés. Ez természetesen nem pótolta a hazai orvosképzést, így a XIX. század első évtizedeiben a horvát orvostársadalom természetes igénye lett saját orvosi nyelvük kialakítása. Több anyanyelvű folyóirat megalapítása kudarcot vallott, hiszen egyetemi háttér nélkül nem számíhattak sikerre. Az illír mozgalom több lehetőséget ígért, bár e törekvés a délszlávok körében sem volt egyértelmű.

A Magyar Királyság területére a XVI. századtól nagy tömegekben érkeztek a törökök elől menekülő szerbek, akik nemcsak a Délvidéken alkottak egybefüggő nemzetiségi területeket, de az ország belső területein is kolóniákban telepedtek meg. A magyar földön élő és a Balkánon maradt szerbek között az összetartó erő az ortodox egyház maradt, annak ellenére, hogy a török uralom hosszú évszázadokon át elmaradott állapotokat konzervált a hazai szerbek körében. A magyarországi szerbek köréből – a nemzetiségi arányokat tekintve – szép számban kerültek ki orvosok és sebészek, akik oklevelüket Pesten és Bécsben szereztek. A felvilágosodás hatására fellobbant szerb nemzeti mozgalmak magyarországi központjai Buda és Szentendre, a török uralom alól felszabadult Vajdaságban pedig Újvidék lett. A Délvidék szerb orvosai oklevelüket Pesten, Bécsben és részben Grazban szereztek – szakirodalmi tevékenységük csak részben kötődött egyetemi tanulmányaik helyéhez. Magyar nyelvű publikációik Budapesthez, a német nyelvűek pedig Bécshez kötődtek, de hamarosan Újvidék vált a szerb nemzeti mozgalom központjává, így ott alakult ki a szerb orvosi irodalom központja is.

1757 és 1918 között Újvidéken 233 szerb nyelvű orvosi könyv látott napvilágot, míg Újvidéken, Pesten és Bécsben összesen 466 szerb orvosi könyv jelent meg. Az újvidéki szerb orvosi munkák Emanuel Janković nyomdájából kerültek ki, ami a megújított szerb orvosi nyelven kiadott munkák terjesztőjévé vált. Szinte kiadványról kiadványra alakult a szerb orvosi nyelv: folyamatosan formálódott a szerb szakmai kifejezőképesség a német tükörfordításokból, a horvát illír mozgalom szóalkotásaiból és az oroszról átvett szak kifejezésekből. Jeles nyelvújító volt Konstantin Peičić (1802–1882), a pesti egyetemen végzett orvos, aki 1830-ban adta ki a *Rukovoditelj k sveopćem zdravlju* című felvilágosító könyvét, majd 1834-ben a kétkötetes *Egészségügyi tudnivalók* című munkáját, amely az új szerb orvosi nyelv első jeles kézikönyve lett. Ennek függelékében 153 gyógynövénynevet közöl német–latin–szerb megnevezésekkel. Peičić saját kiadót és nyomdát alapított: ő adta ki 1870 és 1873 között az első szerb orvosi folyóiratot, a *Domáci Lékař* (Háziorvos) és Gavriilo Pekarović gyermekgyógyászatát. Rajtuk kívül Ilija Ognjanović-Abukazem (1845–1900) volt a szerb orvosi nyelvújítás legnagyobb alakja. Tevékenysége Bugát Pál munkásságához hasonló, ő az első szerb orvosi szótár megalkotója. Számos orvosi ismeretterjesztő és egészségnevelő könyvet jelentetett meg, amelyek a nyelvújítás fontos dokumentumai lettek. Szinte nem volt olyan szerb orvos (Milan Jovanović Batu, a *Zdrovlje* című folyóirat megalapítója, Radivoj Simonović stb.), aki ne foglalkozott volna orvosi szavak megalkotásával.

A lengyel orvosi nyelv reformjai

A lengyel nyelv fejlődését a XVI. századtól a folyamatosság jellemezte, elsősorban a lengyel királyi és főnemesi udvarokat, de legfőképpen a krakkói egyetemet. Az utóbbi helyen a latin volt a tudomány és az egyetemi előadások nyelve, de már a könyvnyomta-

tás elterjedésével jelentőssé vált a lengyel nyelvű könyvek kiadása, sőt a tudományos munkákat is mindnagyobb gyakorisággal nyomtatták ki lengyelül is. A XVII. századtól jelentős példányszámban jelentek meg orvosi felvilágosító könyvek, amelyek nemcsak egészségnevelési célokat szolgáltak a városi és a falusi lakosság köreiben. Az orvosi nyelv szempontjából lényeges lett az egyetemi orvosképzés két szintje: a hatéves orvosképzés 1770-ig főleg latin nyelvű munkákra épült, míg a rövidebb sebészképzés lengyelül folyt, és lengyel műveken alapult. Így az orvosi nyelv fejlődése folyamatosra vált, sőt a népszerűsítő orvosi irodalomban csak lengyel szakkifejezéseket alkalmaztak. A középkori lengyel állam bukása, a szomszédos nagyhatalmak területi igényei és Lengyelország felosztása alapjaiban változtatta meg a lengyel társadalmat és a nemzeti törekvéseket. Eltűnt a királyi udvar és a nemesi „arany szabadság”: a lengyel állam függetlenségének visszaállítása érdekében egy ideig Napóleon alakja köré fonódtak az illúziók, aki Sándor cárral egyetértésben megalkotta a rövid életű Varsói Fejedelemséget, majd az 1815. évi bécsi kongresszus rendezte a lengyel kérdést. Életre hívták az ún. Kongresszusi Királyságot (Orosz Lengyelországgként is emlegették): központja Varsó, az akkori lengyel gazdaság és szellemi élet szíve lett. A poroszországi és az ausztriai lengyel területek abban az időben elmaradtak mögötte a fejlődésben. Ezen a területen a lengyel főnemesség zöme a cár hívévé vált, míg a nemesség jelentős része elszegényedett – nem látott kiutat a nyomorúságából. Az ipari és a kereskedelmi pályát lenézte, a hadsereg pedig egy lengyel ember számára csekély érvényesülési lehetőséget nyújtott. Egyedül az értelmiségi pálya maradt a vagyontalanok számára mint kiút, amely egyben a forradalmi eszmék „melegágya” is volt. Varsó lett az a szellemi központ, ahol az irodalmi élet fejlődésével együtt formálódott a tudományos és a szaktudományos gondolkodás is.

Új eredményeket hozott a nyelvészet: Samuel Bogumił Linde 1807 és 1817 között megszerkesztette és kiadta a lengyel nyelv

szótárát, Feliks Bentkowski 1814-ben kétkötetes irodalomtörténetét. Fejlődésnek indult a régészet, a jogtörténet és számos szakérténet – közöttük az orvostörténelem is.

Varsó mellett Wilnó jutott kiemelt szerephez: annak ellenére, hogy ez a város már Oroszországhoz tartozott, a lengyel–litván liberális nemesi értelmiség szembe fordult a volt jezsuita egyetem barokkos szellemével. Az értelmiségi kör vezetője Stanisław Potocki és Jan Śniadecki, a kitűnő természettudós, a wilnói egyetem rektora volt, aki az irodalomban a klasszicista irány védelmezője, a természettudományok vonatkozásában pedig a korszerű szaknyelv kialakításának a kezdeményezője. Jelentős szerepet töltött be az orvosi, a kémiai, a botanikai és a gyógyszerészeti szaknyelvezet megújításában – számos lengyel–latin szakszótár kiadója.

A szakmai nyelvújítás fontos helye maradt Krakkó, az évszázados egyetemi hagyományok, a könyvkiadás és a tudományos kutatás központja. A nyelvápolást szolgálták az orvosi folyóiratok, amelyek kezdetben latinul (a tudomány nyelvén) és lengyelül (a népszerűsítő-egészségnevelő lapok csak lengyel nyelven) láttak napvilágot. Ilyen például a Lesznóban kiadott *Primitiae Physico-Medicinae* címet viselő, első latin nyelvű orvosi folyóirat, az 1801-től Varsóban megjelent *Dziennik Zdrowia* (Egészségnapló), egy lengyel nyelvű orvosi folyóirat. A Leopold Lafontaine által szerkesztett szaklapban közölt közleményekben az adott fogalmakat lengyelül közölték, mellettük – zárójelben – megadták a latin megfelelőjüket is. Ezt a szerepet töltötte be Wilnóban az Orvosi Társaság évkönyve és a Wilnói Gyógyszerésztársaság emlékkönyve – litvániai szaklapok 1821-ben egyesültek Orvos-sebész-gyógyszerészeti Napló néven, 1836-tól pedig a Wilnói Orvossebészeti Akadémia adta ki. Orosz Lengyelországban a lengyel orvosi nyelv ápolása főleg szakfolyóiratokban folyt, melyek kiadói mindig orvosi társaságok voltak. Például 1828-tól a Varsói Orvostársaság adta ki a Varsói Orvosi Naplót, amely kezdetben heti, majd – az orosz hatóság nyomására – havonta jelent meg: 1838-ban a Varsói

Orvostársaság Évkönyve néven engedélyezték. Az 1850-es években szünetelt a kiadása – 1860-ban havi, 1873-tól pedig negyedévi kiadványként engedélyezték újra. 1847-ben a Varsói Orvostársaság megalapította az Orvosi Hetilapot mint az orvosok, a sebészek és a gyógyszerészek közös tudományos szaklapját, amely 1868-tól szaktudományi mellékletet is kiadott. Krakkóban 1878-tól adták ki – hetilapként – az Orvosi Krónikát, az Egészség című ismeretterjesztő lapot és az Orvosi Kritikát. Porosz Lengyelországban – Łódźban és Poznańban – az Orvosi Hetilapot (1888) és az Orvosi Újdonságok (1889) című lapot jelentették meg. Ezek a lapok alapítványok, társaságok, akadémiák kiadványai voltak: bár gyakran változtatták nevüket, de szerkesztői között találjuk a lengyel nyelvújítás több kiemelkedő alakját, mint például: Józef Polák (1857–1928; Varsó főorvosa, kiváló közegészségügyi szakember), Bolesław Prust (1847–1912; a világhírű író, aki nem más, mint az orvosi végzettségű Aleksander Glowacki), Florian Sawiczewski (1797–1876; a lengyel gyógyszerészet megalapozója, egyetemi tanár), továbbá Józef Majer (1808–1899; az élettan professzora Krakkóban, aki 1813-ban megalapította a Lengyel Tudományos Akadémiát). Megemlítendő még Józef Dietl (1804–1878), Krakkó kiváló polgármestere, aki a helyi orvosi kar tanáraként meghatározó vezetője lett az ottani orvoscépzés reformjának.

A közel 100 évre visszatekintő és több gyökérrel rendelkező lengyel nyelvújítási mozgalom csúcsa az 1905-ben megjelent Lengyel orvosi szótár Tadeusz Browicz (1847–1928) anatómus, egyetemi tanár és Stanisław Ciechanowski (1869–1945) patológus, egyetemi tanár szerkesztésében, akik a krakkói, a varsói és a poznańi orvosi karokon működő orvosi nyelvi bizottságok anyagaiból állították össze a szótárt, amely később újabb átdolgozott és kibővített kötetekkel gyarapodott. A XIX. század elején láttak napvilágot a lengyel orvosi szakszótárak, így Józef Majer és Francisek Skobel (1806–1876) patológus, egyetemi tanár szerkesztésében az

Anatómiai szótár (1838), majd ezt követte a Sebészeti szótár és a Nőgyógyászati szótár (1840-es évek).

1859-ben Varsóban – a varsói Orvosi Társaság javaslatára – megalakult a Szótárszerkesztő Bizottság, amely a lengyel orvosi nyelv tisztaságát felügyelő testület lett. Megegyezéses alapon az összes lengyel egyetemre vonatkozóan (Krakkó, Varsó, Lwów, Wilnó, de ide számolták Poznań, Turun, Breslau egyetemeit is) kidolgozták az összes orvosi területre vonatkozó, a fogalmakat és a megnevezéseket tisztázó szakszótárakat, amelyek egyben a nyelvi tisztaság eszközei is voltak.

Így Krakkóban 1869-ben Skobel szerkesztésében jelent meg a Latin–lengyel orvosi szótár, amely már külön fejezetben adta meg az állatbetegségek és -gyógyászat latin kifejezéseinek lengyel megfelelőit. Ennek újabb kiegészítése lett az Orvosi terminológiai szótár Józef Peszka (1845–1916) és Stanisław Krysiński (1846–1897) szerkesztésében. A lengyel orvosi szakszótárak szerkesztése folyamatossá vált – részletes ismertetésük azonban külön tanulmányt igényelne.

Irodalom

- Nyomárkay István: A magyar és a szerbhorvát nyelvi kapcsolatok. In: Balázs János (szerk.): *Nyelvek a Duna-táján*. Tankönyvkiadó, Bp., 1989.
- Nyomárkay István: A horvát és a szerb szótárirodalom. In: Nyomárkay István – Vig István (szerk.): *Opera Slavica Budapestinensis*. ELTE Szláv Filológiai Tanszék, Bp., 2004., pp. 50–109.
- Balla Ferenc: *Bácska és Bánát egészségügye*. Szabadka, Fórum, 1990.
- Sejda, Bronisław: *Dzieje medycyny z zarysie*. Warszawa, 1973.
- Stanojevic, Vlada: *Istorija medicine*. Beograd–Zagreb, 1962.
- Glesinger, Lavoslav: *Povijest medicine*. Zagreb, 1978.
- 700 godina medicine u Srba. Beograd, 1971.
- Magyar László András: Az európai orvosi nyelv története. In: Bősze Péter (szerk.): *A magyar orvosi nyelv tankönyve*. Medicina Kiadó, Budapest, 2009., pp. 73–86.

Az önálló lengyel egészségügyi szolgálat Magyarországon a második világháború éveiben

Az életkörülmények anyagi alapjainak megteremtése után 1939 őszén a legfontosabb intézkedés a lengyel menekültek egészségügyi-orvosi ellátásáról szólt. A már említett 1936. évi XXX. tc. is biztosította a menekültek ingyenes orvosi és kórházi ellátását, ennek megfelelően az 1046/1939. sz. BM körrendelet megerősítette, hogy „teljesen ingyenes orvosi ellátást biztosítanak minden katonai és polgári menekültnek” – a végrehajtást a katona-egészségügyi szervekre és a tisztiorvosi szolgálatra bízta. A rendelet értelmében minden községi és városi közigazgatási hatóság a legrövidebb időn belül köteles volt az illetékes tisztiorvosnak jelenteni a területén tartózkodó lengyel menekültek számát és a kijelölt hatósági orvos nevét, aki az egyes táborokban köteles „...ellenőrizni az elhelyezést, a köztisztaságot, az ételmezést, az ivóvízellátást, a fertőtlenítést és az elkülönítési lehetőségek biztosítását, nem különben a védőoltások foganatosítását, a betegek gyógykezelését, ápolását és szükség esetén a kórházi elhelyezését. A védőoltásokhoz szükséges oltóanyag közvetlenül a (magyar királyi) Országos Közegészségügyi Intézettől igényelhető (Budapest, IX. ker., Gyáli út 4.). Az igénylésen külön megjelölendő, hogy az oltóanyag menekültek részére történik. Az oltóanyag árát a Belügyminisztérium menekültügyi osztálya utalja ki az intézetnek.

A beteg menekültek gyógyítását a fentiekhez képest kijelölt hatósági orvosok látják el, akiket ezért a Belügyminisztérium – végzett munkájuk arányában – jutalomban részesít. [...] A hatósági orvosok a táborokban elhelyezett menekülteket hetenként legalább egyszer rendszeresen meglátogatni és közegészségügyi szempontból ellenőrizni tartoznak. A jelentkező betegeket napló-

ba kell bejegyezni, de emellett a kórismét, a rendelési, a látogatási napokat és a rendelt gyógyszereket is fel kell tüntetni”.

A továbbiakban a gyógyszerellátásról és a kötelező orvosi rendelő helyének kijelöléséről, és a felszereléséről is intézkedtek. Ugyancsak kötelező formában írta elő az elkülönítő szobák megszervezését, valamint az állandó tartalék gyógyszerár fenntartását és kezelését. A kórházi kezelésre szorulóknak teljesen ingyenes ellátásban részesültek.

A rendelkezés utolsó fejezetei a menekült egészségügyi személyek igénybevételéről szóltak: „...Amennyiben valamely tábor, vagy község területén orvosi oklevéllel bíró menekült tartózkodik, ennek segítségét a megbízott hatósági orvos közegészségügyi és betegellátási teendői kapcsán igénybe veheti. Ettől eltekintve orvosi tevékenységet az orvosi gyakorlatra nézve hatályban levő szabályok értelmében nem folytathatnak, lakásukat orvosi táblával nem jelölhetik meg. Amennyiben valamely táborban, városban vagy községben hivatásos betegápolók (betegápolónők) tartózkodnak, a táborparancsnok utasítására kötelesek a hatósági orvos rendelkezésére állni”.

A rendeletnek az egészségügyi szakszemélyzetre vonatkozó része ebből a szempontból figyelemre méltó: a magyar hatóságok az első időktől kezdve tervezték a menekült egészségügyi-orvosi szervezet kialakítását, ezzel könnyítendő a hazai betegellátás gondjain. A lengyel menekültekkel a foglalkozás valóban meghaladta a vidéki orvosellátás erejét, s így az egyes táborok ilyen jellegű feladatait – kivéve a közegészségügyi ellenőrzést – hamarosan a lengyel orvosokra és az egészségügyi szakszemélyzetre bízta. A menekült orvosokat és az egészségügyi oklevéllel rendelkezőket a IX. osztály utasítására külön nyilvántartásba vették, és arányosan irányították a kijelölt táborokba.

1939 októberében már körvonalazódtak azok az intézkedések, amelyek a lengyel menekültek orvosi-egészségügyi ellátását biztosították. Igaz, akkor még csak a legszükségesebb ellátásukról

lehetett gondoskodni, de világosan látszott, hogy a szociális gondoskodáson belül az egészségügy és az orvosi ellátás önálló területet alkot.

Az első hetekben úgy tűnt, hogy ezt a feladatot a Belügyminisztérium a Lengyel Vöröskereszt Magyarországra települt kirendeltségével együtt végzi el, melynek közreműködésével oldják meg a táborok egészségügyi szervezését. A feladatokat egyeztető tárgyalások eredményeként a IX. osztály javasolta a Magyar Vöröskeresztnek, hogy saját kebelén belül külön tagozatot létesítsen a lengyel táborok egészségügyének végzésére. Így alakult meg 1939. november 3-án a Lengyel Orvosok Csoportja, amely végleges formában megszervezte a polgári és a katonai táborok orvosi és egészségügyi szolgálatát, míg ehhez a felszereléseket és a gyógyszerellátást – a Nemzetközi Vöröskereszt közvetítésével és a Belügyminisztérium anyagi hozzájárulásával – a Lengyel Vöröskereszt magyarországi Kirendeltsége biztosította. Annak ellenére, hogy a Lengyel Orvosok Csoportja hivatalosan a Magyar Vöröskereszt szervezetén belül alakult meg, nem különült el a Lengyel Vöröskereszt budapesti Kirendeltségétől, sőt rendkívül összefonódtak a kapcsolatok.

A tábori egészségügyi szolgálatra a Lengyel Vöröskereszt nővértanfolyamokat szervezett, és széles egészségügyi felvilágosító tevékenységet fejtett ki. A tábori egészségügy szervezte a segélyezési, az adatgyűjtési és a humanitárius feladatokat is – a tábori megbízottak révén a helyi problémákra gyűjtötték össze az adatokat. A felvilágosító tevékenység élén Kazimierz Ruppert professzor állt, aki egyben a már említett 3–6 hónapos vöröskeresztes nővértanfolyamokat szakmailag is szervezte és irányította. E tanfolyamokról került ki a magyar földön szolgálatot teljesítő mintegy 90 lengyel vöröskeresztes ápolónő többsége, sokakat azonban a harcoló lengyel alakulatokhoz evakuáltak.

A lényeges orvosi ellátás a Lengyel Orvosok Csoportja irányítása alá került, amelynek élére Jan Srzednicki-Kołątaj (1886–

1944) orvos-tábornokot, a varsói Katonaorvosi Akadémia (Egyetem) volt professzorát és parancsnokát állították.

Már 1939. október végén felhívást tettek közzé a *Wieści Polskie* című lapban – Dr. Medynski néven – miszerint a magyar földre érkezett lengyel katonai és polgári orvosok jelentkezzenek és kapcsolódjanak be a Lengyel Orvosok Csoportjának munkájába. A felhívásra mintegy 100 katonai és polgári szolgálatot teljesítő orvos jelentkezett, bár a névjegyzékek és a visszaemlékezések szerint a magyar földön tartózkodott lengyel orvosok száma megközelítette az ötszázat. A szervezőmunkát segítette, hogy a Belügyminisztérium a szolgálatra jelentkezetteknek (a háború végéig 180 főt tett ki a névjegyzékbe vettek száma) kiemelt napidíjat és az ország egész területére szóló utazási szabadságot engedélyezett. A Lengyel Orvosok Csoportja 1939 novemberében kezdte el hivatalosan tevékenységét, eredményes munkáját elsősorban Srzednicki-Kořątaj tábornoknak köszönheti, aki szakmai és szolgálati előjárója volt a polgári és a katonai táborok orvosi karának. A szervezeti felépítés szerint minden nagyobb katonai és polgári tábornak – a létszámtól függően – egy vagy több orvossal kellett rendelkeznie, míg a kisebb és közeli táborok esetében lengyel körorvosi szolgálatot szerveztek. A szervezet végleges kialakulása 1940 nyarán fejeződött be, amikor minden tábor önálló orvosi rendelővel, betegszobával, elkülönítővel és gyógyszerházzal rendelkezett: személyzetüket a Lengyel Orvosok Csoportja biztosította, működésüket pedig a magyar orvosi hatóságok is ellenőrizték. A polgári hálózathoz 41 orvos és fogorvos tartozott, akik közül többen két-három táborot is elláttak.

Az előbb vázolt keretek bővítése már a Lengyel Polgári Bizottság és a lengyel egészségügyi szervezet érdeme. A már említett 78/1940. sz. rendelet csak az elsődleges orvosi ellátást tette ingyenessé; például költségmentes volt a foghúzás, de a további kezelés – a fogpótlás, a szájsebészeti beavatkozás stb. – már nem. A Lengyel Orvosok Csoportja megszervezte a fogorvosi szolgálatot,

a fogtechnikusok alkalmazását, és ingyenesen biztosította a fogpótlást, melynek költségeit a Lengyel Polgári Bizottság vállalta magára. A fogorvosi szolgálatban dolgozó fogorvosok működése több táborra is kiterjedt, az egyes helyeken meghatározott időben rendelkeztek – a Budapesten működő központi fogtechnikai laboratóriumban készítették el kívánságaikat.

A Lengyel Orvosok Csoportjához tartozó orvosok közül minimális létszámban távoztak külföldre. Bár korábban közel félezer lengyel orvost evakuáltak Magyarországról, közülük többen magas beosztásba kerültek a lengyel hadseregben. A magyar földön maradtak viszont nemcsak honfitársaik körében örvendtek megbecsülésnek, hanem sok helyen a magyar lakosság között is népszerűek voltak. Sokan közülük kitűnően megtanultak magyarul, és amikor a helybeli orvost katonai szolgálatra hívták be, az esetek többségében helyüket lengyel orvosok töltötték be.

A lengyel orvosi hálózat tevékenysége kiterjedt a lengyel iskolákra és az ifjúsági táborra, bár az iskolaorvosi munka tevékenységük kis részét jelentette. Külön iskolaorvosokkal csak a váci Lengyel Menekült Árvák Otthona és a balatonboglári Lengyel Ifjúsági Tábor rendelkezett.

A lengyel egészségügy továbbfejlesztésének másik területét a kórházügy képezte. Már 1939 őszén komoly gondot jelentett a lengyel betegek magyar gyógyintézetben történő elhelyezése, ahol nemcsak a férőhelyek korlátozott száma, hanem a lengyel betegek nyelvi nehézségei is – többségük az anyanyelvén kívül mást nem értett – akadályt képeztek. Sok magyar köz- és katonai kórház élt az idegen nyelven jól beszélő lengyel orvos alkalmazásával, aki azután elsősorban honfitársaival foglalkozott. Joggal merült fel, hogy ideiglenes jelleggel külön lengyel egészségügyi gyógyintézeteket kell létrehozni, ahol csak lengyel személyzet működik, a beteganyag pedig a közeli és a távolabbi lengyel táborokból kerül ki. A Magyar Vöröskereszt és a Nemzetközi Vöröskereszt, a Belügyminisztérium és a Honvédelmi Minisztérium, a külföldi segélyező

szervezetek és a lengyel emigráció választott testületei 1940 tavaszán megalakították – az anyagi és a pénzügyi segítségeket és segélyeket elosztó, illetve a felhasználás területeit kijelölő – ún. Koordinációs Bizottságot, amely 1940 tavaszán megszervezte Budapesten – a Fő utcában – a Központi Lengyel Rendelőt, javasolta a 140 ágyas győri Lengyel Kórház felállítását, a keszthelyi Aggok Háza, az 50 ágyas letkési egészségház, az ipolyszalkai gyomor-, a szentesi ideg- és a mátraházi tuberkulózisos osztály létrehozását, melyek felszerelését részben a magyar hatóságok, részben pedig a bizottságba tömörült szervezetek biztosították.

Ezek közül a legnagyobb a győri Lengyel Kórház volt, amelyben négy osztály (belgyógyászati, sebészeti, bőr- és nemibeteg, valamint orr-fül-gégészeti) működött külön laboratóriummal és röntgenrészleggel. Elsősorban katonai kórháznak szánták, de nagy számban vettek fel polgári betegeket is. A kórház élén Stefan Sobieniecki állt, összesen kilenc orvos, egy katonao orvos, nyolc nővér és két egészségügyi hadapród alkotta a személyzetet. Később 15 egészségügyi altisztet és 15 szanitécet is odavezényeltek. Az orvosok többsége szakorvosi képesítéssel rendelkezett, így kiváló színvonalú betegellátást nyújtottak. A kórház egy fafeldolgozó üzem használaton kívül helyezett raktárában szerveződött, amit a koordinációs bizottság által biztosított költségen alakítottak át. Az 1940 őszén megnyílt kórház létét a közeli nagy lengyel katonai táborok indokolták. A győri Lengyel Kórház szakmai irányítása és felügyelete alá tartozott az összes magyarországi lengyel betegápoló intézmény.

A lengyel egészségügyi szervezeten belül külön csoportot alkottak a polgári és a katonai táborokban tevékenykedő orvosok kara. Az utóbbiak a mindennapos tevékenységük mellett titkos megbízást is teljesítettek: részt vállaltak az evakuálás katona-egészségügyi szervezésében, elsősegélynyújtó tanfolyamokat vezettek, az egészségügyi szolgálat részére katonákat és vöröskeresztes nővéreket készítették fel és alkalmassági vizsgálatokat végeztek.

A lengyel orvosi-egészségügyi szolgálat felbecsülhetetlen tevékenységet fejtett ki a menekülők körében. A hontalanná vált és megváltozott életkörülmények közé került emberek zaklatottak voltak, depressziós betegségek jelentkeztek, és a bizonytalanság miatt – főleg a katonai táborokban – eluralkodott az alkoholizmus. Ugyancsak nagyobb számú tuberkulózisos beteget emeltek ki és küldtek a mátraházai szanatóriumba. A Lengyel Orvosok Csoportja 1940 őszén – már a nagy evakuálás után – az összes lengyel táborra kiterjedő felmérést kezdeményezett, amelyet minden évben megismételtek.

Az 1941. évi lengyel legénységi állomány felmérése szerint a magyar földön maradtak 75%-a idősebb korosztályhoz tartozott, és valamennyi valamilyen betegségben szenvedett. Ez az állomány 71%-a már fegyveres és frontszolgálatra alkalmatlan volt, akik közül 1,75% tüdő és légzőszervi, 0,6% nemi, 33% gyomor és emésztőszervi, 29% reumatikus, a többi valamilyen idegbántalom betegséggel küzdött. 66 személy – tartós betegsége miatt – állandó kórházi kezelésre szorult. A tisztai állomány 70%-a 40 év alatti volt, egészséges és frontszolgálatra alkalmasnak bizonyult, itt-tartózkodásukat egyéni döntés vagy magasabb katonai érdek indokolta. Az 1941. évi felmérés szerint a katonai táborok lakóinak 33%-nál végeztek el fogorvosi beavatkozást (húzás, tömés, fogkonzerválás, protézis stb).

A Lengyel Orvosok Csoportja születési és halálozási nyilvántartást is vezetett, mely szerint 1944. március 19-ig Magyarországon 139 menekült hunyt el (131 férfi, 6 nő és 5 gyerek): 24 tüdőbajban, 10 tüdőgyulladásban, 24 szívbetegségben, 9 rákos betegségben, 3 fő öngyilkos lett. A meghaltak 2,5%-a katonai személy, a többi viszont polgári menekült volt. A magyar földön születettek száma 204, a vetélésé pedig 610 volt. (E kategóriánál csak azokat vették figyelembe, akik tartósan magyar földön tartózkodtak.)

A lengyel menekülteket gondozó orvosi kar többsége nem rendelkezett szakorvosi képzéssel – zömük a háború kitöréséig

körorvosi vagy biztosítótársasági munkakört töltött be. Éppen ezért Srzenicki-Kořłataj tábornok olyan irányítási rendszert alkalmazott, amely szerint a szakorvosok a beteggyógyító intézményekbe vagy a Lengyel Rendelőbe kerültek, illetve – nyelvtudásuk alapján – a magyar kórházakba osztották be őket. Ezzel egyidőben orvostovábbképző tanfolyamokat is szerveztek, amelyeknek a helye Győr és Budapest volt. A magyar földön tartózkodó lengyel orvosok közül tízen hazánkban is folytatták tudományos és szakirodalmi munkásságukat, így a második világháború alatt magyar orvosi szaklapokban 23 olyan közlemény látott napvilágot, amelyek lengyel orvosok tollából születtek. Ezek közül említendő Rudolf Arendnek a szemmozgás zavarokról írott tanulmánya, amely nemzetközi vonatkozásban is érdeklődésre tartott számot (1943).

A magyarországi lengyel menekültek egészségügyi és önálló szervezete nemcsak sajátos fejezete a második világháború magyar vonatkozású történetének, hanem szerves része is a lengyel ellenállási mozgalomnak: hasonló jelentőséggel rendelkezik, mint az oktatásügy, hiszen Németország hatókörén belül fejtette ki nemzeti szempontból felbecsülhetetlen tevékenységét.

A vöröskereszt tevékenysége magyarországon a második világháborúban

A trianoni békeszerződés rendelkezéseinek megfelelően a Magyar Vöröskeresztnek le kellett szerelnie a katoná-egészségügyet segítő részlegeit, elbocsátania szakszemélyzetét, melynek végrehajtását a rendszeres ellenőrzések mindig megvizsgálták. Ez az intézkedés a Magyar Vöröskereszt – alaptevékenységét kivéve – teljes átszervezését jelentette, új feladatokat (pl.: a szociális gondozó tevékenység szélesítését, a szociális nővérképzést, az ifjúsági vöröskeresztes munka kialakítását, az elsősegélynyújtó tanfolyamok szervezését, az egészségügyi felvilágosító munka erősítését stb.) – kellett keresni. Az 1924-ben elfogadott új tevékenységi program ugyan nem törölte el a különböző katasztrófák (természeti csapások, árvizek, balesetek stb.) elhárítására történő felkészítés oktatási és szervezeti formáinak kialakítását, amelyen belül mód nyílt katonai módzatok burkolt oktatására is. Az 1930-as évek közepétől az előbb említett tematika fokozatosan előtérbe került, sőt 1939 tavaszától – egy háborúra történő felkészülés programjában – a magyar kormányzat érdeklődése is a Magyar Vöröskereszt felé fordult.

1939. február 3-án a Felsőház ülésén foglalkozott a hadseregfejlesztés kapcsán a vöröskeresztes tevékenységgel, hangsúlyozta a háború esetén ennek fontosságát.

1939. február 4-én Bartha Károly honvédelmi miniszter a kormány nevében jelentős anyagi támogatást ígért, melynek értelmében a Magyar Vöröskereszt 1939 májusában vállalta, hogy különböző szervezetek (Tűzoltó Szövetség, Légoltalmi Liga, a különböző mentőegyesületek stb.) részére újból kialakítja az önkéntes ápolónői tanfolyamait.

Az 1940-ben elfogadott új alapszabályzat kimondta, hogy a

Magyar Vöröskereszt – háború esetén – a honvédség egészségügyi szolgálatának kiegészítő szervezete, így a HM illetékes osztálynak irányítása és ellenőrzése alatt tevékenykedik. Ugyancsak magára nézve kötelezőnek mondta ki az 1929. évi módosított Genfi Egyezmény a háborúra vonatkozó rendelkezéseit, mely nemcsak a sebesült hadifoglyokkal a bánásmódot, az ápolási infrastruktúrák kiépítését szabályozta, hanem megteremtette azt az intézményi rendszert is, amely a fogságba került katonák gondozását és a hozzátartozókkal a kapcsolattartást intézte.

A Magyar Vöröskereszt által életre hívott betegápoló intézményeit beépítette a honvédegyeségrendszerébe, ezáltal feladatul lett a front és a hátszágai katonai kórházak segítése. Állandó kórházai csak a hátszágban működhetek, de a világháború idején azonban sor került olyan intézkedésekre is, amelyek során a katonai és a vöröskeresztes hadikórházakat az ország határain túlra vitték, és a frontvonalaktól néhány száz kilométerre telepítették. A Magyar Vöröskereszt szerepet vállalt a sebesültek hátszágba történő szállításában is, amely szállító kocsikon (mentők, autók stb.) és kórházvonaton történt. Ez utóbbi felszerelése komoly feladatot jelentett, mert alapkövetelmény volt a sebészeti műtő és a steril körülmények biztosítása. A kórházvonat személyzetének élén egy hivatásos katonaorvos állt, beosztásában pedig 2–3 szakképzett hivatásos vagy tartalékos szakorvos, egészségügyi katonák, és 2–4 vöröskeresztes ápolónő tartozott. A vállalt feladatok megoldása jelentős anyagi kiadásokkal járt – a Honvédelmi Minisztérium által biztosított pénzügyi fedezet azonban nem volt elegendő. A hiány pótlására gyűjtéseket rendeztek: a legnagyobbat 1940 nyarán szervezték meg, amikor 1 millió 250 ezer pengőt sikerült összegyűjteniük. Ezt az akciót több alkalommal megismételték, de gyakran bocsájtottak ki sorsjegyeket, aminek a bevételét szintén a hadi egészségügy rendelkezésére adták.

Ezzel egyidőben vöröskeresztes hadikórházakat szerveztek Békéscsabán, Debrecenben, Hajdúszoboszlón, Püspökladányban,

Szegeden, Szolnokon és Tótkomlóson, valamint Beregszászon, Munkácson, Rahón és Ungváron. A Magyar Vöröskereszt 1940-ben 6500 mozgósítható kórházi ágygal és közel 2000 üdülőintézeti férőhellyel rendelkezett. Ugyanakkor a kórházvonatainak számát háromra emelte fel. A kiképzett önkéntes ápolónők száma 1940 végén 2900 fő volt, de ez a létszám a szükségesnek csak a felét tette ki, ezért kellett a képzést felgyorsítani. Ennek köszönhetően 1940. december végén már 19 590 képzett betegápolónőt tartottak nyilvántartásban.

A Vöröskereszt felkészülési tervében fontos területet jelentett a véradó központ megszervezése. A háborúban nagy mennyiségű vérre volt szükség, így a vöröskeresztes véradó központ már 1939-ben megkezdte tevékenységét. A következő év végéig 11 320 véradót tartottak nyilvántartásban, akik közül 6500 fő volt rendszeres véradó. A vérállomány hadszíntérre történő kiszállítása azonban még nem oldódott meg, ezért a tömeges véradó mozgalomnak éppen ezért lettek korlátai.

Külön feladattá vált a légoltalom számára a kiképzés, amelynek során 900 ezer személy kapott alapfokú kiképzést – 14 ezer parancsnokot készítettek fel munkájukra: mindez 97 kiképzőközpontban történt.

A Magyar Vöröskereszt önkéntes egészségügyi szolgálatát 1941 áprilisában készenlétbe helyezték, az 1941. júniusi hadüzenet után mozgósították a Magyar Vöröskereszt teljes apparátusát, kórházvonatjait, hadikórházait és minden egészségügyi intézményét. A legnagyobb gondot a hátország és a hadművelleti területek közötti távolság növekedése jelentette. A nagyszámú sebesült szállítása a tervezettnél sokkal hosszadalmasabb lett. A HM már 1941-ben kérte a Magyar Vöröskeresztet, hogy a betegszállítás meggyorsítása érdekében újabb kórházvonatokat szereljen fel, melynek eredményeként 1942-ben négy, 1943-ban hat, 1944-ben pedig már 12 kórházvonat szállította a sebesülteket. Egy kórházvonat 300 súlyos és 100 könnyű sérült szállítására volt alkalmas sebésze-

ti műtővel és teljes gyógyszerári felszereléssel. A kórházvonatok irányításával a Magyar Vöröskereszt Szállítás-vezetősége foglalkozott, amelynek együtt kellett működnie a hadsereg orvosfőnökével. A kórházvonatok induló és érkező állomása a Nyugati pályaudvar lett, ahol a Magyar Vöröskereszt külön raktárakkal rendelkezett: Ott történt a sebesültek átvétele, a vonatok teljes fertőtlenítése és készleteinek feltöltése, valamint személyzetének cseréje is.

Minden orvosi segítség felesleges lett volna, ha a sebesültek szállítása mennyiségi és minőségi szempontból nem felelt volna meg a követelményeknek. A kórházvonatok 1941 végén kb. 7–8 ezer kilométert tettek meg. Sok esetben a tényleges 400 fős létszámnál több sebesülttel indultak vissza. A magyar alakulatokat közvetlenül a frontvonalakra vezényelték, ezért gyorsan emelkedett a sebesültek száma. A szállítás gyorsítása miatt a honvédség légi parancsnoksága a Magyar Vöröskeresztnek átadott egy JU-52-es típusú repülőgépet, hogy a különösen súlyos sebesülteket minél előbb a frontvonalak mögé lehessen szállítani. Kezdetben a Magyar Vöröskereszt a frontvonalakhoz közeli kórházakba csak férfiakat vezényelt, de később – a hadi helyzet súlyosbodása miatt – már vöröskeresztes nővéreket.

Így került 1942 nyarán Marschalkó Zsófia főápolónő vezetésével 60 vöröskeresztes nővér a Harkovban működő ezer ágyas magyar katonai kórházba. A sebesült magyar katonákat gyakran német kórházakban ápolták, ahol – a nyelvi nehézségek miatt – hátrányos volt a helyzetük. A vöröskeresztes nővérek egyik feladata éppen ezeknek a magyar katonáknak a felkutatása lett.

A fronton a katonák nem tudtak rendszeresen tisztálkodni, ezért nagyarányú lett a tetvesedés, melynek csökkentésére a frontvonalak mögött fertőtlenítő és fürdőállomásokat telepítettek. 1942 nyarán Lawocnéban szerveztek egy központi fertőtlenítő állomást, ahol minden hazatérő katonát megvizsgáltak: a kiütéses tifuszos betegeket egy erre a célra szervezett járványkórházban helyezték

el. Hasonló állomás létesült Valóczon, Szolyván, Sátoraljaújhelyen, illetve megerősítették a debreceni központi elosztó és vesztégzár-kórházat. A fertőtlenítést, a szűrővizsgálatokat általában vöröskeresztesek végezték. A Vöröskereszt külön szállító gépkocsikat biztosított a fertőző betegek munkácsi hadikórházba történő szállítására.

A katonai egészségügy intézményhálózatának folyamatos fejlesztése növekvő pénzüsségeket igényelt, így a Magyar Vöröskereszt gyűjtéseket és jótékonyági rendezvényeket szervezett, valamint feláras postabélyegeket adtak ki.

1942-ben a Magyar Vöröskereszt kezelésében – beleszámolva a határon túl működő intézményeket is – 41 hadikórházat és 11 elbocsátó intézményt működtettek 9000 betegágygal. Az intézmények száma 1943-ban már meghaladta az ötvenet, az ágylétszám pedig a 11 ezret. Az 1944-ből származó kimutatás szerint a vöröskeresztes intézmények száma 68 volt, a betegágyak száma pedig megközelítette a 17 ezret. Igaz, ebben szerepelt már az a 4000 betegágy is, amelyet a légő-kórházak részére szerveztek.

1944. október végén – a nyilas hatalomátvétel után – a Magyar Vöröskereszt tevékenységében törés következett: a szovjet csapatok elől hátráló vöröskeresztes egységek egyre inkább – a vezetőséggel együtt – nyugatra szorultak, míg az oroszok által megszállt területeken működőkkel megszakadt minden kapcsolat, akik saját belátásuknak megfelelően tevékenykedtek. A Magyar Vöröskereszt központi szervezetei előbb Szombathelyre kerültek, majd onnan osztrák és bajor területeken szóródtak szét: huszonöt vöröskeresztes hadikórház, 11 táborig kórház, 17 egyéb vöröskeresztes beteggondozó intézmény és 12 kórházvonal került nyugatra.

Az Ideiglenes Kormány első intézkedései közé tartozik a Magyar Vöröskereszt tevékenységének felélesztése, a szétszórt javainak összegyűjtése és a formálódó egészségügy támogatására történő felhasználása. Ezzel szemben a kormányban egyre nagyobb szerepet játszó Magyar Kommunista Párt – a Szövetséges Ellen-

őrző Bizottság támogatásával – megszervezte a Nemzeti Segély szervezetét, mivel arra kívánták ruházni a vöröskeresztes feladatokat. A Nemzetközi Vöröskereszt ezt az új szervezetet nem ismerte el, hanem kiállt a Magyar Vöröskereszt újjászervezése mellett. Feszültséget jelentett a nemzetközi vöröskeresztes szállítmányok szétosztása, mivel mindkét szervezet magáénak mondta a rendelkezési jog gyakorlását. Ugyanakkor vöröskeresztes feladat lett a fogságból elengedett katonák, az internálók táborokból szabadult polgári személyek ügyeinek intézése, hazasegítése, itthoni fogadása és ellátása, a betegek és a sebesültek kórházi ellátása. Ez utóbbi vonatkozásában nem volt gond, mivel a háború alatt a vöröskeresztes és a honvéd egészségügy szorosan összefonódott: még a Szövetséges Ellenőrző Bizottság is bár támogatta a Nemzeti Segély tevékenységét, mégis felszólította a szervezés alatt álló magyar hadsereg vezetőit, hogy katonakórházait adja át a Magyar Vöröskeresztnek.

Ez csak formális eljárás volt, hiszen ezen intézményekben továbbra is a hivatásos és a tartalékos katonaeorvosok, a vöröskeresztes ápoló- és műtősnők működtek. 1945 végén a Magyar Vöröskereszt szervezetéhez 7 általános rendeltetésű kórház, 5 hadikórház, 4 fertőzőkórház, 1 szükségkórház és 1 tüdőszanatórium tartozott. Ez a forma amolyan „köztes állapot” lett a katonai és a polgári egészségügy között, nem szólva az üdítőállomások rendszeréről, amelyek vöröskeresztes irányítással és megjelenéssel működtek. Ezekben a helyeken nemcsak magyar hivatalos személyek voltak jelen, hanem a Szövetséges Ellenőrző Bizottság katonai – angol, amerikai, francia és szovjet – képviselői is.

A demokratikus kormány lépéseket tett a nyugatra hurcolt vöröskeresztes egészségügyi javak hazaszállítására, ami azonban csak a Magyar Vöröskereszt útján volt lehetséges. Ennek érdekében a Magyar Vöröskereszt Ausztria és Németország területén kirendeltségeket létesített a szövetséges hadsereg megszállási zónáiban – a magyar kirendeltség székhelye Bécsben és Münchenben

volt. A kirendeltség minden kint élő és hazatérni akaró magyar vöröskeresztest felhatalmazással és igazolvánnyal látott el – melyeket személyesen adtak át. Mivel Ausztriában sokkal több magyar menekült tartózkodott, mint Németországban ezért ott a Magyar Vöröskeresztnek szélesebb hálózata volt. A szovjet megszállási övezetben – a bécsi kirendeltségen kívül – Semmeringben is működött irodája. Az angol övezet központja Klagenfurtban volt: 9 helyen megbízottak működtek, Dornhofenben pedig 600 ágyas kórházat tartottak fenn. A francia övezet központjának Kitzbühelt jelölték ki, 6 településen megbízott tevékenykedett. Az amerikai megszállási övezetben a központot Kammerben helyezték el, 8 helyen működött megbízott, Branauban, Linzben és Riedben pedig – összesen ezer ágygal – kórházakat működtettek. Németország 4 megszállási övezetében a Magyar Vöröskeresztnek Berlinben, Baden-Badenben, Münchenben és Vlothóban voltak zónaközpontjai.

A magyar vöröskeresztes központok feladata lett a hazatérő magyarok összegyűjtése, segítése és hazaszállításuk biztosítása. 1945. szeptember 10. – és 1946. július 12. között a Magyar Vöröskereszt 311 211 magyar menekültet segített haza, akik egy része hadifogságból szabadult. A nyugatra kerültek hazatérte után a vöröskeresztes kirendeltségeket fokozatosan felszámolták – az utolsó vöröskeresztes misszió 1947 tavaszán tért vissza Magyarországra.

Irodalom

- Arend Rudolf: Emigracja polska na Węgrzech w latach 1939–1943. in: *Archivum Historii i Filozofii Medycyny*, 1964/4.
- Kapronczay Károly: *Az ápolás-, ápolóképzés és kórházügy története Magyarországon*. SOMKL, Bp., 2005.
- Magyar Vöröskereszt a háborúban. A 60 éves Magyar Vöröskereszt. Szerk.: Abaffy Jenő, Bognár József. Merkantil, Bp., 1940., 251 p.

Az orvostörténelem oktatása lengyel egyetemeken

Győry Tibor 1935-ben az „Orvosképzés” hasábjain megjelentetett „Az orvostörténelem tanítása külföldön és hazánkban” című tanulmányában példaként említi a lengyel egyetemeken folyó orvostörténeti oktatást: „Kivételt e tekintetben csak Lengyelország képez, melynek mind az öt egyetemén követésre méltó például szolgáló módon oldották meg nemsokára a háború befejezése után a kérdést: rendes tanszékek, hozzájuk csatolt intézetekkel és szemináriumokkal, a szakma kötelezővé és szigorlat tárgyává tételével. (...) Az orvostörténelem hallgatása kötelező s a doktori szigorlatnak is tárgya. A krakkói egyetemen levő intézet (10 ezer kötetes könyvtárral, 135 kézirattal és jelentékeny múzeumi gyűjtemények felett rendelkezik) professzora és a múzeum igazgatója, W. Szumowski Posenben 2500 kötetből álló könyvtárt és gyűjteményeket tartalmazó szemináriumot hozott létre (Stanisław Wrzosek). Warsóban (1934) nemrégén készült el az intézet (Giedroyc). Vilnában szeminárium működik kisebb könyvtárral és gyűjteménnyel (Tzebinski). A lemergi intézet még kiépítés alatt van”.⁶²

A lengyel orvostörténeti oktatás valóban egyedülálló volt Európában, sőt a 19. században több szempontból vezető szerepet játszott. Okát elsősorban a sajátos lengyel politikai helyzetben kell keresnünk. A 18. században – a lengyel királyi hatalom megroppanása és a szomszédos hatalmak (Orosz- és Németország, valamint Ausztria) területszerző törekvései miatt – a Lengyel Királyság kétségbeesett kísérletet tett a lengyel államberendezés, a társadalom,

⁶² Győry Tibor: Az orvostörténelem tanítása külföldön és hazánkban. = Orvosképzés 25 (1935) pp. 348–355.

a gazdaság s a művelődési viszonyok megreformálására. Stanisław Poniatowski király – a felvilágosult abszolutizmus szellemében – igen rövid idő alatt olyan széles reformokat valósított meg, ami nemcsak az 1791-ben elfogadott lengyel alkotmányban testesültek meg, de megnövelte szomszédjai területszerző mohóságát is. 1796-ban végleg felosztották a maradék Lengyelországot, s bár a napóleoni háborúk reményt ébresztettek egy – kisebb területű – lengyel állam létrehozására, de a bécsi békekötés után (1815) – az úgynevezett kongresszusi Európában – már csak a krakkói városállam ápolta a lengyel önállóság reményét és a lengyel szellemiséget. Az ősi egyetem lett a lengyel kultúra és tudomány központja, ott képezték – a messzi földről odaérkezett – lengyel értelmiség legjavát.

Természetes volt, hogy minden tudományszak „lengyel” történetét is kutatták és oktatták, melyeknek tanszékeket és intézeteket szerveztek. Így érthető, hogy az orvosképzésen belül miért helyeztek különös hangsúlyt az orvoslás történetére. Az orvostörténelem már a 17. század első felétől szerepet kapott a krakkói orvosképzésben: a krakkói püspök által engedélyezett tankönyvek között szerepelt az 1635-ben Krakóban kinyomtatott *„Chronologia medica cum titulis honorificis maioribus suis a grata posteritate delatis”* című, alig 60 oldal terjedelmű orvostörténeti témájú könyv. Szerzője Bartłomiej Dylągowski (1590–1653) orvos baccalaureus, a bölcséleti tanfolyamon a filozófia tanára, aki orvosi oklevelét a *„Questio physica de natura motus”* című disszertációjának megvédésével nyerte el. Sajnos orvosdoktori fokozatáról nincs tudomás, viszont filozófia professzorként az orvosi karon az orvosi gyakorlatot adta elő.

Dylągowski munkájában Hippokrates felfogását vázolta az emberi test működéséről, majd a görög-római medicina jeles orvosainak szakmai tevékenységét értékelte. A *„Synopsis chronologica”* fejezetben arab, latin, német, lengyel, angol, spanyol és francia orvosok munkáit elemezte, de a hangsúlyt a lengyel orvosok munkásságára helyezte – elsősorban a krakkói egyetem kiválóságai tevékenységét részletezve.

E munka erős hatással volt a később Krakkóban kiadott egyetemtörténeti és orvosi disszertációkra. Később „orvosi krónikás-ként” említik a nevét, s ez a „jellemzés” áll a krakkói egyetem templomának tekintett Ferences-templom előcsarnokában levő emléktábláján is. Bartłomiej Dylański hatására a 17. században többen is foglalkoztak az orvosi kar jeles egyéniségeivel, így az észak-magyarországi születésű és magyar nemességgel rendelkező Stanisław Wosiński (†1694) orvosdoktor, krakkói kanonok, az elméleti orvostan professzora is, aki – más témákkal együtt – foglalkozta az orvosi kar történetét, amely művet 1896-ban Bronisław Wojciechowski adott ki nyomtatásban. Wosiński munkájában 63, Krakkóban végzett orvossal s azok kézírataival foglalkozott. Kiemelten említette 25 orvosprofesszor munkásságát, közöttük Jakub Suskiét (†1678), akinél felhívta a figyelmet orvostörténeti kézírataira is.

A 18. században, a felvilágosult abszolutizmusban végrehajtott lengyel egyetemi reform idejében a krakkói orvosi karon szép számban születtek orvostörténeti témájú dolgozatok, főleg a kar történetét feltárók.⁶³ A krakkói egyetem gyors és látványos hanyatlása miatt viszont az orvoslás történetének művelése erőtlenné vált. A lengyel egyetemi reform érintette a krakkói és a vilnai egyetemet, majd a Napóleon idején létrehozott, „tiszavirág életű”, a Varsói Nagyhercegség által létrehozott varsói egyetemet (1809), valamint a II. József császár nevéhez fűződő, 1786-ban megalapított leMBERGI egyetemet is, melyek a kor modern egyetemeinek számítottak. Krakkóban, Vlnóban és Varsóban szinte egyidőben tettek javaslatot az orvostörténelem kötelező tárgyá minősítésére, majd 1810 áprilisában elrendelték oktatását is.

Az orvostörténelmet a IV. tanév első félévében heti három órá-

⁶³ Mieczysław Skulimowski: Dzieje nauki i nauczania historia medycyny na Uniwersytecie Jagiellońskim i w Akademii Medycznej w Krakowie. In: Sześćsetlecie medycyny krakowskiej. Historia katedr. Kraków, 1964. Państwowe Wydawn. Naukowe, Oddział w Krakowie.

ban adták elő, s ez az ismeretanyag szerepelt az orvosi tanulmányokat záró szigorlaton is. Az orvostörténelem első krakkói professzora 1809-től Franciszek Kostecki (1758–1844) – a lengyel hadsereg volt főorvosa, 1794-től Krakkó Szabad Város szenátora – lett, aki a krakkói orvosi kar történetéről írott munkákban foglaltakat is ismertette. Kostecki az 1811/1812-es tanévtől kezdve tisztségét átadta Wojciech Jerzy Boduszyńskinek (1768–1832), aki német szerzők munkáit vette figyelembe előadásaiban, majd két év után az orvostörténeti előadásokat Ignacy Woźniakowski (1779–1831), a szülészet-nőgyógyászat professzora vette át.

A krakkói városállam szenátusa 1816-ban átszervezte a Jagelló Egyetem orvosi karát: növelte a tanszékek számát, így önállóvá tette az igazságügyi orvostanít, az orvosrendészetit, és különválasztotta az orvostörténeti tanszéket. A tanszék élére Sebastian Girtler (1767–1833) nevezték ki, aki korábban a krakkói egyetem levéltárában és könyvtárában kutatott, fő műve a „Krótki opis funduszów Akademii Krakowskiej i ich administracji” (A krakkói egyetem működésének és adminisztrációjának rövid leírása) volt. Girtler 1795-ben Bécsben szerzett orvosdoktori oklevelet, majd a párizsi és a berlini egyetemen működött, ahol – orvosi gyakorlata mellett – levéltáros és tanulmányi felügyelő volt, ezután Krakkóban a szülészet-nőgyógyászat professzorának helyettese lett. Belépett a krakkói városi hadseregbe, 1809-től pedig városi tanácsossá is kinevezték. 1810-től az orvosi rendészet és az igazságügyi orvostan professzora volt. 1818–1822 között a dékáni, 1826–1831 között a rektori méltóságot viselte. Előadásait latinul tartotta heti három alkalommal, amelyeken Hecker munkáját vette alapul. Előadássorozatának főbb témái: egyiptomi, görög-római orvoslás (különös tekintettel Hippokratesre, Galenosra), keresztény medicina, Paracelsus, Helm, Harvey, Sydenham, Boerhaave, Hoffmann, Cullen, Stoll stb., orvosi elméletek, gyakorlatok és különös járványok.

Állandó levelezésben állt a német egyetemek orvostörténeti tanáraival – egyes feltett kérdései később nyomtatott változatban

közreadott leveleiből váltak ismertté. 1822-ben a Krakkói Tudományos Társaság kiadásában lengyelül megjelentette az orvosi tudomány haladásáról és a gyakorlati orvostudomány és elmélet hatásairól szóló munkáját (a könyv sokban hasonlít Schöpf-Merei Ágost 1835-ben kiadott orvostörténeti munkájához). 1816-ban Kosteckivel együtt dolgozta fel a krakkói kórházak történetét. Girtler 1826-ban másodprofesszornak maga mellé kinevezette Julian Sawiczewskit (1795–1854), egyben átadta neki az orvostörténeti kabinet vezetését. Sawiczewski heti két órában adta elő az orvos- és állatorvoslás történetét, sőt 1829–1831 között az igazságügyi orvostan történetét is. Ő szerkesztette a Krakkói Tudományos Társaság évkönyvét. Girtler halála után az igazságügyi orvostan helyettes professzora lett. 1846-ban társadalmi összefogást szervezett a galíciai felkelés támogatására, s tagja lett a krakkói forradalmi bizottságnak. Az orvosi kar pályázatot írt ki az igazságügyi orvostan, az orvosi rendészet és az orvostörténelem professzori tisztségére, amelyre többen is pályáztak.

Végül Fryderyk Hechelt (1795–1851) nevezték ki, aki orvosi oklevelét 1821-ben a vilnai egyetemen szerezte. Német neve és német eredetű családja ellenére igaz lengyel volt, aki diplomája megszerzése után több mint másfél évtizedet Európa különböző egyetemén töltött el. 1828–1834 között a göttingeni, a hallei, a lipcsei és a berlini egyetemen működött, s többnyire igazságügyi orvostani és anatómiai intézetekben dolgozott. A lengyel nyelven kívül beszélt latinul, angolul, németül, olaszul és franciául. 1834 decemberében tett vizsgát Krakkóban, s a sikeres pályázat alapján 1835 júliusában foglalhatta el professzori székét: az orvostörténelem oktatására heti 5 óra állt rendelkezésére. Az első évben csak öt hallgató iratkozott be előadásaira, de a következő évben már hallgatóinak száma meghaladta a 30 főt. Előadásainak ismertetését 1839-ben jelentette meg nyomtatásban az Orvosi Kar Évkönyvében.

A tananyag nem sokban különbözött elődeinek tematikájától, viszont új forrásokat is bevont. Alapvetésnek számító orvostörté-

neti munkája az igazságügyi orvostan fejlődéséről és kezdeteinek történeti-kritikai elemzéséről szólt, melyben kéziratos és egyéb történeti forrásokat dolgozott fel. Valójában ez az első lengyel nyelvű és lengyel forrásokra épülő igazságügyi orvostani történeti munka. Ugyancsak kiadta az orvostörténelem lengyel forrásairól szóló gyűjteményét is, amelyben a Jagelló Egyetem kéziratait és ritka dokumentumait vette számba. Ő fordította lengyel nyelvre Heinrich Haeser kézikönyvét. Valójában Hechel nevéhez fűződik a krakkói egyetem orvostörténeti múzeumi gyűjteményének megalapítása, az orvostörténeti dokumentumok tudományos feldolgozása és a hazafias érzelmű lengyel orvostörténeti tudományos kutatás elindítása. Munkáját sokban segítette az orvosi kar professzorának, Krakkó főorvosának, Jakub Józef Jakubowskinak (1796–1866) 1833-ban tett alapítványa, amellyel a lengyel tudomány és orvostörténelem kutatását és a lengyel nyelvű könyvkiadást kívánta előre mozdítani.

Ez az alapítvány indíttatást adott az orvostörténeti és az egyetemtörténeti munkák megírásához és kiadásához. Ennek éppen olyan nagy jelentősége volt a krakkói orvostörténeti kutatások ösztönzésében, mint általában Hechel munkásságának – utóbbi szemlélete rokon vonásokat mutatott a lengyel nemzeti öntudattal és a lengyel történeti múlt iránti fokozott érzékenységgel. Mindez a 19. század közepére már fellendítette a lengyel orvostörténeti kutatásokat is, így Krakkóban és a többi lengyel városban nem számított magányos és különös személynek az „orvostörténész”.

Hechelnek is lettek kiváló követői más lengyel egyetemeken, közülük kiemelkedett Hiacynt Ludwik Gąsiorowski (1807–1863), a poznańi egyetem orvostörténelem professzora. Ugyancsak az ő hatásának kell tekintenünk, hogy Józef Majer (1808–1899), a krakkói egyetem tanára és rektora, az 1813-ban alapított krakkói Lengyel Tudományok Akadémiájának elnöke, nyolc kötetben dolgoztatta fel az ősi lengyel egyetem történetét, adta közre dokumentumait, ezen belül pedig különös hangsúlyt fektetett az orvosi kar

múltjának bemutatására. Majer orvosi diplomával rendelkezett, így pontosan megértette Hechel szándékát a lengyel orvostörténelem múltjának feltárásával kapcsolatban.

Ezért is szorgalmazta – Hechel halála után – Gąsiorowski meghívását a krakkói orvostörténeti oktatás élére. A döntés a krakkói egyetem rektorának a jogkörébe tartozott, hiszen az 1846. évi lengyel galíciai felkelés leverése után Ausztria megszállta az önálló krakkói városállamot, amely a bécsi Belügyminisztérium felügyelte alá került. Gąsiorowski meghívását elutasították, viszont hozzájárultak ahhoz, hogy az igazságügyi orvostani és orvosrendészeti tanszék élére Fryderyk Kazimierz Skobelt (1806–1876), az anatómiai intézet professzorát nevezzék ki, aki egyben az orvostörténelem előadója is lett. Skobel kinevezése összefüggött a krakkói egyetem germanizálásával, hiszen az 1848-as európai forradalmak leverése után a bécsi kormányzat fokozott figyelmet tanúsított minden nemzeti mozgalom és hazafias megnyilvánulás iránt, amely folyamatban Krakkó sem lehetett kivétel. Skobel orvostörténeti előadásainak tematikája sokban hasonlított a német egyetemeken folyó orvostörténeti képzés szemléletéhez, bár bővült Litt-ré munkájának – elsősorban Hippokratesra vonatkozó fejezetei – alapos ismertetésével, s a berlini August Hirsch (1817–1894) nevezetes, többkötetes életrajzi lexikona („Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte aller Zeiten und Völker”) részletes bemutatásával.

Abban az időben már az európai orvosi karokon folyó orvostörténeti oktatás sokban hasonlatos volt egymáshoz, főleg a képzésben felhasználandó alapvető forrásmunkák kiválasztásában. A korszerűbb orvostörténeti oktatás neveltjei közül emelkedtek ki a következő nemzedék lengyel kiválóságai, közöttük Józef Oettinger (1818–1895),⁶⁴ aki már fizetés nélküli tanársegédként gyakran

⁶⁴ Kapronczay Károly: Józef Oettinger (1818–1895). = Orvosi Hetilap. 117 (1976) No. 41., pp. 1921–1923.

helyettesítette a betegeskedő Hechelt orvostörténeti előadásai megtartásában. Oettinger volt az első Krakkóban, aki doktori diszsertációját (1846) az orvostörténelem tárgyköréből írta („Josephi Struthii medici Posnanensis vita”). Oettinger 1818-ban született Tarnówban, zsidó kereskedő családból. Szüleit korán elvesztette, ezért krakkói egyetemi tanulmányait vallási közösségének egyik tanulmányi alapítványa segítette. Előbb filozófiát, majd orvosi tanulmányokat folytatott. Szoros szálak fűzték a lengyel nemzeti mozgalomhoz, így ezért akadályozták meg 1850-ben magántanári kérelmét. 1846-ban tagja volt a galíciai Nemzeti Bizottságnak, 1848-ban pedig a krakkói polgári mozgalom egyik szervezője lett. 1848-ban jelölte magát a galíciai tartományi parlamentbe birodalmi alkotmányt követelő programmal – a választásokon azonban csupán néhány szavazattal szenvedett vereséget.

Lengyel nemzeti és polgári liberális felfogása miatt politikai tevékenységét ellenezte a krakkói zsidóság konzervatív vezetősége, sőt az osztrák rendőrség is állandó megfigyelés alatt tartotta. Szerény körülmények között élt, hiszen tanulmányainak befejezése után több évig a krakkói zsidó kórházban dolgozott – minden anyagi ellenszolgáltatás nélkül. 1850-től azonban – már fizetéssel – a főorvos helyettese volt. Kollégái közül többen kifogásolták a heti egy alkalommal tartott ingyenes rendelését, ami a lakásán zajlott, s ahol felekezeti hovatartozás nélkül látta el a megjelent betegeket. A rendőrségi megfigyelés és a tevékenységét ért bírálatok ellenére – vagy talán emiatt – 1861-ben ismét politikai szerepet vállalt: Bécsben a krakkói zsidó küldöttség tagjaként tárgyalt a belügyminiszterrel Galícia jövőjéről. Sokat idézték beszédének fő gondolatát: „az állam társadalmi szövetség a szabadság biztosítására, ahol semmi helye nincs a nemzeti és vallási gyűlöletnek”. Éppen a politikai enyhülés – mely hasonló volt a magyarországi helyzethez – légkörében adta be 1862-ben az orvostörténelem tárgykörében magántanári kérelmét „Az iskolán kívüli orvostudomány” címmel, amit elnyert, de a nyilvános előadás jogát akkor

még nem kapta meg. Az 1867-es magyar–osztrák kiegyezést követően újabb politikai enyhülés következett be Galíciában is, melynek köszönhetően engedélyezték Oettingernek is az egyetemi előadásai megtartását. Első nyilvános előadásán még alig néhányan vettek részt, később azonban a krakkói egyetem legnépszerűbb előadói közé emelkedett. 1873-ban nyilvános rendkívüli egyetemi tanárrá nevezték ki. Több éves levéltári kutatásainak eredményeként összeállította és kiadta a krakkói egyetem orvosi karának dokumentumköteteit. Azokban az években írta meg az általános orvostörténelem alapvonalairól szóló, közel három és félezer oldalas könyvét, amelyet teljes egészében nem tudott kiadni – kb. 900 oldalnyi a „Przeгляд Lekarski” mellékletként jelent meg. Oettinger kézírata – és kinyomtatott részei – nemcsak a lengyel orvostörténelem eseménytörténetét ölelte fel, hanem részletesen elemezte az orvosi gondolkodás és a filozófia fejlődésének számos történeti problémáját is. Oettinger az orvostörténelmet 1891-ig, nyugalomba vonulásáig adta elő.

*

1900-ban ünnepelte a Jagelló Egyetem 1400-ban megfogalmazott híres alapszabályzatának 500. évfordulóját, amely annak idején valóban európai egyetemmé tette a krakkói univerzitást. Akkor az orvosi karon több kezdeményezés született az orvostörténeti oktatás újjászervezésére – új tanszéki vagy intézeti kereteinek kialakítására. Walery Jaworski (1849–1924), a belgyógyászat professzora kezdeményezte a kar orvostörténeti múzeumának megszervezését, amely egyben a történeti tanszék szerepét is betöltönte. Az orvostudományi kar tanári testülete végül is megalapította a Jagelló Egyetem Orvosi Karának Orvostörténeti Múzeumát: elrendelte a kar történeti dokumentumainak, orvosi eszközeinek, jeles professzorai könyv- és irathagyatékának összegyűjtését. Három munkatársat biztosítottak a gyűjtemény kezelésére. Az 1902-ben kiadott

jelentés szerint a 10 ezer kötetes könyvtár mellett 1222 történeti értékű kézirattal és 1769 db orvosi eszközzel és emléktárggyal rendelkeztek. 1905-ben a kéziratok száma 2188, a tárgyak száma 4617 darabra emelkedett, a könyvtár pedig 13 ezer kötetel rendelkezett. Az Orvostörténeti Múzeum fenntartása jelentős költségeket igényelt, amelynek teljes összegét az egyetem alig tudta előteremteni. Azokban az években az orvostörténelmet – rendkívüli tanárként – Leon Wachholz (1867–1942) az igazságügyi orvostan professzora adta elő az ötödéveseknek egy féléven át, heti két órában. Wachholz önmagát „műkedvelő orvostörténésznek” tartotta.⁶⁵ előadásait jeles elődeinek munkáiból állította össze.

Akkortájt kezdte el orvostörténeti tevékenységét Adam Wrzosek (1875–1965), a lengyel orvostörténet-írás kiemelkedő egyénisége.⁶⁶ Wrzosek pályafutása jól jelképezi az akkor három részre szakított Lengyelország értelmiségeinek sorsát. 1875. május 5-én született a Németországhoz tartozó lengyel ország részben. 1898. július 19-én Berlinben szerezte meg orvosi oklevelét, amit Kijevben nosztrifikáltatott, ahol egy esztendőn át a szülészeti-nőgyógyászati klinikán dolgozott. A szakvizsga letétele után félévig szülőfalujának körorvosa volt, majd Párizsban pszichológiát, Zürichben antropológiát és filozófiát tanult, azután a városi gyermekórház alorvosa lett. 1901-ben Krakkóban a kórbonctani intézet egyik tanársegédi állását eredménnyel pályázta meg, ahol magántanári képesítést is kapott. Akkor találkozott Walery Jaworskival, akinek kérésére bekapcsolódott a szervezés alatt álló Orvostörténeti Múzeum feldolgozó munkájába. Az orvostörténeti előadásokat tartó Wachholz viszont – felfigyelve ifjú kollégája sokoldalú műveltségére – az orvostörténelem szépségére és e különös szakterületen a kutató- és az oktatómunkára ösztönözte.

⁶⁵ Kapronczay Károly: Leon Wachholz (1867–1942). = Orvosi Hetilap 113 (1972) No. 44. pp. 2665–2666.

⁶⁶ Kapronczay Károly: Adam Wrzosek (1875–1965). = Orvosi Hetilap 116 (1975) No. 4. pp. 212–214.

1906-ban már az orvostörténelem magántanára, amely fokozatot a középkor orvostudományáról és jeles orvosairól írott disszertációjával szerezte meg. Gyakran Wachholz helyett tartott orvostörténeti előadásokat, 1909-ben azonban már az orvostörténelem rendkívüli professzoraként hirdethetett egyetemi kurzust.

Monográfiákban dolgozta fel a krakkói egyetem híres orvos-tanárainak munkásságát, újraírta az egyetem orvosi karának történetéről szóló jegyzetet, s az első világháború kitöréséig közel 90 orvostörténeti tanulmányt jelentetett meg nyomtatásban. Írásainak jelentős részét német, francia és orosz nyelven írta: az első olyan lengyel orvostörténész volt tehát, aki a lengyel orvoslás történetét idegen nyelven népszerűsítette külföldi folyóiratokban.

Az első világháború kirobbanása után behívták katonai szolgálatra: ekkor vált Piłsudski elkötelezett hívévé. Azokban az években dolgozták ki orvos barátaival a független lengyel állam új egyetemi rendszerét, felsőoktatásának követelményeit és az egységes lengyel iskolarendszer szervezetét. Az orvostudományról szóló elképzelései 1918-ban az új független lengyel államban valósultak meg.

1918-ban kinevezték az első lengyel kormány Vallás- és Köznevelési Minisztériumába az egyetemi ügyek referensének, s szerepet vállalt a varsói egyetem orvosi karának átszervezésében is. Minisztériumi tevékenységének egyik eredménye, hogy a lengyel orvosi karokon kötelezővé tették az orvostörténelem oktatását, és az államvizsga követelményei közé is bevették ezt a diszciplínát.

1920. november 15-én lemondott minisztériumi beosztásáról, és kormánybiztosként vállalta a poznańi lengyel egyetem megszervezését.

A hatodik lengyel egyetemen azután ő lett az orvostörténeti intézet és tanszék vezetője, amely tisztséget 40 éven át töltötte be. A poznańi orvostörténeti intézet megszervezésében segítettek krakkói tapasztalatai is. 1924-ben megindította az „Archiwum

Historii i Filozofii Medycyny”-t, a ma is megjelenő orvostörténeti folyóiratot, amely publikálási lehetőséget biztosított az összes lengyel orvostörténész számára. Az első számot Wrzosek az orvostörténeti oktatás módszertanának, tematikájának és a képzés előtt álló feladatoknak szentelte. Megalapította a poznaí orvostörténeti könyvtárat (kb. 25 ezer kötettel), szorgalmazója lett a lengyel orvostörténeti tanszékek élén állók vendégprofesszorként történő meghívásának, a magántanári rendszeren belül pedig az egyetemen kívüliek habilitációjának. 1935–1939 között Vlnóban is előadta az orvostörténelmet.

A második világháború kitörése után el kellett hagynia Poznańt, mivel a megszálló német parancsnokság elfogatási parancsot adott ki ellene. Titokban Varsóba ment, és a háború végéig álnéven élt, ahol aztán egyik alapítója és szervezője lett az illegálisan működő „földalatti” egyetemnek. Mindvégig az orvosi kar dékánja volt, miközben minden tárgykörben előadásokat tartott.

1944 tavaszán a Gestapo – feljelentés alapján – azonosította a Stepan Dąbrowski álnéven élő Wrzoseket, akinek az utolsó pillanatban sikerült elmenekülnie. A titkos egyetem 271 hallgatója azután Wawrzechen, Grodziskben és Częstochowában gyűlt össze, és folytatta tanulmányait. Wrzosek hivatalosan 1945 áprilisában zárta le az illegitim egyetem tanulmányi időszakát – befejezettnek nyilvánította tevékenységét. Aztkövetően visszatért Poznańba, ahol újjászervezte az orvostörténeti és az antropológiai intézetet, újraindította az „Archiwum” című folyóiratot, s 70 évesen ismét újult erővel oktatott.

1950-ben vonult nyugdíjba – nem tartozott az új hatalom kegyeltjei közé.

1965. március 2-án hunyt el Poznańban.

*

Az első világháború után újjáalakult lengyel orvosképzésben kötelező tárgyként szerepelt az orvostörténelem. 1920-ban a krakkói egyetem orvostörténelem professzorává, a tanszék vezetőjévé Władysław Szumowski (1875–1954), a lengyel orvostörténet-írás és kutatás külföldön is legismertebb egyéniségét nevezték ki.

Szumowski 1875. március 26-án született Varsóban,⁶⁷ a parnawai piaristáknál érettségizett, azt követően a szentpétervári egyetemen filozófiát és matematikát tanult, majd visszatérve szülővárosába, a varsói egyetem orvosi karára iratkozott be. 1899-ben szerezte meg orvosi oklevelét. A századforduló éveiben hosszabb külföldi tanulmányútra ment: egy évig a freiburgi élettani intézet, majd a bakteriológiai laboratórium munkatársa, sőt vezetője is volt. Azután a lemergi János Kázmér Egyetem Élettani Intézetében vállalt tanársegédi állást (1903–1906 között): ott kezdett orvostörténelemmel foglalkozni, sőt filozófiát és történelmet is hallgatott. 1907-ben a „Jędrzej Krupiński, Galicia első proto-medikusa 1772–1783” című könyve alapján az orvostörténelem magántanárává habilitáltak. Orvostörténeti sikerei ellenére nem adta fel gyakorló orvosi tevékenységét, mivel úgy vélte, hogy orvostörténelmet eredményesen csak úgy lehet művelni, ha a mindennapi gyakorlat kérdéseire is választ próbál találni. Volt belgyógyász (1906–1908), laringológus (1909–1910) és üzemorvos (1908–1912).

Az első világháború – mint számos más kortársának – törést jelentett életében: behívták katoniorvosi szolgálatra, bár mindvégig Galíciában, a hátországban működött, ahol Galíciai Katoniorvosi Intézetben feladatot kapott a kolerajárvány leküzdésében, majd – már polgári orvosként – az egyik katonai kórház laboratóriumát vezette.

⁶⁷ Bronisław Seyda id. mű pp. 198–214. Kapronczay Károly: Władysław Szumowski (1875–1954). = Orvostörténeti Közlemények. Vol. 60–61. (1971) pp. 287–291.

Ha alkalma nyílt, levéltárakban és könyvtárakban kutatott. 1916-ban a kijevi egyetem lengyel kollégiuma orvostörténeti előadássorozat megtartására kérte fel.

A világháború után újjáalakult oktatásügyi minisztériumban – Wrzosekkel egy osztályon – az egységes lengyel egészségügy megszervezésében vett részt, s közreműködött a közegészségügy intézményi rendszerének megszervezésében.

1920-ban a krakkói egyetem orvosi karán az orvostörténelem nyilvános rendes tanárának nevezték ki: a kétszemeszteres tantárgyat heti 5 órában, vizsga-kötelezettséggel adhatta elő. Az orvostörténelemmel egyidőben az orvosi filozófiát is előadta, illetve beépítette az orvostörténelem tananyagába az orvosi gondolkodás fejlődését és koronkénti alakulását. Az orvostörténelem tananyagának szerkezetét kronologikusan, tudós iskolánként építette fel, s főleg az oknyomozó és az alapos kutatáson nyugvó ismeretanyag átadására összpontosított. Szintetikus módszerrel egyesítette az orvosi és a gyógyszerészet-történeti adatokat s folyamatokat – az egyetemes fejlődésvonalat kívánta követni előadásaiban. Jó előadó volt: előadásain nemcsak a tárgy hallgatására kötelezettek vettek részt, de úgynevezett „áthallgatással” foglalkozásain megjelentek a bölcsész- és a természettudományi karok hallgatói is. Sohasem törekedett népszerűsége – tekintélyét alaposságával és emberségével vívta ki.

Részben pedagógiai munkásságának köszönhető, hogy az egy félévben leadható óraszámát 60-ra, az egyéb orvostörténeti foglalkozások óraszámát 20-ra emelték fel. Már az 1920-as években a lengyel orvostörténeti közelet jeles személyiségeként volt ismert: egyik alapítója a Lengyel Orvostörténelmi Társaságnak, az „Archiwum” megalapításának kezdeményezője, sőt 1928-ban indítványozta – a román orvostörténeti társaság nemzetközi értekezletén – a Nemzetközi Orvostörténelmi Társaság megszervezését is.

1928. október 5-én a lengyel egyetemek orvostörténeti tanárait értekezletre hívták össze, hogy egységes álláspontot alakítsanak ki

az orvostörténelem tárgyköréből írt doktori disszertációk követelményrendszerére. Ott bízták meg Szumowskit egy egységes orvostörténeti munka megírásával, ami a lengyel orvoslás múltját az egyetemes gyógyítástörténet és az orvosi gondolkodás fejlődésének folyamatába ágyazottan dolgozza fel.

Az anyaggyűjtésben és a periodizációban nagy segítségére volt Stanisław Treliński, a vilnai egyetem orvostörténelem tanára, akinek halála után a munkát már egyedül végezte. A megírásnál felhasználta addigi kutatásainak minden anyagát. Könyvével didaktikai célkitűzéseket is meg akart valósítani, továbbá olyan kézikönyvet kívánt a hallgatók és a kutatók kezébe adni, amelyben az érdeklődők szintetizálva találják meg az orvostörténeti ismereteket az ókortól a legújabb időkig, az orvosi etika kérdésének alakulásával egyetemben. Az első kötet az ókorral (1930), a második a középkorral (1932), a harmadik és a negyedik kötet (1934) pedig az újkorral foglalkozott. A teljes anyagot – Herczeg Árpád fordításában és jegyzeteivel – 1939-ben a *Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat* egy kötetben összevonva megjelentette magyar nyelven. 1938-ban – munkásságának elismeréseként – a Lengyel Tudományos Akadémia levelező tagjává választotta, s tagja lett a párizsi, a brüsszeli és a bukaresti orvostörténeti társaságnak is.

A második világháború kitörésekor a Jagelló Egyetem orvostudományi dékán méltóságát viselte. 1939. október 6-án a Gestapo – az orvostanári karral együtt – letartóztatta, és a sachsenhauseni foglyaltáborba hurcolták: s csak 1940. február 9-én szabadult ki foglyagságából. Betegsége miatt ugyan nem vett részt a fegyveres ellenállásban, de az élettant oktatta a titkos földalatti egyetemen. Szerepe volt abban, hogy az orvostörténeti gyűjteményt nem érte kár.

A háború után ismét elfoglalta katedráját: fiatalos lendülettel fogott az oktatáshoz és a kutatómunkájához. 1953-ban az újjáalakult Lengyel Tudományos Akadémia rendes tagjává választotta. Hozzáfogott alapvetésnek számító könyvének átdolgozott kiadásához, de 1954. április 5-én elhunyt.

A sokat betegeskedő Szumowskit az 1948/49-es tanévtől kezdve Zbigniew Kukulski (1908– 1971) helyettesítette az orvostörténeti előadások megtartásában. Kukulski az orvostörténelemből szerezte doktori fokozatát, disszertációjának címe: „Józef Jakubowski, a Jagelló Egyetem tanára és a Krakkó Városállam főorvosa” (1936). Kukulski 1945 után az Orvostörténeti Intézet tudományos munkatársa, Szumowski közvetlen munkatársa volt. 1948–1958 között az orvosi kar központi orvosi könyvtárának igazgatója, 1950-ben részt vett az egészségvédelmi intézet szervezésében, amelynek első megbízott vezetője lett.

Szumowski halála után – Kukulski többirányú elfoglaltsága miatt – az Orvostörténeti Múzeum és a tanszék megbízott vezetője Bolesław Skarżyński (1901–1963) lett, aki az orvosi karon megtartotta a biokémiai tanszék vezetését is. Skarżyński a népszerűsítő orvostörténet művelője, több munka írója és szervezője volt.

Tagja volt a Lengyel Orvostörténeti Társaság elnökségének, a Lengyel Tudományos Akadémia biológia és orvostörténeti bizottságának elnöki tisztségét 15 évig viselte. 1961-ben betegsége miatt visszavonult, ezért az egyetemnek döntenie kellett az orvostörténeti intézet és a tanszék végleges vezetőjéről, a nyilvános és a rendes professzori kinevezésről. Akkor került a tanszék rendes professzori posztjára Zbigniew Kukulski, aki emellett megtartotta az Orvosi Könyvtár igazgatói tisztségét. Kukulski mellé docenssé Kazimierz Lejmant, a bőrgyógyászati klinika másodprofesszorát és Mieczysław Skulimowskit (1930–1982), az orvosi klimatológia jeles szakemberét, a wieliczkaei orvosi klimatológiai intézet megszervezőjét nevezték ki. Mellettük egy adjunktus, három tanársegéd (orvos, gyógyszerész, bölcsész), könyvtáros és muzeológus működött.

Már 1948-ban változás következett be az orvostörténeti intézetben: önálló tanszékké szervezték meg a gyógyszerészet-történetet, amelynek élére Jan Lachst (1869–1954), a jeles orvos és gyógyszerészettörténészt állították.

Lachs a wrocławiai orvosi kar orvos- és gyógyszerészet-történeti tanszékének docense volt: onnan került át a krakkói egyetemre nyilvános és rendes egyetemi tanárnak. Az önálló tanszék megszervezése mellett egy krakkói gyógyszerészet-történeti múzeum felállítása is elképzelései között szerepelt. Halála megakasztotta a szervező munkát, de – elsősorban Roeske professzornak köszönhetően – Krakkó belvárosában, egy háromemeletes épületben mégis elhelyezték az értékes gyűjteményt, amely egyben a gyógyszerészet-történeti tanszék is lett.

Kukulski tanszéki utóda Mieczysław Skulimowski lett, aki 1982-ben bekövetkezett váratlan haláláig kiváló vezetője volt az intézetnek és a tanszéknek. Tudományos munkássága részben a krakkói orvosképzés történetének feldolgozására és az orvostörténeti oktatás történeti bemutatására összpontosult. Kiváló munkákat írt Krakkó és környékének természeti kincseiről is. Skulimowski utóda Zdzisław Gajda, a gyógyszerészet-történeti tanszék docense lett – őt pedig Andrzej Śródka követte 2002-től.

*

A varsói polgári orvosegyetemen időnként magántanár adta elő az orvostörténelmet: 1920 után hol Poznańból, hol Krakkóból jöttek előadásokat tartani. 1922-ben viszont megszervezték a Katonaorvosi Akadémiát is, ahol 1925-től katonaorvoslás-történetet is tanítottak, melynek előadója Stanisław Konopka (1896–1982) orvos százados volt. Konopka a Lengyel Légión hadapródjaként harcolt az orosz fronton, majd Albániában. 1917-ben alhadnaggyá, 1919-ben hadnaggyá, 1920-ban pedig századossá léptették elő. 1918-ban beiratkozott a krakkói egyetem orvosi karára katonai ösztöndíjasként. 1925-ben avatták orvosdoktorrá. Attól az évtől kezdve a varsói Hadtörténeti Intézet és Múzeum munkatársa volt, s a Szanitéc Iskola tanárává is kinevezték. Akkor kezdett foglalkozni orvostörténelemmel: 1939-ben megvédte orvosdoktori disszertáció-

ját a krakkói egyetemen. Nevéhez fűződik a Katonaorvosi Akadémia könyvtárának megszervezése.

Katonaorvoslás-történetet tanított a varsói polgári orvosi karon. Közben előléptették őrnaggyá, majd alezredessé. 1939-ben frontszolgálatra rendelték: a Jarosławban berendezett kórházat vezette, majd német fogságba esett, azonban szerencsésen megszökött. Bekapcsolódott a korábban már említett titkos orvosképzésbe, de feljelentés nyomán a Gestapo letartóztatta, és előbb a rettegett varsói Pawiak börtönbe, majd a Gross-Rosen koncentrációs táborba hurcolták, ahonnan szintén megszökött. A varsói felkelés idején – felkelő orvosként – hol pedig betegeket gyógyított, hol egykori értékes orvosi könyvtárának „roncsait” menekítette. 1945 után a lengyel egészségügyi miniszter – már polgári állományban – kinevezte a varsói Központi Orvosi Könyvtár igazgatójává és az Orvosi Kiadó vezetőjévé. Tevékenysége főleg egy új könyvtár felállítására irányult: jelentős könyvtárat szervezett, európai hírű lett az általa szerkesztett orvosi bibliográfia is, amelynek munkálatait 35 évig irányította. 1946-ban Poznańban az orvostörténelem tárgyköréből habilitált.

A varsói egyetem orvosi karán kezdetben rendkívüli, később pedig rendes egyetemi tanárként adta elő az orvostörténelmet. A varsói orvostörténeti intézet ténylegesen a Központi Orvosi Könyvtárban működött: Konopka és munkatársai sokáig ott tartották az orvostörténeti előadásokat és foglalkozásokat. Konopka tagja volt a Lengyel Orvostörténeti Társaság elnökségének, s 1971-ig szerkesztette az „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny” című folyóiratot.

1970-ben nyugdíjba vonult, a varsói orvostörténeti tanszék élére Feliks Widy-Wirski (1907–1982), majd 1979–1991 között Marcin Łyskanowski került. 1996-tól Andrzej Śródka volt Varsóban az orvostörténelem professzora, aki 2002-től Krakkóban is ezt a feladatot látja el.

1945 után Varsóból Łódźba helyezték át a Lengyel Katonaor-

vosi Akadémiát, elsősorban azért, mivel a háború alatt minden intézmény elpusztult. A lódzi polgári orvosképzés a vilnai egyetem áttelepülésével vette kezdetét. 1946-tól az orvostörténeti előadásokat Jan Szmurło (1867–1952) egyetemi tanár tartotta, akit még 1938-ban neveztek ki Gaşiorowski utódává Vilnába. Szmurło 1892-ben végzett Varsóban. Katonaorvosként vett részt 1905-ben Mandzsúriában az orosz–japán háborúban, az első világháború alatt pedig az orosz hadseregben szolgált.

1923-tól a vilnai egyetem orr-fül-gégészeti klinikáját vezette mint egyetemi tanár. Kutatásai során mindig érdeklődött az orvostörténelem iránt, de elsősorban a vilnai orvosképzés történetével foglalkozott. A vilnai lengyel egyetemmel együtt menekült a lengyel állam területére. 1946-ban ő szervezte meg Lódzban az orvostörténeti intézetet, egyben a Központi Könyvtár igazgatója lett, ahol a középkori lengyel orvosi iratokkal foglalkozott. Tanszéki utóda Włodzimierz Głowacki (1921–1991) lett, őt követte Henryk Pankiewicz, megbízott tanszékvezetőként, majd Jan Stanisław Fijałek (1926–1997). 1999 óta Jerzy Supady irányítja a lódzi orvostörténeti intézetet.

A Katonaorvosi Akadémián 1974-ben szervezték meg az orvostörténeti intézetet Tadeusz Brzeziński (1929–2010) vezetésével, aki 1981-ben lemondott rangjáról és beosztásáról, majd Szczecinben lett Romuald Gutt utóda és a Tengermelléki Akadémia Tudománytörténeti Intézetének vezetője. Brzeziński helyét Jeśman Czesław ezredes töltötte be.

Szczecinben az orvostörténelem oktatásának megszervezése Tadeusz Antoni Bilikiewicz (1901–1980) nevéhez fűződik, aki 1925-ben Krakóban végzett, 1931-ben pedig az orvostörténelem doktora és bölcsészdoktor is lett. Szumowski mellett őt tartja a lengyel orvostörténet-írás a legsokoldalúbb és szakmailag legműveltebb orvostörténésznek. 1931-től Vilnában az orvostörténelem rk. tanára volt, 1931–1940 között helyettes intézetvezetőként látta

el feladatát. A háború alatt bekapcsolódott a lengyel ellenállási mozgalomba: partizánorvosként is működött.

1946-ban Gdańskban az orvostörténelem nyilvános, rendes tanára, egyben az egyetemi poliklinika igazgatója is volt. Bár 1950–1953 között Gdańskban szünetelt az orvostörténelem oktatása, 1954-től ismét megkezdődött a gdański oktatás Bilikiewicz irányításával. 1957-től a Lengyel Tudományos Akadémia tudományos minősítő bizottságának elnöke volt, 1971-ben ment nyugdíjba.

Politikai nézetei miatt a kormányzat nem kedvelte. A nemzetközi orvostörténelem képviselői és kutatói messzemenően elismerték munkásságát, s főként a lengyel földön megrendezett tanácskozásokon találkozhattak vele.

Orsós Ferenc és a katyíni tömegsírok azonosítása

Több mint 70 év távlatából is mindenkit megdöbbsent az 1940 április–májusában Katyńban lemészárolt több ezer lengyel tiszt drámája, s az a minősíthetetlen nagyhatalmi cinizmus, amellyel a második világháború főszereplői az emberi sorsokat „kezelték”. Ez éppúgy vonatkozik a Szovjetunióra, mint a propagandalehetőséget „kihasználó” goebbelsi náci sajtógépezetre, a szövetségi érdekekért az igazság elhallgatására törekvő Angliára és az Egyesült Államokra.

Katyń „történelmi utóélete” sajátos dráma. Gondoljunk Andrzej Wajda „Katyń” című filmjének megrázó jeleneteire: feleségek, gyermekek, testvérek azért szenvednek, mert szeretteik földi életüket a katyíni tömegsírban végezték– németek és szovjetek egyaránt olyan nyilatkozatra kívánják kényszeríteni őket, hogy „Katyń nincs és nem volt”. Gondoljunk a varsói helyőrségi templom megrázó katyíni emlékművére: a megfeszített Krisztus lehajol a térdelő, megköztözött és fejbe lőtt lengyel katonáért.

Katyń sokáig tabunak számított: elsősorban a szovjet érdeknába tartozó országokban, de legfőképpen Lengyelországban. Hogy Katyń, e bajjóslatú helységnév (a 'kat' lengyelül hóhért is jelent) mit takar, azt a legeldugottabb lengyel faluban tanuló kiskis-kolásnak is tudnia illett – legalább a szájhagyomány változó tartalmú elbeszéléseinek szintjén. A történelmi tényből sejtelmes, tiltott és titokzatos mítosz lett, amelynek a rendszerváltozás vetett véget: a végnapjait élő Szovjetunió – akarva, nem akarva – 1990-ben bevallotta bűntettét.

Nem célom a katyíni dráma részletes feltárása, csak a bizonyítás ismertetése.

Katyń nem volt?

A lengyel ellenállás és az emigráció vezetői gyanakodtak valami-féle gyanús ügyre a szovjet fogságba esett lengyel tisztekkel kapcsolatban, de feltételezni sem merték azt, ami valóban megtörtént velük.

1942 nyarán a lengyel hadsereg hírszerzése olyan adatokra bukkant, hogy a szmolenszki térségben – a helyi lakosok elbeszélése szerint – lengyel katonákat végeztek ki. Ezt erősítette meg az a hír, ami e térségbe vezényelt lengyel kényszermunkásoktól származott: a helyi lakosoktól hallott szóbeszéd ellenőrzésére éjszaka néhányan kiszöktek a közeli erdőbe, s a fiatalabb fák között, a talaj dúsabb növényzete, illetve a föld egyenetlensége miatt próbaásást végeztek, s lengyel tisztek tetemeire bukkantak. A sírt visszahantolták, és ágakból készített kereszttel jelölték meg. A későbbiekben az is kiderült, hogy a helyi lakosok szóltak a német katonai parancsnokságoknak ezekről a sírokról, de a németek nem tulajdonítottak jelentőséget az ügynek.

1943 januárjában – kegyetlen hideg tél volt – éhes farkasok kaparták ki a sírok egy részét. A rőzsegyűjtő helybeliek a látottakat újra jelentették a német hatóságoknak, akik ellenőrizték is a bejelentést: akkor elindult a XX. század legborzalmasabb gyilkosságának a feltárása, s ennek nyomán egy, az egész világot megrázó botrány.

Az orvosi szakmai szemle

A próbaásások után a helyi német parancsnokság a felsőbb berlini parancsnoksághoz fordult, szakembereket kérve a rejtélyes sírok feltárásához. A katyíni erdőben feltárt sírok törvényszéki orvosi vizsgálatainak irányítását és a szakmai munka megszervezését, va-

lamint felügyeletét Leonardo Conti⁶⁸ birodalmi egészségügyi főnök felügyelete alá helyezték, de már a munka elején több szakértői orvosi bizottság munkájára is építeni akartak.

Amint tavaszodni kezdett, több száz szovjet hadifoglyot rendeltek a területre: ők a fizikai munkát végezték – a német propaganda szerint a „bűnösöket” jelenítették meg a szörnyű gyilkosságok színhelyén.

A Wehrmacht Egészségügyi Főnöksége 1943. március 29-én a katyni térségbe rendelte Wolfgang Quersdorf orvosezredest és Gerhard Buhtz⁶⁹ igazságügyi orvosszakértőt, orvosezredest. Buhtz szabad kezet kapott a munkatársak megválasztásában. A döntést megelőzően a magasabb német parancsnokság csak német szakemberekkel kívánta a feltárást elvégeztetni, végül is úgy döntöttek, hogy a lehető legnagyobb nemzetközi részvétellel és a lengyel területen fellelhető lengyel szakemberek bevonásával akarják a feladatot megoldani. Így Buhtz nem véletlenül választotta közvetlen munkatársának a krakkói egyetem kórbonctani tan-

⁶⁸ Leonardo Conti (1900–1945) orvos, birodalmi egészségügyi főnök. 1923-ban szerzett orvosi oklevelet Erlangenben, sebészetből pedig szakorvosi vizsgát, 1925–1933 között a berlini gyermekkórház főorvosa, 1927-től tagja a Nemzeti Szocialista pártnak, 1933-tól a porosz, 1934-től a Birodalmi Népegészségügyi Hivatal főnöke (ez az egészségügyi minisztériumnak megfelelő szervezet). Az eutanázia-program szervezője, amiért a Nürnbergben működő Nemzetközi Bíróság elé akarták állítani. Börtöncellájában felakasztotta magát.

⁶⁹ Gerhard Buhtz (1896–1944) orvos, egyetemi tanár, igazságügyi orvosszakértő. 1923-ban Heidelbergben szerzett orvosi oklevelet, a breslauer egyetem kórbonctani, majd igazságügyi orvostani intézetben működött, 1936-tól egyetemi tanár, a közlekedési balesetek orvosi szakértője. 1938-tól katonaeorvos, 1940-től a Közép Német Hadseregcsoporthoz egészségügyi főnöke. Leonardo Conti bízta meg a katonai feltárást igazságügyi orvostani vezetésével. 1944-ben Ukrajnában elesett. Nevéhez több értékes szakmunka és szakkönyv fűződik, amelyeket a tudományos bibliográfiák részletesen felsorolnak.

székének volt másodprofesszorát, Marian Wodzińskit,⁷⁰ és két asszisztensének Wiktor Kalicińskit⁷¹ és Stefan Piekowskit. Wodziński és munkatársai hivatalosan a Lengyel Vöröskereszt kiküldött szakértői voltak – személyes biztonságukat a Nemzetközi Vöröskereszt biztosította.

A Lengyel Vöröskereszt Katyńba rendelte még Kazimierz Skaczyńskit is,⁷² aki a lengyel hadsereg ezredese volt. Később ő fogalmazta meg a feltárás jelentését, amit 1945-ben lengyelül, később pedig angolul is közzétettek. A jelentés szerint Wodziński és munkatársai összesen 2800 holttest azonosítását végezték el. A kilenc lengyel törvényszéki szakorvost „Feltárási Orvos Csoport”-ként emlegetik a jegyzőkönyvek és a jelentések.⁷³ Az igazságügyi orvostani „bázisintézetnek” a krakkói törvényszéki orvostani intéze-

70 Marian Wodziński (1911–1986) orvos, egyetemi tanár, igazságügyi orvostani szakértő. Kiemelkedő képességű kutató, aki tényleges vezetője lett a katyńi sírfeltárásoknak, amiért 1945-ben – kollaboráció vádjával – a szovjet katonai hatóságok elfogatási parancsot adtak ki ellene. Sikerült külföldre menekülnie: Londonban telepedett le, s 1947-ben kiadta a 'The Katyń forest' (London, 1947) című alapvetésnek számító, első orvosi könyvet Katyńról.

71 Wiktor Kaliciński 1910-ben végzett a lwówi egyetem orvosi karán, az osztrák–magyar közös hadsereg orvosi karából lépett át a lengyel hadseregbe. Egy időben a varsói katonai orvosi akadémián, a sebészeti tanszéken volt docens. Nem azonos azzal a Wiktor Kaliciński (1885–1940) orvosőrnaggyal – Piłsudski marsall egykori orvosával –, akinek maradványait éppen Katyńban emelték ki a tömegsírból.

72 Kazimierz Skaczyński (1887–1962) lengyel hivatásos tiszt, ezredes, a Lengyel Vöröskereszt főtitkára. Párizsban műegyetemet, Antwerpenben pedig kereskedelmi főiskolát végzett. Az első világháború idején a Lengyel Légiónak tisztje, 1920-ban belépett a lengyel hadseregbe. 1943-ban a lengyel kormány felhatalmazásával – a Nemzetközi Vöröskereszt védelme alatt – érkezett Katyńba. 1945-ben elfogató parancsot adtak ki ellene, ezért Londonba menekült. Kanaďában telepedett le, ahol mérnökként dolgozott.

73 Az akkori lengyel valóságot jellemzi, hogy ők azonosították Katyńban két volt krakkói kollegájuk holttestét is: a körbonctani intézet volt docensét, Stanisław Ścieskit és Zygmunta Szantrachot, akik a mozgósításkor a lwówi helyőrségben kaptak katonai orvosi beosztást, s akiket a kozielski táborban őriztek. Nevük szerepel a katyńi mártírok listáján.

tet jelölték ki, amelyet – Jan Olbrzycht professzor⁷⁴ letartóztatása után – Janina Kowalczyk vezetett.

A helyszínen Wodziński irányításával tábori laboratóriumot és kórbonctani részleget szerveztek, valamint megteremtették mindazokat a feltételeket, amelyek az igazságügyi orvostani vizsgálatokhoz voltak szükségesek. Rövid idő alatt nyolc sírt tártak fel – több az 1920-as években az erdőben épített NKVD-tisztségviselők által használt üdülő közelében volt. Ezt az épületet – az adott időben – NKVD-katonai parancsnoksággként használták: a látható nyomok alapján annak alagsorában hajtották végre a lengyel tisztek tömeges kivégzését. A helyszínen készített törvényszéki orvostani anyagokat – a sírleletekkel együtt – a krakkói törvényszéki orvostani intézetbe szállították, ahol megkezdték szakszerű feldolgozásukat: a sírleletek (a holttesteknél talált igazolványok, jegyzetek, naplók, személyes tárgyak stb.) csoportosítását és ládába rendezését.

A németek előtt is ismert volt, hogy a lengyelek több tízezer lengyel tisztet keresnek az oroszokon, ezért is lett rendkívül fontos az ügy, amikor a sírokban lengyel tisztek maradványait találták meg.⁷⁵

⁷⁴ Jan Olbrzycht (1890–1962) orvos, egyetemi tanár, igazságügyi szakértő. A krakkói egyetemen végzett 1913-ban. Az első világháború alatt az osztrák–magyar közös hadsereg katonaeorvosa. 1920-ban magántanár, rendkívüli tanár 1923-tól, 1936-tól ny. r. tanár az igazságügyi orvostani tanszéken. Kiemelkedő tudású szakember. 1940-ben az auschwitzi koncentrációs tábor foglya volt, azonban 1945 őszétől ismét ő vezette az orvostani intézetet.

⁷⁵ Az 1990-es években a lengyel sajtót bejárta az a hír, ami később igaznak bizonyult: Gerhard Buhtz a breslauer igazságügyi orvostani intézetében négy koponyát helyezett el a katyáni sírfeltárásból. Ezt – mivel az intézetben dolgozók tudták a koponyák eredetét – szekrénybe zárva őrizték, nehogy a szovjet, majd a kommunista államhatalom elvigye onnan. 1997-ben Bolesław Popielski professzor felfedte a négy koponya meglétét, és bemutatta a sajtónak. A dokumentumok szerint 1943. május közepén repülő egyenruhában elföldelt női holttestet találtak, amelynek koponyáját Buhtz a breslauer egyetem igazságügyi orvostani intézet gyűjteményében helyezett el. Ezt és más katyáni koponyát

Azokban a napokban a lengyel Főkormányzóság lengyel sajtója csak a megtalált lengyel tömegsírokról írt: kész listákat közöltek a megtalált katonai igazolványok szerint azonosított katonákról. 1943. április 10-én Varsóban és Krakkóban a németek lengyel értelmiségieket és civil személyeket gyűjtöttek össze és vittek el Katyńba, hogy saját szemükkal lássák a lengyel tisztok tetemeit. Többek között oda „vezényelték” Ferdynand Goetel⁷⁶ és Józef Mackiewicz⁷⁷ lengyel írókat, valamint Stanisław Jasiński krakkói plébánost, aki a visszahantolásnál elvégezte a temetési szertartást és a besztertelést. A lengyel területeken döbbenet és elkeseredett hangulat lett úrrá: nem tudták, kit gyűlöljenek jobban – a volt vagy az akkori jelen megszállóit.

Berlin 1943. április 13-án adott ki hivatalos közleményt a katónyói gyilkosságokról: tíz-tizenkétezer holttestről írtak. Úgy vélték, ez a létszám pontosan megegyezik a lengyel tiszteket őrző, volt három tábor lakóinak létszámával. Goebbels is elemében volt: „Személyesen adtam utasítást arra, hogy vitessenek minél több új-

őrizte meg Popielski professzor. Hosszas bizonyítási eljárás – Jerzy Kawecki számítógépes vizsgálata – után 2005. november 4-én derült ki, hogy a koponya teljes bizonyossággal megegyezik Janina Lewandowska (1908–1940), Józef Muśnicki tábornok leányának koponyájával, aki zeneművészeti főiskolát végzett, majd a légierőnél távirásként szolgált. Orosz fogságba esett, a kozielski táborban tartották fogva. Azonosított koponyáját – gránit urnában – 2005-ben temették el lusowói családi sírboltban. Bebizonyosodott, hogy a szovjetek nőket is meggyilkoltak Katyńban.

⁷⁶ Ferdynand Goetel (1890–1960) lengyel író. 1943-ban a lengyel kormány által Katyńba delegált Lengyel Vöröskereszt küldöttség tagja, amiért 1945-ben a szovjet katonai hatóság elfogató parancsot adott ki ellene. Előbb a krakkói ferences kolostorban bujkált, majd holland útlevelel Londonba menekült, ahol 1946-ban letelepedett le – jelentős munkákat jelentetett meg Katyńról.

⁷⁷ Józef Mackiewicz (1902–1985) író, újságíró. A második világháború alatt a németek által engedélyezett vilnai 'Gońcu Codzienny' munkatársa – e lap tudósítójaként tartózkodott Katyńban. 1945-ben a szovjet hatóságok kollaborációval vádolva letartóztatási parancsot adtak ki ellene, amiért külföldre menekült. Számos jelentős tanulmányt írt a katónyói mészárlásról.

ságíró és lengyel értelmiségit a leletek színhelyére, hadd győződjenek meg a saját szemükkel arról, mi vár rájuk, ha megvalósulna sokak vágya, ha a bolsevisták legyőznék a németeket”. A hír tényleg megdöbbentette a szövetségeseket: elsősorban az angolokat, akik a lengyel kormánnyal kapcsolatban kínos helyzetbe kerültek.

A londoni lengyel kormányhoz és főparancsnoksághoz olyan hírek érkeztek, hogy a szovjet földön felálló lengyel hadsereg soraiban nagy a felháborodás, mivel rájöttek, miért nem kaptak pontos választ társaikról. A lengyel kormány a Nemzetközi Vöröskereszthez fordult a katyíni sírok kivizsgálása érdekében: kérelmüket április 17-én nyújtották be a Nemzetközi Vöröskereszt genfi központjában, de Berlin ezt már hivatalosan is kérte április 16-án. A németek semleges országokból hívtak szakértőket, biztosítva azt, hogy nem akadályozzák munkájukat, minden segítséget megadnak nekik.

1943. április 20-án a lengyel kormány magyarázatot kért Moszkvától, amelyre április 21-én érkezett válasz: a szovjet kormány a fasisztákkal együttműködéssel vádolta meg az emigráns Sikorski-kormányt, majd öt nappal később, április 26-án a Szovjetunió megszakította a diplomáciai kapcsolatot a lengyelekkel. A német kormány – miután a Nemzetközi Vöröskereszt nem fogadta el a német kérelmet – nemcsak a Lengyel Vöröskereszt újabb orvoscsoportjának helyszíni munkáját engedélyezte, hanem – teljes biztonságát garantálva – meghívta Sikorski tábornokot is a sírok megtekintésére.

A lengyel vöröskeresztes orvoscsoport egy része szintén Krakóból érkezett: elsősorban kórboncnokok és törvényszéki orvosok; létszámuk – a munkájukat segítő asszisztensekkel együtt – 20 fő lehetett. Ugyanakkor a német parancsnokságok gondoskodtak arról, hogy a német fogságba esett angol, amerikai és ausztrál hadifogoly orvosokból is delegációkat állítsanak össze, és Katyídba vigyék őket szakmai szemlére.

A lengyel Feltárási Orvos Csoport öt teljes hétig dolgozott Katyíban. A későbbi visszaemlékezések szerint a német katoná-

orvosok semmiféle nyomást nem gyakoroltak rájuk: az adott területen szabadon mozoghattak, bár az odavezényelt német őrség bizalmatlan volt velük szemben.

A tényleges feltárási és törvényszéki orvosi munka 1943. április 29. és június 3. között folyt, azután a nagy hőség és a közelgő szovjet csapatok miatt felfüggesztették az exhumálásokat, s június 7-ére visszatemették a gödröket.

A sírfeltárások eredménye

A szakértői munkába bevont Nemzetközi Vöröskereszt védelme alatt álló speciális nemzetközi orvosbizottság 12 tagból állt, amelynek ismert tagjai voltak: Orsós Ferenc (Magyarország), Helge Tramsen (Dánia), Alexandru Birkle (Románia), François Naville (Svájc), Vincenzo Mario Palmieri (Olaszország), Eduard Miloslavíc (Horvátország), Herman Maximilien de Burlet (Hollandia), Arno Saxén (Finnország), Arthur Speerles (Belgium), František Šubík (szlovák), Francišek Hájek (cseh), Alekszej Markov (Bulgária) – mindannyian szakterületük elismert művelői voltak.⁷⁸

⁷⁸ A bizottság ismertebb tagjai:

Helge Andreas Boysen Tramsen (1910–1979) a koppenhágai egyetem igazságügyi orvostani intézetének professzora. A Nemzetközi Vöröskereszt hívta meg a vizsgáló bizottságba; a háború után visszautasított mindenféle nyilatkozatot.

Alexandru Birkle (1896–1986) román egyetemi tanár, a bukaresti egyetem professzora, akit a Nemzetközi Vöröskereszt kért fel a nemzetközi orvosi bizottságba. Románia szovjet elfoglalása után nem távozott, sőt az új rend mellé állt. Emlékezetes nyilatkozata után állásában maradt.

François Naville (1883–1968) svájci orvos, a genfi egyetem igazságügyi orvostani intézetének vezetője, egyetemi tanár. 1928-tól állt intézete élén, az igazságügyi orvostan területén főleg a holttestek földalatti bomlási folyamatával foglalkozott. 1946-ban 'Affaire Katyń' címmel könyvet adott ki a feltárásról.

Vincenzo Mario Palmieri (1899–1994) orvos, igazságügyi szakértő, a nápolyi egyetem patológiai intézetének professzora, egyetemi tanár. 1951-ben vallo-

Az orvoscsoporthoz csatlakozott – az ugyancsak a Nemzetközi Vöröskereszt védelme alatt álló – lengyel katonai orvoscsoport: Antoni Stefanowski orvosezredes, Henryk Kaszur orvosezredes és A. Jaworowski orvosezredes, akik a német megszállás előtt hazájukban törvényszéki orvosszakértőként működtek. Ugyancsak akkor érkeztek a tömegsírok megtekintésére a hadifoglyokból összeállított amerikai, angol, kanadai és ausztrál katonaoorvosi küldöttség is. A Nemzetközi Orvosjogi Bizottság 1943. április 20–30. között dolgozott a helyszínen, illetve a nem olyan messze levő Szmolenszkben.

mást tett a Katyńban történtek vizsgálatára összehívott ENSZ-bizottság előtt. Harcos antikommunista lett.

Eduard Miloslavić (1884–1952) horvát igazságügyi orvosszakértő, egyetemi tanár. A Nemzetközi Vöröskereszt kérte fel a nemzetközi orvosi bizottságba. A háború utolsó szakaszában elmenekült Horvátországból – kórboncnok főorvosként élt az USA-ban.

Herman Maximilien de Buret (1883–1957) orvos, igazságügyi szakértő, a groningeni egyetem orvosi karának embriológia- és anatómiatanára.

Arno Saxén (1900–1952) finn orvos, igazságügyi szakértő, a helsinki egyetem professzora. 1918-ban végzett Helsinkiben, 1940-től egyetemi tanár, a kórbonctani intézet igazgatója.

Arthur Speleere (1870–1951) svájci orvos, a genfi egyetem szemészprofesszora. A Nemzetközi Vöröskereszt tanácsadója, ezért kérték fel a nemzetközi orvosi bizottságba.

František Šubík (1903–1982) szlovák igazságügyi szakértő, a pozsonyi Komenský Egyetem kórbonctani intézetének igazgatója, egyetemi tanár. A szovjet hatóságok őt is rá akarták venni nyilatkozatának visszavonására, de ennek megtételére kifogásokkal élt; állásvesztése után vidéki orvosként élt. 1952-ben Ausztria amerikai zónájába menekült, majd az Egyesült Államokba ment – egy ditroiti kórház főorvosaként működött.

Frančišek Hájek (1886–1962) cseh kórboncnok, egyetemi tanár. A prágai egyetem igazságügyi orvostani intézetének munkatársa, 1930-tól egyetemi tanár. A német megszállás alatt is intézetében működött. A második világháború után – szovjet hatásra – visszavonta nyilatkozatát a katyíni mézárállással kapcsolatban, de megtartotta egyetemi katedráját.

Alekszej Markov Bulgáriából érkezett orvosszakértő, aki később szovjet fogásba esett.

A nemzetközi orvosbizottság megérkezése idejére nyolc sírgödört tártak fel, összesen 2738 személyt azonosítottak: közöttük 22 civil személyt, több tábornokot és több száz magas rangú tisztet. A legnagyobb sírgödörben 2564, míg a legkisebben – a nyolcas számúban – 120 holttestet találtak.⁷⁹

A teljes feltárásból kitűnt, hogy a több rétegben egymáson nyugvók mindegyike tarkólövéstől vesztette életét. A lövések többsége 7,65 vagy 6,35 milliméteres Walther típusú kézfegyverből származik. A holttestek elhelyezkedése arra utalt, hogy nagyrészüket már a sírba kerülés előtt kivégezték, majd vagy sorban elhelyezték a markolókkal kiásott gödrökbe, vagy gépkocsiplatókról bedobálták őket. Tapasztaltak olyan „elhelyezkedési” formákat is, mintha billenős teherautókról borították volna őket a sírgödörbe. A holttestek elhelyezkedéséből arra is következtettek, hogy a sírgödör szélén állókat hátulról belelőtték a sírgödörbe. A ruházatokból látható volt, hogy „fokozatosan”, nem egy napon végeztek velük, hiszen a legalsó rétegben még téli ruházat, a felsőkben viszont már nyári ruházat foszlányait találták meg.

Egy sírban 8–10, de volt olyan is, ahol 12 réteg holttest volt. Majdnem minden holttesten megtalálható volt a speciális – csak az orosz biztonságiak által alkalmazott – fojtókötés, ami a nyakra és a bokára kötött hurok volt, amit azért raktak fel a kivégzett személyre, hogy a tarkólövés sikertelensége esetén a rángatódzó test önmagát fojtja meg. A koponyákon esett lövés bemeneti nyílása minden esetben ugyanazon a helyen volt, utalva arra, hogy kivégzésben járatos személyek hajtották végre az ítéletet. A későbbi tanúkihallgatások azt bizonyították, hogy voltak kivégzések a szmolenszki városi börtön pincéjében, a katyíni NKVD parancsnokság alagsorában és természetesen a helyszínen is.

⁷⁹ Az 1940. április–májusi tömegmészárlásnak magyar mártírja is van: Korompay Emánuel tartalékos lengyel százados, aki a Harkov melletti tömegsírban nyugszik.

A sírfeltárásnál talált tárgyakat, igazolványokat, naplót, leveleket külön gyűjtötték, melyek alapján állapították meg a személyazonosságokat, illetve a holttestek ruházatából katonai rangjukat. Volt olyan napló, amelyet szinte az utolsó óráig vezettek, és a gnyezdovói állomás megjelölésével ért véget. A személyes okmányok és a különböző tárgyak (fényképek, levelek, gyűrűk, bicskák stb.) „gazdagsága” arra utal, hogy a kivégzésre kirendelt katonák az ellenőrzési feladatukat sietve végezték el, vagy az ellenőrzésre nem is került sor. Érdekes azonban, hogy órát alig találtak a lengyel holttesteknél.

A feltárást végző orvoscsoport a nemzetközi orvosi bizottság megérkezése előtt a helyszínen jelentős számú holttestet boncolt fel és azonosított, több ezres mennyiségben készítettek mikroszkópos metszeteket, keresve – függetlenül a látható tarkólövéstől – a halál körülményeit, az agónia hosszát, illetve a földben lévő lét okozta elváltozásokból a kivégzés idejére kerestek támpontot. Következtetéseiket a nemzetközi orvosi bizottság rendelkezésére bocsátották.

A kirendelt nemzetközi orvosi bizottság feladata volt – a kapott anyagból és a maguk által végzett boncolások adataiból – megállapítani a kivégzések feltételezett idejét és módszerét. Az egységes álláspont kialakítása érdekében egyéb eszközöket és módszereket is igénybe vehettek.

Ilyen eszköz volt például a helyszínre küldött botanikus csoport, akik nemcsak a sírokba került növénymaradványokat vizsgálták meg, hanem a sírok fölé telepített, majd kivágott fák évgyűrűi alapján következtettek a kivégzés idejére, ugyanis a telepített fák évgyűrűinek rajzolatai megszakadnak, majd folytatódnak az átültetés után, s ebből lehetett a három évvel azelőtti átültetésre következtetni. Ez valójában Orsós Ferenc „ötlete” volt, hiszen nem volt „tilos” a feladatról információkat begyűjteni, illetve javaslatot vagy kérést feltenni. Orsós professzor a feladat elvállalása után kérte a botanikai vizsgálatot, ami ugyan nem volt ismeretlen a

bűnügyi vizsgálatokban, de nem alkalmazták általánosan, főleg a katonai vizsgálódásoknál nem.

Orsós Ferenc szerepe

A felkért bizottságban valóban Orsós Ferenc volt a legnagyobb szaktekintély, aki a lőtt sebek elismert szakértőjének számított. Gyakorlott igazságügyi és törvényszéki orvostani szakértő volt, a törvényszéki orvostanban a legtöbbször idézett szakértőként jegyezték a nevét.

Orsós Ferenc 1879. augusztus 22-én született német származású polgári családban. A család eredeti neve Spindl volt, amit magyarosítottak. Orvosi tanulmányait Kolozsvárott végezte – orvosi oklevelét 1905-ben kapta meg. Azt követően Kaposváron a megyei kórház kórboncnok orvosa, 1909-től főorvos, 1914-től pedig a budapesti orvosi karon a törvényszéki orvostan tárgyköréből magántanár. 1914 őszén katonai szolgálatra hívták be: az orosz frontra vezényelt tábori kórház sebész főorvosa, majd kórházparancsnoka. A tábori „sebészkedés” későbbi pályafutására kihatással lett, hiszen a tábori kórházba kerültek többsége lőtt sebbel rendelkezett, így nagy gyakorlati tapasztalatot szerzett a golyó okozta sebek roncsolódásáról és következményeiről. Ez a sebészi gyakorlat jelentősen hozzájárult Orsós lőtt sebekkel kapcsolatos hatalmas ismereteihez: nemcsak a rehabilitáció, hanem a halált okozó vonatkozásaival kapcsolatban is. 1917-ben fogságba esett, és az Urálon túli fogolytáborba került, ahol továbbra is orvosként működött. A bolsevik forradalom után a foglyokat részben magukra hagyták: akkor számos társával együtt gyalog indult el – kalandos úton –, 1918 májusában ért haza.

Éppen „időben ért haza”, mert még június 10-én meghívták a Debrecenben megalapított Tudományegyetem orvostudományi kara kórbonctani tanszékének az élére, szabad kezet kapva az in-

tézet megszervezésére és személyi állományának meghívására, melynek 1936-ig állt az élén. 1921-ben létrehozta a debreceni Törvényszéki Orvostani Intézetet.

Orsós debreceni tevékenysége alatt olyan tudományos eredményeket mondhatott magáénak, amelyek nemzetközi szinten is kiemelkedők voltak. Tudományos munkásságát öt kötetben adták ki – elismertségét öt monográfia és emlékkönyv jelzi.

Jelentős eredményeket ért el a sérülések keletkezési mechanizmusa, a tüdő szöveti szerkezete és annak kóros elváltozásai, a gerincoszlop patológiája, a lép szerkezetének, a nyakszirtcsont fejlődésének és a daganatok különféle formáinak kutatásában. Tevékenysége több hazai és külföldi tankönyv hivatkozási adata lett. A vitális és postmortális sérülések vizsgálatában saját korában úttörőnek számító megállapításokat téve, széleskörű szakirodalmi munkásságot fejtett ki. 1919–1921-ben, majd 1933–1935-ben az orvosi kar dékáni, 1923–1924-ben pedig a rektori méltóságot viselte. 1935-ben elfogadta a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem orvosi karán a törvényszéki orvostani intézet egyetemi tanári tisztségét és az intézet vezetését.

1928-ban az MTA levelező, 1940-ben pedig rendes tagja lett. Tagjai sorába hívta a hallei Német Természettudományi Akadémia, a finn Duodecim Orvosegyesület, a Német Patológusok Társasága, a párizsi Anatómiai Társaság és a Német Törvényszéki Orvostani Társaság is. 1930-ban elnyerte a Corvin-láncot, 1944-ben pedig az MTA Nagyjutalom Érmét.

Valóban jelentős szerepet játszott a politikai közéletben is: elnöke volt a Magyar Orvosok Nemzeti Egyesületének, az Antibolsevista Ifjúsági Tábor Nemzetvédelmi Akadémiájának, amelynek 1944 májusától elnöke is lett, valamint tagja volt a Magyar–Német Társaság igazgatóságának (1944–1945). Később szemére vetették, hogy felsőházi tag is volt (1941–1945), de oda, mint akadémikus és mint a MONE elnöke került be.

Az utókor ellentmondásos személyiségnek ítélte meg: a kór-

bonctan és a törvényszéki orvostan területén nemzetközileg is elismert szaktekintély volt, akadémikus, aki az 1941. évi ún. Fajvédő törvény vitájában eléggé félreérthető beszédet mondott – genetikai ismeretei a kor tudományos eredményeit nem tükrözték egészében. Részben ennek alapján zárta ki tagjai sorából a Magyar Tudományos Akadémia, és esetleges rehabilitálásának is ez lett az akadály.

Ettől függetlenül 1945 őszén az ellene felhozott legsúlyosabb vád a katyíni vizsgálóbizottságban a részvétel, valamint az, hogy a Budapest ostroma előtt Németországba kitelepített magyar orvosi kar dékánja lett, s mindvégig követte az egyetemet, majd a németországi amerikai zónában kért menedéket. Itthon a katyíni szakvéleménye miatt háborús bűnössé nyilvánították, és népbírósági vádat emeltek ellene.

A fentiek alapján bizton állítható, hogy Orsós Ferenc nem politikai nézetei, hanem elismert szaktudása alapján került be a 12 tagú nemzetközi bizottságba: a helyszínen majdnem félszáz tetem felboncolásánál volt jelen, pontosabban maga végezte el – igen gondosan tanulmányozva a Buhtz-féle metszeteket.

A Nemzetközi Bizottság együttes szakvéleményt adott ki, amely elsősorban Orsós szakismeretein alapult, s amiből félreérthetetlenül kirajzolódott Orsós álláspontja a halál okairól, az időpontjairól és az elkövetők megnevezéséről.

Tény, hogy sem a bizottság, sem pedig Orsós nem lett „népszerű” a szovjetek előtt. 1945 februárjában a Pestet elfoglaló szovjet csapatok egy különleges egysége Orsós Ferenc intézeti irattárának szinte teljes anyagát elvitték – főleg a Katyínnal kapcsolatos iratokat keresték. Megbízható adat van arra, hogy ez az anyag a Szövetséges Ellenőrző Bizottság zuglói központjába került, majd onnan a Szovjetunióba vitték. Később az Oroszország és Magyarország között létrejött új államközi szerződés értelmében a Ma-

gyar Országos Levéltár által kért dokumentumok listájára ez az anyag is felkerült.⁸⁰

A Nemzetközi Orvosi Bizottság végső véleményének megfogalmazása előtt megállapodott abban, hogy a bizottsági tagok egymástól függetlenül a továbbiakban egyénileg nem nyilatkoznak, csak közösen tehetnek újabb nyilatkozatot. Ezt Orsós a későbbiekben szigorúan megtartotta, illetve a többiek is addig, amíg nem kerültek szovjet fogságba.

A bizottság véleményétől függetlenül sokakban kétely merült fel a németek által bizonyított tényekkel kapcsolatban, s továbbra is azt hitték, hogy nem az oroszok művelték ezt a szörnyűséget. Goebbels ezzel kapcsolatban ezt írta naplójába: „Londonban mélységes megdöbbenést váltott ki a német propaganda, annak sikere. Egyszerre repedéseket látnak a szövetség falán, amit eddig nem hittek”.

Újabb feltárás Katyában és ami azután történt

1943 nyarán a szovjet hadsereg elfoglalta Szmolenszk térségét és rendeződött a helyzet. 1944. január 16. és 23. között Nyikolaj Burgyenko neurológusprofesszor, igazságügyi szakértő és a moszkvai I. sz. Orvostudományi Egyetem tanára vezetésével egy szovjet orvosi és szakértői bizottság kezdte vizsgálni a tömegsírok állapotait.

Az újabb feltárást akkor német hadifoglyokkal végeztették el – fordított szellemben, mint 1943 tavaszán. A feltáráshoz „kivezényeltek” egy ismert közéleti személyekből álló bizottságot, amelynek tagja volt – többek között – Alekszej Tolsztoj író, az NKVD-nek alárendelt Orosz Ortodox Egyház ukrainai exarchája, Nyikolaj ki-

⁸⁰ Vizi E. Szilveszter: Az „Orsós-ügy”, avagy a tudós felelőssége. = Magyar Tudomány 39 (1994) No. 3. pp. 326–335.

jevi és halicsi metropolita, Gondurov NKVD-tábornok, Kalasnyikov fegyverszakértő, Szurov tábornok, a hadsereg orvosfőnöke, valamint Prozorovszkij, Szmoljanyikov, Viropajev, Svajkov és Siemienowski törvényszéki szakértők, bírók és egyetemi tanárok.

A sírokból mintegy kilencszáz tetemet emeltek ki. Megállapították, hogy a kivégzéseket 1941 szeptembere körül hajtották végre, s az elkövetői az Ahrens ezredes vezette 537. számú német ezred egyik zászlóaljának katonái voltak.⁸¹ A szovjet propaganda érdekében a vádak alátámasztására a környékbeli lakosságból nyilatkozatokat „szereztek be”, és sajtótájékoztatókon ismételtették a vallomásokat.

A szovjetek által közzétett „igazság” igazolására az oldalukon harcoló lengyel hadsereg legmagasabb parancsnokait – közöttük Zygmunt Berling tábornokot is – Katyńba vezényelték, hogy a szovjetek által emelt emlékművet megkoszorúztassák velük. Az ügy pikantériája, hogy Berling tábornokot csak a vak véletlen mentette meg, hogy nem került maga is a tömegsírok egyikébe: Berling is e kozielski tábor foglya volt, de a kivégzések megkezdése előtt elvezényelték a táborból, mivel jelentkezett a szovjetek parancsnoksága alatt szerveződő lengyel hadseregbe.

A katyíni feltárás dokumentumai nem sokáig maradtak a krakkói törvényszéki orvostani intézet épületében, mert a közelgő szovjet hadsereg elől menekülni kellett. Az orvosi anyagot törésmentesen ládába rakták, a nem orvosi vonatkozású dokumentumokat pedig a német katonai parancsnokság kész volt a hozzátartozóknak átadni, de ezek többsége is ládában maradt. Éppen ezért a lengyel ellenállás krakkói parancsnoksága bármi áron meg akarta szerezni ezeket a dokumentumokat, amelyből sikerült több ládányi anyagot kimenteni.

⁸¹ Ahrens ezredes neve azért került a szovjetek érdeklődésének középpontjába, mivel 1943 januárjában éppen az ezredes zászlóalja fedezte fel a farkasok által feldúlt sírokat.

Az orvostani intézet vezetője, Werner Beck⁸² a katyni anyagot – önmaga védelme érdekében – a közeledő amerikai hadseregnek akarta átadni. A szovjet csapatok az anyagot előbb Breslauba (Wrocław) szállították, majd onnan Radebeulba, ahol egy raktáros felgyújtotta a ládákat.

A Közép-Európát elfoglaló szovjet csapatokkal érkező NKVD-osztagok – többek között – összefogdosták azokat, akiknek valamilyen közük volt a katyni feltárásokhoz. Fogságukba került a nemzetközi bizottság tagjai közül Markov bolgár, Birkle román és Hájek cseh professzor, akik „nyilvánosan bevallották tévedésüket”, sőt Birkle azt állította, hogy egyenesen Orsós Ferenc kívánságára írta alá a jegyzőkönyvet.

A szovjetek minden körülmények között szerették volna elfogni Orsóst: keresték Budapesten is, feldúlták és elvitték intézeti levéltárát, s a beszerzett „vallomások” alapján az amerikai katonai hatóságoktól kiadatását kérték, akik azonban nem adták ki – haláláig védelmük alatt állt. Svédországban élő leányát is – évente egyszer – az amerikai hadsereg különleges védelme alatt látogatta meg. Orsós élete valóban veszélyben volt, ezért mindvégig betartotta a Nemzetközi Orvosi Bizottság által tett fogadalmat: nem nyilatkozott az ügyről – kerülte a nyilvánosságot.

A szovjetek elől Angliába menekült Marian Wodziński is, aki 1947-ben Londonban feltűnést keltő szakmai kötetet jelentetett meg a katyni feltárásokról. Ugyancsak kalandos úton menekültek

⁸² Werner Beck (1896–1950) orvos, egyetemi docens, igazságügyi szakértő. 1922-ben szerzett orvosi oklevelet Erlangenben, kórboncnok, majd igazságügyi szakértő. 1926-tól tagja a Nemzeti Szocialista Pártnak, majd belépett az SS-be is. 1934-től a Breslauer Igazságügyi Orvostani Intézet docense, 1939 őszén megbízták a volt krakkói igazságügyi orvostani intézet vezetésével. Retetgett alakja lett a német megszállásnak: sok lengyel orvost és értelmiségit vitetett koncentrációs táborba. Egyik német felügyelője lett a katyni obduktiónak (boncolásnak). 1945 tavaszán megkísérelte az amerikai hadseregnek eljuttatni a katyni feltárás dokumentumait. Amerikai fogságba esett – nem sokkal szabadulása után elhunyt.

el Lengyelországból Kazimierz Skaczyński, Józef Mackiewicz és Ferdynand Goetel is, akik az emigrációban hatalmas publicisztikai tevékenységet fejtettek ki a katyíni mészárlásról.

Akik valamilyen módon kapcsolatban voltak Katyínnal, azok valóban veszélyben voltak: 1945 februárjában a Budapestet elfoglaló szovjet hadsereggel érkező NKVD-egységek letartóztatták Varga Béla plébánost, a Független Kisgazdapárt egyik vezetőjét, a későbbi nemzetgyűlés elnökét: a Katyínnal kapcsolatos ismereteiről faggatták. Az adott erre okot, hogy 1943 tavaszán plébániáján bújtatott egy Celt nevű lengyel futárt, majd akit a pap fivére útlevelével Svájcba kísért. A szovjetek joggal feltételezték erről a futárról, hogy Katyínnal kapcsolatos információkat vitt a londoni lengyel kormányhoz. Varga Bélát a szovjetek elengedték, melynek oka talán abban keresendő, hogy döntő bizonyíték hiányában nem akartak konfrontálódni a formálódni látszó magyar politikai pártokkal. Más vonatkozásban viszont Varga Bélának a szovjetek előtt is ismert szerepe volt az üldözött zsidók megmentésében.

A nürnbergi perben a szovjetek Göringet vádolták a katyíni gyilkosság megszervezésével. 1945. július 1-jén – a vád megerősítésére – szemtanúkat idéztek a tárgyalásra: a tanúk belesültek valamásaikba. Az igazi szenzációt azonban az jelentette, hogy önként megjelent a bíróság előtt Ahrens német ezredes, akit a szovjetek a gyilkosság közvetlen végrehajtásával vádoltak. Ahrens dokumentumokkal bizonyította, hogy sem 1941 nyarán – ez volt a katyíni mészárlás szovjetek által megadott időpontja –, sem később nem tartózkodott Katyín környékén a parancsnoksága alatt álló, 537. sz. híradós zászlóalj – az egység ugyanis 1942 végén állomásozott azon a környéken. Ezután a nemzetközi bíróság kivette az ügyet a per anyagából.

Hosszú csend után 1951. szeptember 18-án az Egyesült Államok Képviselőháza különbizottságot hozott létre a katyíni események tisztázására: nyolcvanegy tanút hallgattak meg, köztük az

egykori nemzetközi orvosi bizottság tagjai közül Palmierit, Tram-sent, Orsóst, Neville-t és Miloslavićot.

Az 1952. december 22-én kelt döntés a Szovjetuniót tette felelőssé a gyilkosságokért. Természetesen a szocialista országokban megindult a sajtókampány és a tiltakozó hadjárat az „amerikai koholmány” ellen.

Az biztos, hogy a legfelsőbb szovjet vezetés számára továbbra is megoldatlan ügy volt Katyń kérdése. Állítólag 1956. október végén Hruscsov azt ajánlotta Gomulának, hogy a lengyelek szovjetellenes indulatainak lecsillapítására mondják ki az igazságot Katyńról: a felelősséget hárítsák Sztálinra, Berijára, Mierkuľovra és az NKVD-re. Ezt állítólag Gomulka azzal hárította el, hogy ennek a bejelentésnek beláthatatlan következményei lennének a Szovjetunióra nézve.

Irodalom

The Katyń forest Massacre. Washington, 1952.

Owen O Malley: Katyń. Chicago, 1972.

Czesław Madajczyk: Dramat katyński. Warszawa, 1989.

Katyń. Dokumenty ludobójstwa. Warszawa, 1992.

Leopold Jerzewski: Katyń, Utószó: Kun Miklós. Bp., Babits. 1990.

Lista katyński. Warszawa, 1992.

Kapronczay Károly: A katyíni tömegsírok orvosszakértői vizsgálata. = Orvosi Hetilap, 1990. No. 50.

Vizi E. Szilveszter: Az „Orsós ügy”, avagy a tudós felelőssége. = Magyar Tudomány 1994. No. 3.

Kapronczay Károly: Katyń – a gyilkosság anatómiája. = Valóság, 1998. No. 6.

Varga Béla és a lengyel menekültek

Varga Béla, a Magyar Nemzetgyűlés egykori elnöke, balatonboglári plébános, kilenc évtizedes életútja a magyar történelem nagy korszakait ívelte át: nagy események tanúja és gyakran formálója volt. Még balatonboglári plébánosként kapcsolódott be a Kisgazdapárt munkájába, 1939-től nemzetgyűlési képviselő, majd a második világháború alatt a magyar földre menekült lengyelek egyik védelmezője, a németekkel szembeni ellenállás részese volt, amiért Magyarország német megszállása alatt bujkálni kényszerült. Budapest ostromát a jezsuita kolostorban élte át: Wallenberggel együtt részt vett az üldözöttek mentésében.

A szovjet katonai hatóságok 1945 januárjában letartóztatták, de – szerencsés körülmények között – megmenekült a biztos haláltól. 1945 márciusában bekapcsolódott a debreceni ideiglenes nemzetgyűlés munkájába. Pártja egyik vezetőjeként elősegítette a demokratikus erőket tömörítő Kisgazdapárt 1945. novemberi választási győzelmét, amelynek bevezetője az 1945. októberi budapesti helyhatósági választások voltak. A köztársaság kikiáltása után, 1946 februárjában a nemzetgyűlés elnöke lett.

1947 júniusában emigrációba kényszerült: Kovács Béla szovjet fogságba vetése és Nagy Ferenc miniszterelnök lemondása után – letartóztatásától tartva – külföldre menekült. Több mint négy évtizeden keresztül volt az emigrációs magyar kormány szerepét betöltő Magyar Nemzeti Bizottmány elnöke: a világ előtt képviselte a másik Magyarországot. 1991-ben hazatért, hogy – ha eljön az idő – a hazai föld fogadja be elfáradt testét.

Varga Béla 1903. február 3-án született a Győr megyei Börcsön, paraszti családból, melyre mindig büszke volt, hiszen a magyar pa-

rasztság évszázadokon át a magyar nemzet igazi fenntartója és a magyarság szellemének őrzője volt. Szülei kiváló emberek voltak – gondosan nevelték fel öt gyermeküket. Varga Béla elemi iskoláit szülőfalujában végezte, ahol felfigyeltek tehetségére, így a győri Bencés Gimnáziumban folytatta tanulmányait. Az ott töltött nyolc év döntő volt életében, ugyanis akkor határozta el, hogy pap lesz. Életét nem szerzetes tanárként, hanem falusi papként képzelte el, aki a magyar parasztság szellemi és anyagi felemelésén munkálkodik. Érettségi előtt állt diákként mélyen megrázta a trianoni békeszerződés, a területi elcsatolások és a politikai-gazdasági válság. Részt vett a Sopron környéki felkelésben, akik Ausztriával szembe szállva, elcsatolt területekért harcoltak. A Lajta Bánság ugyan komikus államalakulat volt, de felhívta a világ figyelmét az első világháborút lezáró békeszerződések ellentmondásaira. Ennek volt köszönhető, hogy a velencei megegyezés értelmében a Népszövetség Sopron hovatartozása érdekében népszavazást írt elő, amelynek eredményeként Sopron és környéke visszakerült Magyarországhoz. A diák Varga Béla királpárti volt, de később a politikai realitás e meggyőződését megváltoztatásra kényszerítette. Érettségi után a veszprémi katolikus szemináriumban folytatta a tanulmányait. A papi pályán Andor öccse is követte, aki később társa lett az emigrációban.

1926-ban szentelték pappá: először Somlónásárhelyen, majd Várpalotán volt káplán. Az utóbbi hely erős benyomást tett rá, hiszen ott találkozott a szervezett szociáldemokrata munkássággal – a magyar nép másik felemelkedésre váró rétegével. 1929-ben már Balatonbogláron volt plébános, ahol egy szegényes parasztházból átalakított templom várta az ifjú papot. Elhatározta a templomépítést, amelynek megvalósítására megnyerte Gaál Gasztont, a környék leggazdagabb földbirtokosát, a Kisgazdapárt alapítóját. A templom felépült, Gaál Gaszton és Varga Béla között pedig valóban politikai barátság szövődött: azonosak voltak a magyar parasztság felemelésével, a földosztással, a polgárosodással és a szociális feszültségek feloldásával kapcsolatos nézeteik. Tisztá-

ban voltak vele, hogy mindennek a megoldatlansága egy újabb diktatúrához, nemzetpusztító konfliktushoz vezeti az országot. Varga Béla engedélyt kapott Rott Nándor veszprémi püspöktől a Kisgazdapárt munkájába történő bekapcsolódáshoz, ahol olyan nagy politikai pályát befutó emberekkel kötött barátságot, mint Tildy Zoltán, Nagy Ferenc és Kovács Béla. Gaál Gaszton halála után az ő irányításuk alá került az egyre népszerűbb párt.

Az 1939. évi választásokon a Kisgazdapárt 14 mandátumot szerzett: az egyik képviselő Varga Béla lett. A magyar politikai életet alapjaiban befolyásolta Európa politikai viszonyainak átrendeződése: a hitleri Németország nemcsak a Párizs-környéki békerendszer megváltoztatását követelte, hanem – Európa politikai térképének újrarajzolása mellett – szélsőséges indulatokat gerjesztett. A német terjeszkedésnek sorra estek áldozatul a szomszédos kisebb államok: küszöbön állt az újabb világháború. E helyzetben nehéz volt közép-utas, mérsékelt politikát folytatni, amikor Hitler „megígérte” az elcsatolt területek visszaadását, gazdasági segítséget stb.

Csehszlovákia feldarabolása után Lengyelország következett, ami új fejezetet jelentett a magyar–lengyel kapcsolatokban és személy szerint Varga Béla életében is. A lengyel–német háborúból bátran kimaradó, következetes lengyelbarát Teleki Pál és kormánya visszaverte a nyílt és burkolt német nyomást, és – Berlin határozott ellenzése – ellenére nemcsak befogadta a lengyel katonai és polgári menekültek közel százezres tömegét, hanem részükre olyan szociális, kulturális és művelődési lehetőséget biztosított, ami páratlan volt a korabeli Európában. Sőt, a katonai erő evakuálásának segítségével jelentős szerepe volt a francia földön újjáalakult lengyel haderő megszervezésében is. Természetesen a Teleki kormány politikája komoly veszélyeket rejtett magában: Németország bármikor megszállhatta Magyarországot, olyan németbarát kormányt segítve hatalomra, amely hűségesen követi Berlin akaratát, és teljesíti követeléseit. A Teleki-kabinet tehát nem mehetett a végsőkig, hiszen a nemzetgyűlésben a jobboldal erős nyo-

mást gyakorolt rájuk lengyelbarát politikájuk miatt. A kormány valóban mindent megtett a menekültekért, de a németek miatt bizonyos „formaságokat” fenn kellett tartani – így például az internálást, a katonai táborok őrzését, az országon belüli mozgás korlátozását és a lengyelek továbbszökésének hivatalos tiltását. E feszültségek levezetésében nagy szerepet szánt az ellenzéknek, a civil szerveződéseknek, az egyházaknak stb.

A menekültek gondozását, az állami és a külföldről jövő segítség koordinálását id. Antall József kormánybiztos, a Belügyminisztérium IX. osztályának vezetője és Baló Zoltán ezredes, a Honvédelmi Minisztérium XXI. Osztályának parancsnoka intézte, míg mellettük fontos szerepet játszott Kudar Lajos csendőrezredes, illetve nem kis mértékben Osváth László, Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter legbelsőbb munkatársa és tanácsadója.

A menekültügyet hosszabb távra kellett megtervezni. 1939 őszén nem lehetett látni a háború végét és kiterjedésének határait, így a magyar földre menekült lengyelek (később pedig a szintén hazánkban menedéket kereső franciák, olaszok, délszlávok stb.) részére nyugodt életet kellett teremteni.

Az első menekültcsoportok megjelenése idején a magyar kormány még nem rendelkezett határozott lengyel menekültpolitikával, hanem csak elvi jelentőségű elképzeléseket dolgozott ki. Azt határozottan kijelentette, hogy maradéktalanul betartja és betartatja a Genfi Egyezményeket: senkit nem ad ki Németországnak.

1939. szeptember 15-én elvi jelentőségű döntés született, amely kimondta, hogy a menekültügy szociális kérdés is, amely kérdést a Belügyminisztérium és a Honvédelmi Minisztérium intézi. Ez a döntés véglegesen megerősítette, hogy a lengyel menekültügy nem rendőri, hanem szociális kérdés – egyúttal tehát meghatározta a második világháború idején a magyar földre menekült idegenek sorsát is. A hazánkba menekült lengyelek többsége 1940 tavaszára távozott – csatlakozott a lengyel emigrációs kormány Nyugaton újjászervezett hadseregéhez.

A nálunk maradt katonai és polgári személyek végleges „táborokba” kerültek, ahol kialakultak érdekvédelmi és kulturális egyesületeik, valamint megteremtődtek az oktatás, az egészségügyi ellátás feltételei és az egyéni megélhetés lehetőségei.

1940 tavaszától a lengyel menekültek munkavállalási engedélyeket kaptak, így mód nyílt a táborokon kívüli életük megszervezésére is.

A lengyel emigráció nyugodt életének biztosítása érdekében különös figyelmet kellett szentelni a fiatalok tanulási feltételeinek megszervezésére. E kérdés megoldása viszont nem tartozott a Genfi Egyezményekben vállalt kötelezettségek sorába – erre nem kötelezte semmi sem a magyar hatóságokat. Az iskolaszervezésben külön szerepet kaptak a magyar és a lengyel szervezetek, az egyházak, az önkormányzatok és az „egyéni” kezdeményezések. A második világháború évei alatt közel harminc lengyel elemi iskola működött magyar területen. Jelentősebb gondot okozott a középiskolások oktatása, hiszen ez szakképzett tanárokat is igényelt. 1939 októberében a Belügyminisztérium utasítására Balatonzamárdiban mintegy négyszáz lengyel fiatal számára Lengyel Ifjúsági Tábor néven lengyel tanrendű és oktatási nyelvű középiskolát állítottak fel, amit 1941 nyarán Balatonboglárra helyeztek át. Oka nemcsak a német követség tiltakozása volt, hanem elsősorban nem rendelkeztek megfelelő kollégiumi épületekkel, ráadásul az oktatás számára sem felelt meg az átengedett épület. Már a balatonzamárdi tábor megszervezésében is nagy szerepet vállalt Varga Béla plébános, de amikor a végleges felosztás veszélye fenyegette a lengyel középiskolát, elsősorban neki volt köszönhető a Balatonboglárra történt áthelyezés. A lengyel tábor megmentése érdekében igénybe vette képviselői „súlyát” is: tárgyalta Teleki Pál miniszterelnökkel, és igen gyümölcsöző kapcsolatot épített ki id. Antall Józseffel is. A balatonboglári lengyel tábor nemcsak helyiség-, hanem anyagi vonzatokkal is járó kérdés volt. Az akkor épült Katolikus Művelődési Ház épületét átengedte iskolai célokra, plé-

bániai épületeket átalakított kollégiumoknak, bérbe vett ősztől tavaszig üresen álló nagyobb nyaralókat és panziókat, melyek bérleti költségeit a Belügyminisztérium IX. osztálya biztosította, hasonlóan a gyermekek ellátását is. Varga Béla megszervezte az egyházi támogatást, ami nemcsak pénzügyi, hanem „természetbeli” segítség is volt: ruházat, felszerelési tárgyak, könyvek, tanszerek stb., télen például fűtőanyag.

A lengyel emigráció legális szervezetei, elsősorban azonban a Lengyel Polgári Bizottság gondoskodott a megfelelő színvonalú tanszemélyzetről, a tankönyvekről, a lengyel tanrend szerinti oktatás tárgyi és szellemi feltételeiről. A balatonboglári táborban állandóan 400 körüli fiatal tartózkodott, az oktatást elemi és középiskolai szinten szervezték meg – a lengyel tantervek szerint folyt az oktatás. A tananyag a magyar nyelv és a magyarság ismeretének tárgyával bővült. Ezt bizonyítja, hogy a Balatonbogláron érettségi bizonyítvány szerzett fiatalok jelentős része magyar felsőoktatási intézményekben vagy a háború befejezése után pedig – lengyel egyetemeken tanulhatott tovább.

A balatonboglári lengyel gimnáziumban lengyel menekült zsidó gyermekek is tanultak – természetesen keresztény papírokkal. Kiváló ifjúsági élet folyt a táborban: jelentős volt a sportélet, az énekkari munka és az amatőr színjátszás. A lengyel emigráció életében fogalommá vált a balatonboglári lengyel gimnázium, amely nemcsak oktatási intézmény volt, hanem a lengyel hazafias szellem ápolásának és a magyar–lengyel barátság szorosra fűzésének helye is. A balatonboglári lengyel élet középpontjában Varga Béla állt, akit a fiatalok valóban apjukként szerettek.

Varga Béla neve hamarosan hihetetlenül népszerűvé vált a lengyel nyílt és titkos szervezetek körében. Balatonbogláron polgári lengyel tábor is működött, amelyben nemcsak a lengyel gimnáziumban tanuló gyermekek szülei lakhattak, de ott pihentek meg a titkos futárok és a lengyel emigráció vezetői – többek között Edmund Fietowitz, a titkos lengyel bizottság elnöke. Balatonboglá-

ron működött az emigráció lengyel bírósága, amely a menekültek között felmerült vitákat rendezte.

Varga Béla lengyelmentő munkája nem korlátozódott csak a lengyel gimnáziumra. A Kisgazdapárt képviselőjeként a Nemzetgyűlésben is képviselte és védte a lengyel menekültek érdekeit. A kormányzati körökkel együttműködve kezdeményezőként lépett fel a legkülönbözőbb lengyeleket érintő témákban: igen lényeges szerepet játszott a titkos lengyel ellenállással kapcsolatos ügyekben. Ebbe beletartozott a hamis igazolványok kiadása, a lengyel zsidók mentése, a németek által körözött személyek átjuttatása a határon, ezen túlmenően még a lengyel emigráns kormány titkos üzeneteit is segítette a célba érkezésében. Ilyen eset volt például az ún. Celt-ügy, amikor a lengyel futárt maga kísérte el Svájcba, kockáztatva életét. A másik nevezetes esetben Mikolajczyk lengyel miniszter (1943-tól az emigrációs kormány elnöke) fiát bújtatta Balatonbogláron, majd juttatta el szüleikhez.

Varga Béla lengyelmentő tevékenységének másik fontos területe a menekült zsidók hamis papírokkal ellátása, bújtatása és külföldre menekítése volt. A németek pontosan tudták, hogy a balatonboglári lengyel gimnázium tanulóinak nem csekély része keresztény papírokkal ellátott zsidó fiatal volt, de az időközben Balatonboglárra helyezett francia katonai tábor lakói között is szép számban voltak bujkáló zsidók.

Nem véletlenül kellett Varga Bélának 1944. március 19-e után a homokkomáromi kolostorban elbújni, ahová Mindszenty József veszprémi püspök segítette elvonulni. A német felderítő szolgálat pontosan tudta Varga Béla tevékenységének minden vonatkozását, így a biztos letartóztatás és halálos ítélet várt volna rá. Mindszenty különben támogatta Varga Béla politikai tevékenységét, mivel a Kisgazdapárton belül a katolikus vonalat erősítette papi mivoltával. Még a német megszállás előtt kanonoki stallumot adott neki, így akkor a veszprémi püspökség legfiatalabb kanonkjának számított. A homokkomáromi búvóhely olyan tökéletes

volt, hogy a Gestapo sem bukkant Varga Béla nyomára. Sokan halottnak vagy fogolynak hitték.

1944 novemberében Varga Béla Budapestre ment: a jezsuiták pesti kolostorában bújt meg, ahol kapcsolatot teremtett nemcsak a fővárosban bujkáló kisgazdapárti vezetőkkel, hanem az üldözötteket mentő szervezetekkel, valamint Raul Wallenberggel is. Pest felszabadulása után Varga Bélát a szovjetek elfogták, és a kispesti Hiss-villában őrizték, ahová Malinovszkij marsallal történő megbeszélés ürügyén vitték. A kihallgatók elsősorban arról faggatták, mit tud a katyáni eseményekről, s e vonatkozásban milyen lengyel információkkal rendelkezik. Végül elengedték. Azt követően Debrecenben az ideiglenes nemzetgyűlés képviselője lett, ahol találkozott ismét a Kisgazdapárt legendás vezetőivel: Tildy Zoltánnal, Kovács Bélával és Nagy Ferencsel.

Budapestre visszatérre után a Kisgazdapárt legnagyobb feladatának az ország életének újraindítását, valamint az őszi országgyűlési választásokra a felkészülést tekintette. A Kisgazdapárt köré nemcsak a hagyományos támogatók tömörültek, hanem az ország lakosságának a mérsékelt és középutas politikát kívánók jelentős része is. Így valóban a Szövetséges Ellenőrző Bizottság és az országban állomásozó szovjet hadsereg támogatását és bizalmát élvező Magyar Kommunista Párt legnagyobb ellenfelének számított. Az biztos, hogy a polgári erők választási előkészületeit és rendezvényeit mindenütt akadályozták – a szovjet katonák zaklatásai kísérték.

1945 októberében Budapesten a helyhatósági, majd novemberben pedig az országos választásokon mégis a Független Kisgazdapárt elsőpró választási győzelmet aratott. A helyhatósági választásokon a sikert Varga Bélának, a fővárosi választmány elnökének vezetésével érték el. Az országos választások eredményeként a parlamentbe került összes pártból felálló koalíciós kormány elnöki, valamint az országgyűlés elnöki tisztsége a Kisgazdapárt képviselőjét, Tildy Zoltánt és Nagy Ferencet illette. Akkor Varga Béla

az államfői tisztséget gyakorló Nemzeti Főtanács egyik tagja és pártja alelnöke volt.

A demokratikus erők a demokrácia kereteit akarták megteremteni, míg a Rákosi Mátyás vezette kommunista-szociáldemokrata irányzat részben a polgári erőket akarta megosztani, másrészt a szovjet típusú társadalmi-gazdasági formát, azaz a maguk hatalmát. Számos válságot, éles politikai összecsapást idéztek elő: ha kellett, erőszakkal távolítottak el politikusokat a politikai és a közéletből. A legnagyobb összeütközés az államforma megválasztása ügyében volt, amelynek végén 1946. február 1-jén kikiáltották a köztársaságot: az elnök Tildy Zoltán, a miniszterelnök Nagy Ferenc és a Nemzetgyűlés elnöke Varga Béla lett.

A Nemzetgyűlés élén Varga Béla minden bölcsességére és politikai taktikai érzékére szükség volt, hogy a parlamenten belül fenntartsa a demokratikus rendet – megvédje a képviselői tekintélyét és a mentelmi jogát.

A békeszerződés megkötése után (1947. február) mind világosabbá vált, hogy a hatalomra törő baloldal céljainak megvalósítása előtt „felesleges” akadályként álltak a meggyengített polgári demokratikus pártok – vezetői közül Nagy Ferenc, Tildy Zoltán és Varga Béla. Kovács Ferencet a szovjet hatóságot bebörtönözték, Nagy Ferencet svájci tartózkodása alatt lemondásra és emigrációba kényszerítették. Valóban napok kérdése volt, hogy Varga Béla is követi sorsukat. Éppen Dinnyés Lajos miniszterelnöki megbízása körüli tárgyalásokon kapta a hírt, hogy bármikor letartóztatják.

Hazautazott Balatonboglárra, ahol felkereste Bánás László veszprémi püspök, aki az ország elhagyására szólította fel – a aki egyben a menekülés útját is előkészítette. Még azon éjszaka (1947. június 2-án) elhagyta az országot: Kismartonon és Bécsen át Salzburgba, az amerikai zóna egyik bázisára érkezett, onnan – pedig Svájcban és Írországon keresztül – 1947 augusztusában az Egyesült Államok földjére léphetett.

Érkezése idején a magyar emigráció politikai értelemben rend-

kívül sokszínű volt. Feltétlenül kellett a demokratikus erők összefogása: egy „emigrációs kormány” megalakítása, hogy az a nyugati demokráciák előtt képviselje a magyar érdekeket, távol a hazától ápolják a függetlenség és a szabadság eszméjét. Már akkor egyértelművé vált, hogy ennek vezetője Varga Béla, a Nemzetgyűlés elmenekült vezetője lehet, aki nem mondott le hivatali tisztségéről, ugyanakkor jelentős amerikai, angol és francia kapcsolatokkal rendelkezett, ráadásul igen népszerű volt az ugyancsak erős és népes lengyel emigráció körében is.

A hivatalosan 1949-ben megalakult Magyar Nemzeti Bizottmányt nemcsak az Egyesült Államok kormánya, hanem az ENSZ legkülönbözőbb szervezetei is elismerték. Varga Béla kezdeményezője lett a Szabad Európa mozgalomnak – szerepe volt a Szabad Európa Rádió megszervezésében is. Amíg Magyarország hivatalosan nem rendelkezett ENSZ-tagsággal, addig a Magyar Nemzeti Bizottmány volt a világ előtt a másik Magyarország képviselője, de 1955 után is kikérték véleményét. A Magyar Nemzeti Bizottmányt az amerikai kormányzat anyagilag is támogatta.

1956 októberében Varga Béla a forradalomnak nyújtandó segítséget szervezte, majd a menekültek támogatását. Azokban a napokban szervezték meg a menekültügyi bizottságot, amely segítette a magyarok befogadását a világ minden országában.

1957-ben Strassbougban megalakult a Magyar Forradalmi Tanács, amely egy év múlva beolvadt a Magyar Nemzeti Bizottmányba, illetve Magyar Bizottság néven átalakult – vezetője Varga Béla lett: ily’ módon nemcsak egyesítette a magyar demokratikus és forradalmi erőket, hanem szerepet kapott az ENSZ-nek az 1956-os forradalmat kivizsgáló bizottság munkájában is. Nagy része volt abban, hogy az ENSZ Közgyűlése a Szovjetuniót agresszornak minősítette a magyarországi eseményekkel kapcsolatban.

A Magyar Bizottságnak továbbra is fontos szerepe maradt különböző magyar ügyekben, mint például a Szent Korona hazahozata 1978-ban.

Az 1980-as években azonban változások következtek be: sokan hazatértek az emigrációból, a magyar emigráció neves egyéniségei elhunytak, a Szovjetunió meggyengülésével itthon lazultak a diktatúra keretei.

Varga Béla akkor már súlyos beteg volt, de teljes szellemi frissességgel követte a magyar eseményeket. Nagy örömmel köszöntette az 1990. áprilisi választások eredményét: a demokratikus erők győzelmét. Élete nagy pillanatának tartotta, amikor a szabadon választott országgyűlésnek visszaadhatta tisztségét. Ezzel nemcsak az emigráció évei fejeződtek be, hanem megszűnt a Magyar Bizottság is, amelynek – jogelődjével együtt – negyvennégy évig állt az élén.

1991-ben végleg hazatelepedett: előbb Balatonbogláron élt, majd betegsége miatt Budapestre költözött.

1995. október 13-án hunyt el – szeretett boglári templomában helyezték örök nyugalomra.

Irodalom

id. Antall József: Polonia semper fidelis. = Magyar kurier. 1946., 4. sz.

id. Antall József: Lengyel menekültek Magyarországon a második világháború éveiben. Bp., 1946.

Antoniewicz Z.: Igaz barátok közt. Barátok a bajban. Bp., 1985.

Apór István: Emlékiratok. (Kézirat), Bp., 1945. In: Semmelweis Orvostörténeti Levéltár.

Boros Zsuzsa: Német fogságból menekült francia hadifoglyok Magyarországon. A második világháború alatt. Történelmi Szemle, 1973., 3. sz.

Felczak, Waclaw: Powrót i legenda. Varsó, 1966.

Godó Ágnes: Lengyel–magyar kapcsolatok a második világháború alatt. Bp., 1976.

Kapronczay Károly: Lengyel menekültek Magyarországon. 1939–1945. Bp., 1999.

Kapronczay Károly: Lengyel katonák magyar földön. Bp., 1994.

Kapronczay Károly: A Nemzetgyűlés elnöke volt. Bp., 1998.

Egy elfeledett ember a második világháború forgatagából: Domszky Pál gróf

A magyar–lengyel kapcsolatok kiemelt fejezete a második világháború éveiben kialakult helyzet, amikor lengyel katonai és polgári menekültek kerestek menedéket magyar földön: többségük tovább menekült a biztonságot remélt Franciaországba és más európai államokba. A menekültek védelme a magyar kormány legfontosabb feladatainak egyike lett, de nem szabad megfeledkezni azokról sem, akik a németek megszállta területen veszélybe kerültek, s akiknek a „kimentése” is szervezett formában történt, bár felderítésük és menekítésük megszervezése egyéni vagy társadalmi szervezetek feladata volt. E vonatkozásban szerzett magának elévülhetetlen érdemeket Domszky Pál, aki a lengyel földön rekedt és veszélyeztetett helyzetbe került magyarokat vagy magyar származásúakat segítette magyar földre, vagy ottani életüket igyekezett megkönnyíteni. Igaz, középük rengeteg üldözött lengyel is került – sokan neki köszönhetik életüket.

Veszélyes feladatot vállalt, ami nem teljesülhetett volna helyi – akár a megszállókkal – kapcsolatok nélkül. Domszky Pál grófról – bár a korabeli arisztokrácia vagyoni helyzetéhez képest ugyancsak szegény ember volt – tökéletesen megfelelt a hazai történetírás – még jobban, mint a magyarok külföldi megítélését csak öregbítő menekültügyről. Domszky Pált lengyel területen jobban ismerték, és emlékét megbecsülték, mint Magyarországon. Az az ember volt, akit szíve két hazához húzta: apai családja révén ezer szál fűzte Lengyelországhoz, míg szülőhazájának Magyarországot tartotta. Ifjúkorának nagy élménye Bem tábornok lengyel földre történt eltemetése és maradványainak hazavitele Aleppóból Tarnówba.

Magyar diplomata volt Varsóban – lengyel nőt vett feleségül, de fiait magyarnak nevelte. Különb en ez a sors vár minden két nemzetből „eredő” emberre, de Domszky Pál abban volt külön ennél, hogy nem tagadta meg kettős eredetét, sőt erősítette mindkét irányba.

A világháború kirobbanása után lengyel földön maradt: feladatának tekintette a valamilyen kötődés (pl.: házasság, vegyes házasságból született második, harmadik nemzedék) – miatt ott élő magyarok segítése, Magyarországra hazajuttatása stb. Erre a célra egyesületet alapított, ami elfogadtatott a német hatóságokkal, és elérte, hogy a berlini magyar követség hivatalos képviselője lehetett a megszállt lengyel területeken. Igen sok emberen segített: részben hazakerülni, részben pedig a súlyos nélkülözésektől megmenekülni. Ez a misszió valóban sok veszéllyel járt elsősorban Domszky Pálra nézve. E munkában nemcsak az „összeköttetés” játszott döntő szerepet, hanem a személyes bátorság és a veszélyek vállalása. Ebben nem volt egyedül, hiszen a felderítésben és a veszélybe kerültek magyar földre menekítésében voltak lengyel és magyar partnerei. E munka „központja” egy varsói üzlet volt, ami élelmiszerbolt, egyesületi központ és kicsit konspirációs hely is volt egyben. Az ügy pikantériája, hogy néhány lépésnyire állt a varsói gettó fala, ami más irányú konspirációs tevékenységre is ösztönzött.

1944 tavaszán Domszky kapcsolatban állt a Varsó térségében állomásozó magyar katonai alakulatokkal és a lengyel titkos katonai szervezetekkel, sőt közvetítő szerepre is vállalkozott. A Varsó felé közeledő szovjet hadsereg veszélye és a város állandó bombázása Domszkyt 1944 nyarán arra kényszerítette, hogy családját az akkor még békés Budapestre menekítse. Minden iratát hazahozta, az ostromot Budapesten élte át családjával.

1945 tavaszán Domszky Pál családjával elhagyta Budapestet: előbb a Nógrád megyei Szüdön, majd 1946-tól Balassagyarmaton éltek – a megyei erdőgazdaság balassagyarmati fatelepének vezetője lett. Távozása megfontolt döntés volt: származása, diplomá-

ciai múltja, a lengyelországi tevékenysége és kapcsolata a berlini magyar követséggel rengeteg veszélyt jelentett, hiszen a Népbíró-ság egyszerű rágalmazásnak is helyet adhatott volna, ami súlyos ítéletet jelenthetett.

1948-ban felszámolták az erdőgazdaságot, őt pedig elbocsájtották. Új állást Kemencen kapott az erdőgazdaságban, míg lakást ideiglenesen Perőcsényben, de hamarosan végleg Kemencen telepedtek le. Talán ez az életmódváltozás mentette meg a meghurcolástól, amiben sok kor- és pályatársa részesült. Új környezetében alig tudtak korábbi életéről. Igyekezett Kemenc hasznos polgára lenni: rendezte és bővítette a falu könyvtárát, gyermekeknek szakörököt szervezett, s megalapította a Börzsöny Múzeumot. Hivatalosan ugyan az erdőgazdaság bérszámfejtője volt, de a falu szellemi vezetője lett. Akkor kezdett foglalkozni a második világháború alatt magyar földre menekült lengyelek adatainak felkutatásával és a lengyel táborok emlékeinek összegyűjtésével, mely gyűjteménye egyre gyarapodott. Kapcsolatot tartott a magyar és a lengyel történészek legtöbbszörével: mindenkivel, aki a magyar–lengyel történeti vagy irodalmi kérdésekkel foglalkozott.

1964-ben visszatért Budapestre – itt élt haláláig, 1974. október 17-ig. A budapesti lengyel közélet ismert egyénisége lett: sűrűn megfordult lengyel földön is. Sokan Domszky Pálról – önként vállalt belső emigrációja miatt – keveset tudtak. Volt olyan időszak, hogy halottnak hitték.

Életének lényeges szakasza a második világháború alatt megszállt lengyel területekhez kötődik, amikor valóban életet mentett meg azzal a misszióval, amit önként vállalt és lelkiismeretesen teljesített. A korról foglalkozó történészek alig foglalkoztak személyével és tevékenységének lényegével – kevés eredeti irattal találkozhattak a különböző levéltári gyűjteményekben.⁸³

1996. április 6-án Isaszegen – abban a helységben, ahol 1849-

⁸³ Lásd bővebben: Máté Endre: Domszky Pál, a varsói magyar. Budapest, 2013.

ben ugyanazon a napon a magyar honvédek a lengyel légió támogatásával győztes csatát vívtak – a Múzeum falán táblát állítottak Domszky Pál emlékére. Aznap a településen emlékkiállítás is nyílt, amelynek mottója gyakran mondott szavai voltak: „Tudjátok jól, amíg élek, minden lengyel dolgot támogatok és pártolok”.

1998. október 19-én Varsó belvárosában, a Marszałkowska és a Nowogrodzka utca sarkán kétnyelvű emléktáblát avattak fel, melynek szövege: *„Ezen a helyen állt az a ház, amelyben a hitleri megszállás éveiben lakott Domszky Pál (1903–1974). Magyarinak született, szívében lengyel volt. A lengyelországi Magyar Szövetség elnöke, a lengyel–magyar kapcsolatok fáradhatatlan kutatója és ápolója, a háború alatt a lengyelek védelmezője és menedéke”.*

1999. augusztus 1-jén, a varsói felkelés kitörésének 55. évfordulója alkalmából Aleksander Kwaśniewski lengyel államfő posztumusz adományozta a Lengyel Köztársaság Érdemrendje Tiszti Keresztjét Domszky Pálnak a lengyel földalatti mozgalom segítéséért s a lengyel Honi Hadsereg fegyverekkel történő ellátásáért.

2002. május 25-én Kemence Község Önkormányzata kezdeményezésére az egykori Hont vármegye székházának falán állítottak emléktáblát a magyar–lengyel kapcsolatok kutatójának, aki az ötvenes és hatvanas években a kemencei művelődési ház és könyvtár vezetője, valamint a helytörténeti múzeum megalapítója volt. 2007. október 12-e óta nevét a kemencei erdészet egyik erdészháza viseli.

